

Зигмунд Фройд

Чоловік-щур

Шребер.

Дора.

Історії хвороб.

005

Зигмунд Фройд

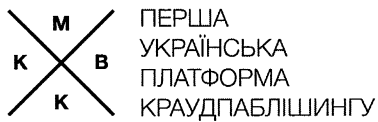
Історії хвороб

Дора

Шребер

Чоловік-щур

Видаймо наші улюблені книжки разом!

WWW.KOMUBOOK.COM.UA

Sigmund Freud

KRANKENGESCHICHTEN

Dora. Schreber. Rattenmann

Зигмунд Фройд

ІСТОРІЇ ХВОРОБ

Дора. Шребер. Чоловік-щур

Переклад з німецької
Романа Осадчука

Видавництво «Комубук»
Київ — 2019

УДК 159.964.2
Ф91

Зигмунд Фройд

Ф91 Історії хвороб. Дора. Шребер. Чоловік-щур / Зигмунд Фройд;
пер. з нім. Романа Осадчука — Київ: Комубук, 2019. — 344 с.

ISBN 978-617-7438-18-1

Психоаналітичні теорії Зигмунда Фрейда (1856–1939) справили безпрецедентний вплив на інтелектуальний розвиток усього ХХ століття. Геніальний винахідник і вчений для одних та безсоромний обмовник людства для інших, Фройд усе життя з наполегливістю та ретельністю класичного науковця рухався до своєї великої мети — зробити людину зрозумілішою для неї самої, навіть якщо для цього потрібно безжалісно зруйнувати її численні ілюзії та переступити через усталені суспільні цінності і табу. Критики психоаналізу, яких ніколи не бракувало, часто забувають, що від самого початку кар'єри Зигмунд Фройд був передовсім лікарем-практиком, який вибудовував свої теорії на твердій основі реальних клінічних випадків, а своє завдання бачив у тому, щоб полегшити страждання пацієнтів, допомігши їм позбутися патологічних симптомів та фобій. Пропоноване видання містить три з найвідоміших «історій хвороб», описаних Фрейдом, які дають змогу читачеві зазирнути за куліси психоаналізу й безпосередньо зануритись у ту «роботу тлумачення», з якої пізніше постали більш узагальнені постулати психоаналітичного вчення.

УДК 159.964.2

Переклад *Романа Осадчука*
Дизайн обкладинки *Дмитра Яринича*

ПЕРЕКЛАДЕНО ЗА ВИДАННЯМИ:

Sigmund Freud. Studienausgabe. Band IV. Hysterie und Angst,

S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1971

Sigmund Freud. Studienausgabe. Band VII. Zwang, Paranoia und Perversion,

S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1971

ISBN 978-617-7438-18-1

© КОМУБУК, українське видання, 2019
Всі права застережено

Зміст

Фрагмент аналізу однієї істерії (1905)

Історія хвороби Дори

7

Психоаналітичні зауваги про один

автобіографічно описаний випадок параної

(*Dementia paranoides*) (1911)

Історія хвороби Даніеля Пауля Шребера

151

Зауваги про один випадок

неврозу нав'язливих станів (1909)

Історія хвороби Чоловіка-щура

245

Фрагмент аналізу однієї істерії

(1905)

Історія хвороби Дори¹

1 Перекладено за виданням: Sigmund Freud.
Studienausgabe. Band IV. Hysterie und Angst, S. Fischer
Verlag, Frankfurt am Main, 1971, S. 87–186.

Редакційні зауваги

Праця «Фрагмент аналізу однієї істерії», у психоаналітичних колах краще znana як «Історія Дори», є, мабуть, найвідомішою роботою Зигмунда Фрейда, присвяченою аналізу конкретного випадку істеричного захворювання. Хоча ця історія хвороби вперше з'явилася друком лише у жовтні-листопаді 1905 року, дослідники психоаналізу сходяться на думці, що вона була записана ще в січні 1901-го, коли Фрейд саме завершував роботу над працею «До психопатології щоденного життя». Про це свідчать численні згадки в листах Фрейда до його товариша й колеги Вільгельма Фліса. Зокрема у листі від 14 жовтня 1900 року Фрейд повідомляє, що саме працює над новим випадком «вісімнадцятирічної дівчини», для захворювання якої були характерні *tussis nervosa*, афонія й несвідомий конфлікт між бісексуальними потягами. Із цих та інших згадок можна зробити висновок, що йшлося тут саме про Дору, лікування якої, як читачеві стане відомо з викладеного нижче, раптово завершилося через неповних три місяці, 31 грудня 1900 року. Уже наступного місяця, спираючись на зроблені після сеансів нотатки та ще свіжі спогади, Фрейд виклав цю історію на папері, про що, знову ж таки, згадує в листі до Фліса від 25 січня 1901 року, зазначаючи зокрема, що «вчора завершив „Сновидіння й істерію“» (саме такою була оригінальна назва цієї праці).

Власне, як стає зрозуміло із самої історії хвороби, ця назва була аж ніяк не випадковою, адже тлумачення істерії Дори ґрунтувалося на ретельному аналізі двох снів пацієнтки. У цьому сенсі історія хвороби Дори є своєрідним продовженням першої великої й, мабуть, досі найвідомішої праці Фрейда «Тлумачення сновидінь», яка вийшла друком у листопаді 1899 року. Фрейд вважав, що ця історія хвороби є найпроникливішим з усього, що він досі написав, і передбачав, що її буде сприйнято з не меншим скандалом, аніж його «книжку про сні».

Хоча Фрейд записав історію хвороби Дори одразу після вимушеного завершення лікування 1901 року, і, безперечно, мав намір одразу її оприлюднити (про що свідчить, зокрема, і викінчений характер самого тексту), з не цілком з'ясованих причин він зволікав із цим кроком ще понад чотири роки, коли історія Дори була врешті опублікована у фаховому часописі *Journal für Psychologie und Neurologie*. Можливо, на рішення Фрейда вплинула позиція видавця часопису, Бродмана, який рішуче відіслав її назад автору, обґрунтовуючи це тим, що подібне розголошення порушує лікарську таємницю. Однак тривале зволікання було також зумовлене побоюваннями самого Фрейда, що з опублікованої історії широка публіка зможе все-таки здогадатися про особу пацієнтки, і це завдасть їй психологічної та репутаційної шкоди. У певному сенсі іронічно, що у своєму прагненні опублікувати історію хвороби, спричиненої амбівалентністю й конфліктом бажань, Фрейд і сам зіштовхнувся із суперечністю, яка вимагала від нього непростого морального рішення. З одного боку, як лікарю-новатору йому страшенно кортіло поділитися результатами своєї праці

з колегами й ширшим колом читачів, з іншого ж — його турбувало те, що оприлюднення інтимних подробиць життя пацієнтки у разі викриття особи може стати для неї болісним ударом.

Урешті-решт, обов'язок лікаря перед професією та поступом науки переважив особисті побоювання й сумніви, і 1905 року історія Дори була опублікована.

Хронологія

- 1882 *Рік народження Дори.*
- 1888 (пацієнтці 6 років) *Батько захворює на туберкульоз. Родина переїжджає в Б.*
- 1889 (пацієнтці 7 років) *Мочення ліжка.*
- 1890 (пацієнтці 8 років) *Дихавиця.*
- 1892 (пацієнтці 10 років) *Батько захворює на відшарування сітківки.*
- 1894 (пацієнтці 12 років) *Батько страждає на часткове потьмарення свідомості, консультиється з Фройдом. Дорі докучають мігреноподібний головний біль і tussis nervosa.*
- 1896 (пацієнтці 14 років) *Сцена поцілунку в крамниці.*
- 1898 (пацієнтці 16 років) *Перший візит Дори до Фройда. Сцена освідчення на озері. Дора перебуває у Відні.*
- 1899 (пацієнтці 17 років) *Запалення сліпої кишки. Родина переселяється з Б. у місцевість, де розташована фабрика.*

- 1900 (пацієнтці 18 років) *Родина переселяється до Відня.
Погроза накласти на себе
руки. Лікування у Фрейда
(жовтень–грудень).*
- 1901 *Фрейд записує історію хвороби.*
- 1902 *Останній візит Дори до Фрейда.*
- 1905 *Працю Фрейда опубліковано.*

Передмова

Якщо після тривалої паузи я таки взявся за те, щоби висунути мною в 1895 та 1896² роках твердження про патогенез істеричних симптомів і психічні процеси при істерії підтвердити докладним звітом про історію хвороби й лікування, то мені тут годі обійтися без цієї передмови, яка, з одного боку, покликана виправдати мої дії в різних напрямках, а з іншого — звести сподівання, з якими їх зустрінуть, до відповіднішого рівня.

Без сумніву, прикро, що мені довелося опублікувати результати досліджень, ще й такого несподіваного й не надто втішного вигляду, а їх перевірка з боку колег за фахом неминуче залишилася нездійсненою. Та не менш прикро й те, що зараз я беруся представити на загальний суд дещо з того матеріалу, з якого одержав ці результати. Мені тут годі уникнути закидів. Якщо раніше мені дорікали, що я нічого не повідомляю про своїх хворих, то тепер закидатимуть, що я повідомляю про них те, чого повідомляти не слід. Сподіваюся, це будуть ті самі особи, які, скориставшись новим приводом, змінять лише зміст свого закиду, й наперед відмовляюся будь-коли відповідати таким критикам.

2 Поп. *Studien über Hysterie* (Breuer und Freud, 1895) та *Zur Ätiologie der Hysterie* (Freud, 1896).

Публікація моїх історій хвороби залишається для мене важко здійсненим завданням, хоча я більше не переймаюся цими недалекими недоброчливцями. Йдеться про труднощі почасти технічної природи, а почасти такі, що постають із самої суті справи. Якщо слухно те, що причину істеричних захворювань можна відшукати в інтимностях психосексуального життя хворого й що істеричні симптоми є вираженням найпотаємніших, витіснених бажань, то з'ясування певного клінічного випадку істерії не може бути чимось іншим, як розкриттям цих інтимностей і таємниць. Певна річ, такі хворі ніколи б не заговорили, якби усвідомлювали можливість наукового застосування своїх зізнань, і так само зрозуміло, що було б геть даремною справою просити у них дозвіл на публікацію цих матеріалів. За таких обставин особливо вразливі та й, мабуть, боязкі особи ставили б на передній план обов'язок лікарської таємниці й висловлювали б жаль через те, що жодним чином не можуть посприяти науці в з'ясуванні істини. Однак я вважаю, що лікар має обов'язки не лише перед кожним окремим хворим, а й перед наукою загалом. А обов'язки перед наукою — це, по суті, не що інше, як обов'язки перед багатьма іншими хворими, які вже страждають чи страждатимуть від тієї самої недуги. Відтак, оприлюднення того, що вважають відомим про причини та внутрішню будову істерії, стає обов'язком, а уникнення цього — ганебним боягузством, якщо тільки при цьому можна уникнути безпосередньої особистої шкоди для хворого. Гадаю, я зробив усе, щоб унеможливити таку шкоду для моєї пацієнтки. Я вибрав особу, чия доля розгорталася не у Відні, а у віддаленому містечку, тобто обставини її особистого життя для Відня мали би

бути практично невідомими; я від самого початку так ретельно оберігав таємницю лікування, що лише один-єдиний, беззастережно гідний довіри колега міг знати про те, що ця дівчина була моєю пацієнткою; після завершення лікування я чотири роки зволікав із публікацією, аж поки не почув, що в житті пацієнтки відбулася зміна, яка дозволила мені припустити, що її власний інтерес до описаних тут подій та душевних процесів міг уже суттєво зблякнути. Безперечно, тут не залишилося жодного імені, яке могло б навести на слід нефахового читача; зрештою, публікація в суто науковому спеціалізованому журналі також покликана стати захистом від таких сторонніх читачів. Я, природно, не здатен перешкодити тому, що сама пацієнтка може спізнати почуття болісної прикрості, якщо їй випадково потрапить до рук власна історія хвороби. Та вона не довідається з неї нічого, окрім того, що й так уже знає, і хай запитає себе, чи зможе хтось інший дізнатися з цього матеріалу, що йдеться саме про її особу.

Я знаю, що принаймні в цьому місті є багато лікарів, які — яка мерзота! — захочуть прочитати цю історію хвороби не як внесок у психопатологію неврозів, а як роман із ключем, призначений для їхньої розваги. Цей різновид читачів я можу запевнити, що всі історії хвороби, які я збираюся оприлюднити пізніше, будуть захищені від їхньої проникливості подібними гарантіями таємниці, хоча через такий підхід матеріал, який я маю в розпорядженні, неминуче зазнає відчутних скорочень.

У цій історії хвороби, у яку дотепер я був змушений внести обмеження, пов'язані з лікарською таємницею та несприятливими обставинами, сексуальні зносини розглянуто з повною відвертістю, а органи та функції

статевого життя названо їхніми справжніми іменами, тож на підставі мого опису цнотливий читач може дійти переконання, що я не цурався розмовляти з молодою особою жіночої статі на такі теми й такою мовою. І що ж, мені тепер захищатися ще й від цього закиду? Я просто вдамся до права гінекологів, — чи, радше, навіть значно скромнішого, ніж мають вони, — і заявлю, що той, хто думає, ніби такі розмови можуть бути добрим засобом для збудження або задоволення хоті, очевидно, сам має ознаки збоченської та чужорідної хтивості. Загалом я відчуваю потребу підкріпити цю свою думку кількома запозиченими словами:

«Звісно, прикро, що такі заперечення й запевнення мусять посісти місце в науковій праці, та хай винуватять за це не мене, а дух часу, завдяки якому ми щасливо докотилися до того, що вже жодна поважна книжка не може бути певною свого існування»³.

А тепер я повідомлю, як мені вдалося подолати технічні труднощі складання звіту цієї історії хвороби. Такі труднощі є дуже суттєвими для лікаря, який має проводити щоденно шість-вісім психотерапевтичних сеансів, під час яких навіть не може робити нотатки, аби не викликати цим недовіру хворого й не завадити самому собі в сприйнятті матеріалу. Для мене досі залишається невирішеною проблемою те, у якій спосіб я міг би зафіксувати для майбутньої публікації довготривалу історію лікування. У клінічному випадку, який маємо перед собою, мені посприяли дві обставини: поперше, тривалість лікування не перевищувала трьох місяців, по-друге, всі пояснення групуються довкола

3 Richard Schmidt, 1902 (передмова).

двох сновидінь, — розказаних на початку та наприкінці курсу, — які були дослівно записані безпосередньо після сеансу й слугували надійною опорою для подальшого переплетіння тлумачень і спогадів. Саму історію хвороби я записав із власної пам'яті лише по завершенні курсу, поки мої спогади ще були свіжими й загостреними через інтерес до публікації. Тож цей запис не є абсолютно — фонографічно — достеменним, але може претендувати на високий ступінь вірогідності. Тут немає нічого, що зазнало би суттєвих змін, хіба в деяких місцях задля зв'язності викладу змінено послідовність роз'яснень.

Відтак, я хочу наголосити на тому, що в цьому звіті можна знайти і чого тут бракуватиме. Спочатку ця праця мала назву «Сновидіння та істерія», що здавалося мені особливо доречним, аби показати, як тлумачення сновидінь переплітається з історією лікування і як за його допомогою можна заповнювати прогалини при амнезії й з'ясовувати симптоми. 1900 року не без вагомих причин задумані мною публікації з психології неврозів я попередив прискіпливим і глибокосяжним дослідженням про сновидіння, щоправда, вже за тим, як його сприйняли, видно, з яким недостатнім розумінням ставляться колеги до таких зусиль. У цьому випадку необґрунтованим був, зокрема, той закид, що через недоступність матеріалу, на який вони спиралися, мої твердження не дозволяють дійти переконання, яке можна було б перевірити: адже кожен може застосувати в аналітичному дослідженні свої власні сни, а техніку тлумачення сновидінь можна легко опанувати за наданими мною вказівками та прикладами. Сьогодні, як і тоді, я змушений стверджувати, що заглиблення в проблеми сну є необхідною передумовою для розуміння психічних

процесів при істерії й інших психоневрозах і що ніхто не матиме шансу просунути в цій сфері далі бодай на декілька кроків, якщо вирішить заощадити на цій підготовчій роботі. Тож оскільки обізнаність із «Тлумаченням сновидінь» є передумовою для цієї історії хвороби, її читання виявиться геть незадовільним для кожного, для кого ця умова не справджується. Замість того, щоб знайти в цій історії бажане роз'яснення, читач буде лише прикро здивований і, безумовно, ладен буде проектувати причину цього здивування на автора, якого оголосить вигадником. Насправді це збентеження пов'язане із проявами самого неврозу; від нас воно приховане лише через нашу лікарську звичку й знову оприявлюється при спробі пояснення. Повністю усунути таке сприйняття можна було б лише, якби невроз до кінця вдалося вивести з уже відомих нам моментів. Та все вказує радше на те, що навпаки, вивчаючи невроз, ми отримуємо стимул припускати чимало нового, що поступово може стати предметом надійнішого пізнання. А нове завжди збуджувало збентеження та спротив.

Було б помилкою вважати, що в усіх психоаналізах сновидіння та їх тлумачення посідають таке визначне місце, як у цьому прикладі.

Якщо запропонована історія хвороби й видається такою, де перевагу надано використанню сновидінь, то в інших пунктах вона виявилася біднішою, ніж мені б хотілося. Але ці її недоліки якраз і пов'язані з тими обставинами, завдяки яким з'явилася можливість її публікації. Я вже казав, що не зміг би подужати матеріал історії лікування, яке тривало б, скажімо, понад рік. Тоді як цю лише тримісячну історію цілком можливо було повністю охопити й пригадати; проте її результати

залишилися неповними з більш ніж одного погляду. Лікування не дійшло до поставленої мети, а було перерване за бажанням пацієнтки, сягнувши певної точки. На той час ми ще зовсім не бралися за деякі загадки клінічного випадку, а інші висвітлили не повністю, водночас, продовживши роботу, ми, безперечно, за всіма пунктами просунулися б до найбільшого можливого розуміння. Тож тут я можу запропонувати лише фрагмент аналізу.

Можливо, читач, обізнаний із викладеною в «Дослідженнях про істерію» технікою аналізу, здивується, що за три місяці не знайшлося можливості привести до остаточного зникнення принаймні ті симптоми, за які ми вже взялися. Та це стане зрозумілим, якщо я повідомлю, що з часу «Досліджень» психоаналітична техніка зазнала засадничих змін. Тоді у своїй роботі ми *виходили* з симптомів і ставили собі за мету їх поступове усунення. Відтоді я відмовився від цієї техніки, оскільки виявив її цілковиту невідповідність тоншій структурі неврозів. Тепер я даю можливість хворому самому визначити тему щоденної роботи й відштовхуюся від тієї площини, у якій несвідоме саме привертає його увагу. Але потім я отримую те, що пов'язане із самим симптомом, у вигляді окремих шматків, вплетених у різноманітні взаємозв'язки й розподілених між віддаленими один від одного часовими періодами. Попри такий позірний недолік, нова техніка значно перевершує попередню і є, поза сумнівом, єдино можливою.

З огляду на неповноту моїх аналітичних результатів мені не залишається нічого іншого, крім як слідувати прикладу тих дослідників, яким пощастило видобути після тривалого перебування під землею безцінні, хоча й понівечені залишки давнини. Цю неповноту я доповнив

найкращими взірцями, відомими мені з інших аналізів, проте, як сумлінний археолог, я так само не оминув нагоди в кожному випадку вказати, де моя побудова спирається на автентичне.

Інший вид неповноти я свідомо вніс сам. Власне, загалом я не подаю тут роботу над тлумаченням того, що спало на думку чи що повідомляли хворі, лише її результати. Тож техніку аналітичної роботи, окрім тієї, що стосується сновидінь, розкрито лише в декількох місцях. У цій історії хвороби я хотів насамперед показати детермінацію симптомів та інтимну будову невротичного захворювання; якби водночас я намагався виконати й те, й інше завдання, це спричинило б лише нерозв'язну плутанину. Для обґрунтування технічних правил, переважно винайдених емпіричним шляхом, мабуть, слід було звести матеріал із багатьох історій лікування. Зрештою, це скорочення, пов'язане з нерозкриттям техніки, у цьому випадку можна вважати не надто значним. Якраз найскладніша частина технічної роботи з цією хворою навіть не почалася, оскільки до моменту «переносу», про який ітиметься в кінці історії хвороби, під час цього короткого лікування не дійшло.

За третій вид неповноти цього звіту не несуть провини ні хвора, ні автор! Тут, радше, є саме собою зрозумілим, що всього лише одна історія хвороби, навіть якби вона була повною і не піддавалася сумніву, не може дати відповіді на всі питання, які постають із проблеми істерії. Вона не може виявити всі типи захворювання, всі форми внутрішньої структури неврозу, всі можливі при істерії види взаємозв'язку між психічним і соматичним. По справедливості, від одного клінічного випадку не можна вимагати більшого, ніж він

спроможний дати. Так само той, хто дотепер не бажав вірити загальній та незаперечній дієвості психосексуальної етіології для істерії, навряд зможе змінити своє переконання, ознайомившись лише з однією історією хвороби. У кращому разі він відтермінує свій остаточний висновок, поки власною роботою не здобуде право на таку переконаність⁴.

4 Описане тут лікування було перервано 31 грудня 1899 року, звіт про нього написано протягом наступних двох тижнів, але опубліковано лише 1905 року. Годі сподіватися, що за час роботи, яка тривала понад два десятиліття, нічого не змінилося в розумінні та подачі такого клінічного випадку, але очевидно, було б явним безглуздом доводити цю історію хвороби шляхом коректур і доповнень *up to date*, допасовуючи її у такий спосіб до теперішнього стану нашого знання. Тож загалом я залишив її незмінною, а в тексті виправив лише деякі неохайності та неточності, на які звернули увагу мої блискучі англійські перекладачі містер і місіс Стрейчі. Що мені здавалося прийнятним як критичні доповнення, я помістив у цих додатках до історії хвороби, тож читач має право вважати, що я й сьогодні твердо дотримуюся поглядів, представлених у тексті, якщо в додатках він не знайде щодо цього жодного заперечення. Проблема лікарської таємниці, що займала мене в цій передмові, не поширюється на інші історії хвороби в цьому томі, оскільки всі три були опубліковані з дозволу самих пацієнтів, а історія маленького Ганса — з дозволу батька. Водночас в одному випадку (Шребер) об'єктом аналізу є взагалі не людина, а опублікована нею книжка. У випадку Дори таємниця зберігалася до цього року. Нещодавно я почув, що ця молода жінка, яка давно вже зникла з мого поля зору, — внаслідок інших причин — знову захворіла й відкрила своєму лікареві, що дівчиною була об'єктом мого аналізу, і це повідомлення дозволило обізнаному лікареві легко впізнати в ній Дору з 1899 року. Жоден справедливий критик не закидатиме аналітичній теорії того, що три місяці лікування дали пацієнтці не більше, ніж залагодження тогочасного конфлікту, а саме лікування не змогло забезпечити її від пізніших захворювань. [Додаток 1923 року. — Прим. пер.]

I. Стан хвороби

В опублікованому 1900 року «Тлумаченні сновидінь» я довів, що сновидіння загалом підлягають тлумаченню й після виконання цієї роботи можуть бути замінені на думки, бездоганно сформульовані й введені в душевний взаємозв'язок у відомому місці. Тепер на наступних сторінках я хотів би навести приклад того єдиного практичного застосування, яке, вочевидь, допускає мистецтво тлумачення сновидінь. У своїй книзі⁵ я вже згадував, як зіштовхнувся з проблемами сновидінь. Вони постали на моєму шляху, коли я намагався лікувати психоневрози за допомогою спеціальної психотерапевтичної методи, за якою хворі серед інших випадків із їхнього душевного життя повідомляли також про сновидіння, які, здавалось, наполегливо впліталися в давно усталені зв'язки між симптомами хвороби та патогенною ідеєю. Тоді я збагнув, у який спосіб мову сновидіння можна перекладати на зрозумілі без додаткової допомоги вирази мови нашого мислення. Беруся стверджувати, що це вміння є незамінним для психоаналітика, адже сновидіння постає одним із тих шляхів, якими до свідомості може проникнути психічний матеріал: внаслідок протидії, що її збурює зміст сновидіння, він відрізається, витісняється зі свідомості й тому стає патогенним. Одне слово, сновидіння

5 «Тлумачення сновидінь» (1900).

є одним із довільних шляхів, щоб обійти витіснення, одним із головних засобів так званого «непрямого способу відображення в психічному». Те, яким чином тлумачення сновидінь залучено до роботи аналізу, покликаний показати запропонований фрагмент з історії лікування однієї істеричної дівчини. Водночас він має дати мені нагоду вперше публічно представити в такому обширі, який вже не викликатиме непорозумінь, частину моїх поглядів на психічні процеси й органічні умови істерії. За такий обшир я, здається, вже не маю перепрошувати, відколи було визнано, що бути на рівні тих високих вимог, які ставить перед лікарем та дослідником істерія, можна лише через щонайдоскіпливіше заглиблення, а не через знецінення, приховане шляхетними міркуваннями. Авжеж:

*Тут треба, крім знання і вміння,
Диявольського ще терпіння!*⁶

Запропонувати повну й завершену історію хвороби означало б із самого початку помістити читача в цілком інші умови, ніж ті, які мав лікар, що її спостерігав. Те, що повідомляють родичі хворого, — у цьому випадку батько вісімнадцятирічної дівчини, — дає переважно дуже невідрізану картину перебігу хвороби. Я хоч і починаю лікування з прохання до самого пацієнта розповісти мені всю історію життя та хвороби, але того, що чую у відповідь, ще не досить, щоб належно зорієнтуватися. Цю першу оповідь можна порівняти з несудноплавним річищем, дно якого то встелене скелястими масами, то розділене

6 Й.-В. Ґете, «Фауст», частина I, сцена 6, «Відьомська кухня», укр. пер. Миколи Лукаша.

піщаними косами, що утворюють мілководдя. Мені залишається лише дивуватися, як у деяких авторів виходять гладенькі й точні історії хвороби істеричних пацієнтів. Насправді хворі не здатні надати про себе відомостей такого ґтибу. Вони, звичайно, можуть доволі добре й зв'язно поінформувати лікаря про той чи той відтинок їхнього життя, та врешті доходять до періоду, коли їхні відомості висякають, залишаючи по собі прогалини й загадки. А іншим разом взагалі опиняєшся перед геть темним періодом, не висвітленим жодними вартісними відомостями пацієнта. Взаємозв'язки, навіть позірні, переважно розірвано, послідовність різних подій непевна, під час самої оповіді хвора неодноразово коригує деякі відомості, дату, а потім, після тривалих вагань, знову повертається до сказаного на початку. Нездатність хворої до зв'язного викладу історії свого життя, наскільки вона збігається з історією хвороби, є не лише характерною ознакою неврозів⁷, а й не позбавлена великого теоретичного значення. І ця вада має ось які обґрунтування: поперше, хвора може свідомо й зумисно приховувати частину того, що їй добре відомо й що вона мала розповісти, через ще не до кінця здолані мотиви боязкості та сорому

7 Яюсь один із моїх колег привів до мене на психотерапевтичне лікування свою сестру, яка, за його словами, роками безуспішно лікувалася від істерії (болі та порушення ходи). Коротка інформація, здавалося, цілком збігалася з діагнозом; під час першого сеансу я дозволив хворій самій розповісти свою історію. Коли ця оповідь, попри дивні факти, на які вона натякала, виявилася цілком ясною та впорядкованою, я сказав собі, що тут не може йтися про істерію, і безпосередньо після цього призначив ретельне соматичне обстеження. Результатом був діагноз табесу з помірним перебігом (пізнього нейросифілісу); після ртутної ін'єкції (*Ol. cinereum*, виконаної професором Лянґом) настало суттєве покращення.

(стриманості, коли йдеться про інших осіб) — це є частиною свідомої нещирості. По-друге, під час цієї оповіді опускається частина анамнестичних відомостей, які хвора загалом має в розпорядженні, але це відбувається без жодного свідомого наміру — це є частиною несвідомої нещирості. По-третє, ніколи не бракує справжніх амнезій, прогалин у пам'яті, причому вони стосуються не лише старих, а й недавніх спогадів; також наявні хибні спогади, які утворюються вторинно, щоб заповнити такі прогалини⁸. А там, де в пам'яті таки вдалося зберегти саму подію, той самий намір, який спричиняє амнезію, проявляється через усунення взаємозв'язку, а взаємозв'язок найпевніше розривається тоді, коли змінюється часова послідовність подій. Остання постійно виявляється найвразливішою складовою багатства пам'яті й найперше зазнає витіснення. Деякі спогади можна застати, так би мовити, ще на першій стадії витіснення, тоді вони позначені сумнівом. За якийсь час цей сумнів був би замінений забуттям або хибним спогадом⁹.

Такий стан дотичних до історії хвороби спогадів є необхідним, *теоретично неминучим корелятом* симптомів хвороби. Під час лікування хворий додає те, що він приховав, або те, що йому не пригадалося, хоч він і знав

-
- 8 Амнезії та хибні спогади перебувають у комплементарному взаємовідношенні. Там, де виявляються великі прогалини в пам'яті, рідко коли натрапиш на хибні спогади. І навпаки, останні можуть на перший погляд цілком приховати наявність амнезій.
- 9 При непевному описі подій, як вчить нас здобуте досвідом правило, можна цілковито лишити поза увагою висловлену думку оповідача. При описі, що коливається між двома зображеннями подій, правильним слід вважати радше перше, а друге — продуктом витіснення.

це завжди. Хибні спогади виявляються неправдивими, прогалини в спогадах заповнюються. Лише під кінець лікування можна одержати послідовну, зрозумілу та повну історію хвороби. Якщо практична частина лікування скерована на усунення всіх можливих симптомів та заміну їх свідомими думками, то іншою, теоретичною, метою може бути завдання вилікувати хворого від усіх ушкоджень пам'яті. Обидві мети збігаються: якщо досягнути одну, буде здобуто й другу; той самий шлях веде до обох.

З природи речей, які утворюють матеріал психоаналізу, впливає, що в наших історіях хвороби ми повинні приділяти стільки само уваги суто людським і соціальним стосункам хворих, як і соматичним даним та симптомам хвороби. Насамперед наш інтерес буде спрямовано на родинні взаємини хворої та, як буде видно з подальшого викладу, на інші стосунки також, але лише тоді, коли виявлятиметься зв'язок із досліджуваною спадковістю.

Родинне коло вісімнадцятирічної пацієнтки складалося, окрім неї самої, з обох батьків та брата, старшого за неї на півтора року. Домінантною особою був батько, як через свій інтелект та властивості характеру, так і через життєві обставини, що становлять своєрідний каркас для історії дитинства й хвороби нашої пацієнтки. На час, коли я прийняв на лікування цю дівчину, то був чоловік далеко за сорок, наділений неабиякими завзятістю й здібностями, великий промисловець із вельми значними статками. Донька відчувала до нього особливо ніжну прив'язаність, тому, з огляду на свою рано сформовану критичну здатність, сприймала деякі його вчинки та риси характеру з особливою гостротою й несхваленням.

Ця ніжність була, до того ж, посилена численними тяжкими хворобами, на які потерпав батько від шосто-го року її життя. Тоді його захворювання туберкульозом змусило родину переїхати в одне невелике, кліматично сприятливіше містечко наших південних провінцій; хвороба легень одразу відступила, але, щоб попередити здоров'я, наступні десять років батьки разом із дітьми мешкали переважно в цьому містечку, яке я називатиму Б. Коли батько почувався добре, він часом від'їздив, навідуючись на свої фабрики; розпал літа родина проводила на високігорних курортах.

Коли дівчинці було приблизно десять років, батькові через відшарування сітківки довелось лікуватися темрявою. Наслідком цієї хвороби стало погіршення зору, що так і не минуло. Та найсерйозніше захворювання трапилося приблизно через два роки; воно полягало в частковому потьмаренні свідомості, до якого додалися прояви паралічу й легкі психічні розлади. Один друг недужого — роль якого ми ще обговоримо згодом — після першого ж незначного покращення спонукав його поїхати разом зі своїм лікарем до Відня шукати поради в мене. Якийсь час я вагався, чи варто припустити в нього параліч, спричинений сухотами, але врешті схилився до діагнозу дифузного судинного ураження, а після зізнання хворого про те, що до шлюбу він перехворів на одну специфічну інфекцію, призначив йому потужний протисифілітичний курс лікування, внаслідок чого всі ще наявні розлади було усунуто. Мабуть, саме цьому вдалому втручання я завдячую те, що через чотири роки батько привів до мене свою доньку, яка явно потерпала від невротичних симптомів, а ще через два роки передав її під мою опіку для психотерапевтичного лікування.

Тим часом у Відні я познайомився з сестрою пацієнта, трохи старшою за нього, у якої був змушений визнати одну з важких форм психоневрозу без характерних істеричних симптомів. Ця жінка померла, проживши життя в нещасливому шлюбі, внаслідок, власне, не до кінця з'ясованих проявів швидкоплинного маразму.

Один зі старших братів пацієнта, якого я вряди-годи бачив, був неодруженим іпохондриком.

Симпатії дівчини, яка стала моєю пацієнткою у 18 років, віддавна були на боці батьківської родини, а занедужавши, вона вбачала свій ідеал у вже згаданій тітці. У мене також не виникало жодних сумнівів, що вона, як за своєю обдарованістю і ранньою інтелектуальною зрілістю, так і за схильністю до певних хвороб, була явною представницею цієї родини. З матір'ю я так і не познайомився. Зі слів батька й дівчини у мене склалося враження, що то була малоосвічена й, насамперед, недалека жінка, яка, надто після хвороби та спричиненого нею відчуження чоловіка, всі свої зацікавлення зосередила на домашньому господарстві, ставши уособленням того, що можна назвати «психозом домогосподарки». Нітрохи не розуміючи жвавих зацікавлень своїх дітей, вона цілісний день займалася чищенням та утриманням в чистоті помешкання, меблів і кухонного начиння до такої міри, що майже унеможливлювала їхнє використання й одержання від них задоволення. Тут ніяк не оминати того, що цей стан, натяки на який можна доволі часто виявити в нормальних домогосподарок, нагадує форми нав'язливого чищення та миття; утім, у таких жінок, як і в матері нашої пацієнтки, геть відсутнє усвідомлення хвороби, а відтак й істотна ознака «обсесивного неврозу». Стосунки між матір'ю та дочкою вже багато років були

вкрай неприязними. Донька не зважала на матір, нещадно її критикувала й цілковито уникала будь-якого її впливу¹⁰.

Єдиний, на півтора року старший брат дівчини раніше був для неї взірцем, який наслідувало її честолюбство. Однак останніми роками зв'язок між братом та сестрою дещо ослаб. Хлопець намагався по змозі уникати родинних чварів; коли йому все ж таки треба було пристати на чиюсь позицію, він обирав сторону матері. Так звичне сексуальне притягання зблизило батька й доньку з одного боку, та матір і сина з іншого.

10 Хоча я не стою на тій позиції, що єдиною причиною етіології істерії є спадковість, проте якраз з огляду на раніші публікації (L'hérédité et l'étiologie des névroses, 1896), у яких я нападав на цей засновок, мені не хотілося би створити враження, ніби я недооцінюю чинник спадковості в етіології істерії чи навіть взагалі вважаю його зайвим. У випадку нашої пацієнтки присутня цілком очевидна обтяженість хворобою, виходячи бодай із того, що нам було відомо про батька та його сестру; ба, хто обстоює точку зору, що навіть такі хворобливі стани, як у матері, неможливі без спадкової схильності, міг би потрактувати спадковість у цьому випадку як конвергентну. Мені ж здається, для спадкової чи, радше, конституційної схильності дівчини вагомішим є інший момент. Я вже згадував, що батько до шлюбу переніс сифіліс. Отож *прикметно високий* відсоток моїх психоаналітичних пацієнтів складають діти батьків, що страждали на табес або параліч. Внаслідок новизни мого терапевтичного методу мені дістаються лише *найважчі* випадки, коли хворі роками лікувалися без жодного успіху. Табес або параліч батька будь-який прихильник вчення Ерба-Фурньє розглядатиме як вказівку на те, що це була сифілітична інфекція, яку в цілій низці випадків я безпосередньо виявив у таких батьків. В останній дискусії про нащадків сифілітиків (XIII Міжнародний медичний конгрес у Парижі, 2–9 серпня 1900 року, реферати Фінгера, Тарновскі, Жульєна та ін.) мені забракло згадки про той факт, визнати який змушує мене мій досвід невропатолога: сифіліс батьків таки слід розглядати як доволі важливий етіологічний чинник для невропатичної конституції дітей.

Наша пацієнтка, яку надалі називатиму Дора, вже у віці восьми років виявляла нервові симптоми. У той час вона захворіла на перманентну дихавицю, яка значно посилювалася під час гострих нападів; уперше захворювання проявилось після невеликої гірської прогулянки, і тому ним злегковажили, вважаючи за наслідок перевтоми. Через шість місяців, впродовж яких вона була змушена дотримуватися особливого режиму спокою, цей стан поступово відступив. Домашній лікар, здається, ні на мить не вагався, діагностувавши в неї суто нервовий розлад і виключивши будь-які органічні причини дихавиці, але, вочевидь, вважав, що такий діагноз не суперечить етіології перенапруження¹¹.

У дитинстві дівчинка перенесла звичні дитячі інфекційні хвороби без якихось тривалих ускладнень. Як вона розповідала (намагаючись надати своїм словам певного символізму!), зазвичай першим захворював брат, до того ж у легкій формі, а вже потім, з тяжкими проявами, й вона. У віці 12 років у неї з'явилися мігреноподібні, односторонні головні болі та напади нервового кашлю, які на початках завжди проявлялися одночасно, аж поки обидва симптоми не розділилися, щоб піти різними шляхами. Мігрени порідшали і з 16 років минулися. Напади *tussis nervosa*¹², поштовхом до яких колись, імовірно, став звичайний катар¹³, залишалися увесь цей час. Коли у віці 18 років вона потрапила до мене на лікування, то вже знову віднедавна кашляла певним характерним чином. Кількість цих нападів визначити

11 Про ймовірну причину цього першого захворювання див. далі.

12 *Нервовий кашель (лат.)*. — Прим. пер.

13 Запалення слизової оболонки. — Прим. ред.

було неможливо, їхня тривалість становила від трьох до п'яти тижнів, а якась хвороба не відступала навіть кілька місяців. У першій половині такого нападу, принаймні в останні роки, найдошкульнішим симптомом була цілковита втрата голосу. Діагноз, що тут знову ж таки йдеться про нервозність, був давно поставлений, але різноманітні звичайні в таких випадках терапії, зокрема гідрографія та локальна електризація, не мали успіху. Ось за таких обставин з дитини виросла зріла, незалежна в судженнях дівчина, яка звикла кепкувати із зусиль лікарів, а потім і геть відмовилася від медичної допомоги. До речі, вона віддавна опиралася будь-яким лікарським консультаціям, хоч до особи їхнього домашнього лікаря не відчувала жодної неприязні. Будь-яка пропозиція проконсультуватися в нового лікаря наражалася лише на спротив, і навіть прийти до мене її змусило допіру владне слово батька.

Уперше я побачив її на початку літа, коли вона мала шістнадцять років і потерпала від кашлю та хрипливості, й уже тоді запропонував психічне лікування, від якого згодом відмовилися, оскільки цей, дещо затяжний напад минув сам собою. Узимку наступного року після смерті її улюбленої тітки вона, перебуваючи у Відні, в домі дядька та його доньок, злягла там із високою гарячкою, і цей хворобливий стан тоді діагностували як запалення сліпої кишки¹⁴. Наступної осені родина остаточно переїхала з курорту Б., оскільки, як видавалося, стан батькового здоров'я це дозволяв; спершу вони зупинилися в містечку, де була батькова фабрика, а менше, ніж через рік, уже на постійно оселились у Відні.

14 Пор. у цьому зв'язку аналіз другого сновидіння.

Дора тим часом виросла на квітучу дівчину з інтелігентними та приємними рисами обличчя, яка, проте, давала батькам неабиякі підстави за неї непокоїтися. Головними ознаками її хвороби стали кепський настрій та зміни в характері. Здавалося, вона незадоволена ні собою, ні своїми близькими; батька зустрічала неприязно й ніяк не знаходила спільної мови з матір'ю, яка не полишала спроб залучити її до домашнього господарства. Спілкування Дора намагалась уникати; якщо втома та неуважність, на які вона скаржилася, це дозволяли, вона слухала лекції для пань і поважно брала до навчання. Одного дня батьки страшенно перелякалися, коли чи то на письмовому столі дівчини, чи то в ньому знайшли листа, яким та прощалася з ними, мовляв, більше не може зносити свого життя¹⁵. Завдяки неабиякій проникливості батько дійшов висновку, що дівчина не мала справжніх намірів покінчити з життям, проте для нього це все-таки стало потрясінням, тож коли одного дня після незначної суперечки між батьком і донькою та вперше знепритомніла¹⁶, після чого настала також амнезія, було вирішено, попри її спротив, що вона має звернутися до мене за лікуванням.

-
- 15 Це лікування, а також моє ознайомлення з перипетіями історії хвороби, як я вже повідомляв, залишилися фрагментарним. Тож щодо деяких пунктів я не можу зробити висновки, лише натяки та припущення. Коли на одному із сеансів зайшла мова про цей лист, дівчина, ніби дивуючись, сказала: «Як же вони знайшли того листа? Він же був закритий на ключ у моєму письмовому столі». Та оскільки вона знала, що батьки прочитали чернетку прощального листа, я вирішив, що вона сама підсунула їм його.
- 16 Думаю, що під час цього нападу можна було спостерегти судомий марення, але оскільки аналіз не дійшов до цієї події, я не маю в розпорядженні якогось надійного спогаду пацієнтки про це.

Історія хвороби, яку я щойно коротко накидав, загалом здається не вартою уваги. *Petite hystérie*¹⁷, з найзвичайнісінькими соматичними і психічними симптомами: дихавиця, *tussis nervosa*, афонія, а ще мігрень, до того ж кепський настрій, істерична непереносимість та *taedium vitae*¹⁸, який, імовірно, не варто було брати поважно. Безперечно, маємо публікації й цікавіших історій хвороб істериків, дуже часто ще й значно ретельніше записаних, адже в подальшому викладі годі щось знайти про стигми чутливості шкіри, звуження поля зору тощо. Дозволю собі лише зауважити, що всі колекції химерних та приголомшливих істеричних феноменів не надто допомогли нам просунутися в розумінні цього й досі загадкового захворювання. Чого нам справді не вистачає, то це якраз з'ясування найзвичайніших випадків та найчастіших і найтиповіших симптомів цієї хвороби. Тому я був би задоволений, якби обставини дозволили мені подати вичерпне пояснення цього випадку малої істерії. З мого досвіду з іншими хворими я не сумніваюся, що моїх аналітичних засобів було би для цього цілком достатньо.

1896 року, невдовзі після публікації наших спільних із др. Й. Броером¹⁹ «Досліджень про істерію», я поцікавився в одного видатного колеги його думкою про

17 *Маленька істерія (фр.)*. — Прим. пер.

18 *Відраза до життя (лат.)*. Вислів римського філософа-стоїка Сенеки. У психоаналізі цей термін позначає втрату або зменшення життєвої втіхи при депресивних синдромах. — Прим. пер.

19 *Йозеф Броєр (1842–1925)* — австрійський лікар, фізіолог, філософ. Разом з Фройдом є одним із засновників психоаналізу. — Прим. пер.

запропоновану в ній теорію істерії. Він без вивертів заявив, що вважає її необґрунтованим узагальненням висновків, які можуть бути правдивими хіба що для небагатьох випадків. Відтоді я бачив чимало випадків істерії, присвятив кожному з них дні, тижні, а часом і роки, і в кожному мав нагоду достерегти ті психічні умови, що їх постульовано в «Дослідженнях»: психічну травму, конфлікт афектів, і — те, що я додав у пізніших публікаціях — схвильованість [*Ergriffenheit*] сексуальної сфери. Звісно, коли йдеться про речі, які через їхнє намагання приховатися стали патогенними, не варто сподіватися, що хворі охоче відкриють їх лікареві, але так само не можна змиритися з першим же «ні», що постає на шляху серйозного дослідження²⁰.

20 Ось приклад до останньої тези. Один із моїх віденських колеґ, чиє переконання в несуттєвості сексуальних факторів для істерії було, очевидно, міцно вкорінене, наважився у випадку 14-річної дівчинки із загрозливим істеричним блюванням на незручне питання: чи не мала вона часом любовного зв'язку. Дитина відповіла: «Ні», та ще й, напевне, з добре награним подивом розповіла про це у своїй непоштивій манері власній матері: «Уяви собі, цей йолоп навіть спитав мене, чи я не закохалася». Потім вона прийшла до мене на лікування й розповіла — звичайно, не при першому огляді — що є багаторічною мастурбанткою із сильним *fluor albus* — білими виділеннями з піхви (що мали велику подібність до блювотиння). З часом все минулося саме собою, проте під час абстиненції вона страждала від надзвичайно сильного почуття вини, тож в усіх бідах, які випадали на долю родини, вона вбачала божу кару за її гріховність. Окрім того, вона перебувала під впливом романів її тітки, чию позашлюбну вагітність (друга вказівка на блювоту) ніби-то вдалося щасливо приховати. Хоча її вважали «ще зовсім дитиною», дівчина, проте, виявилася обізнаною з усіма суттєвими деталями сексуальних зносин.

У випадку з моєю пацієнткою Дорою, завдяки неодно-разово вже згаданій тут проникливості батька, мені не довелося самому шукати зв'язку хвороби з життєвими подіями, принаймні, щодо останніх її проявів. Батько повідомив мені, що в Б. вони з сім'єю зав'язали тісну дружбу з однією подружньою парою, яка постійно мешкала там уже багато років. Пані К. доглядала за ним під час його важкої хвороби й тим заслужила собі непроминальну вдячність з його боку. Пан К. завжди був дуже люб'язний до Дори; буваючи в Б., ходив з нею на прогулянки, робив невеличкі подарунки, проте ніхто не вбачав у тому нічого лихого. Дора з надзвичайною старанністю доглядала за двома малими дітьми подружжя К., ставши їм ніби за матір. Коли позаминулого літа батько з донькою відвідали мене, вони якраз вирушали в гості до пана й пані К., які проводили літо на одному з наших альпійських озер. Дора мала залишитися в будинку К. на декілька тижнів, а батько вже за кілька днів збирався повернутися до Відня. У ці дні пан К. також був там. Та коли батько почав лаштуватися до від'їзду, дівчина раптом з надзвичайною рішучістю заявила, що поїде з ним і таки домоглася свого. Лише через кілька днів вона пояснила свою незвичну поведінку, коли, попрохавши переказати це батькові, розповіла матері, що пан К. під час однієї прогулянки після веслування на озері наважився зробити їй любовну пропозицію. Звинувачений, від якого при наступній зустрічі батько й дядько дівчини зажадали пояснень, рішуче заперечив будь-які кроки зі свого боку, які можна було б так потлумачити, і став підозрювати дівчину, яка, за словами пані К., виявляла інтерес лише до всього сексуального й навіть читала в їхньому домі на озері «Фізіологію ко-

ханья» Мантегацци²¹ та інші подібні книжки. Можливо, вона так розпалилася тим читанням, що «уроїла» собі всю цю сцену.

«Не сумніваюся, — сказав батько, — що цей випадок і є причиною поганого настрою Дори, її дратівливості та думок про самогубство. Вона вимагає від мене, щоб я розірвав стосунки з паном, а особливо з пані К., яку раніше вона ледь не обожнювала. Та я не можу цього зробити, бо, по-перше, й сам вважаю розповідь Дори про непристойну пропозицію чоловіка фантазією, яку вона собі навіяла, по-друге, я пов'язаний із пані К. щирою дружбаю й не бажаю завдати їй болю. Бідолашна жінка дуже нещаслива зі своїм чоловіком, про якого я, до речі, також не найкращої думки; у неї й самої вкрай розсотані нерви, і я для неї — єдина опора. При моєму стані здоров'я зайве й запевняти, що за цими стосунками немає нічого непристойного. Ми просто двоє бідолашних людей, які, наскільки це можливо, утішають одне одного дружнім співчуттям. Що я нічого не почувую до дружини, Вам відомо. Але Дору, яка успадкувала мою впертість, неможливо відвадити від ненависті до подружжя К. Останній напад у неї трапився після однієї розмови, коли вона знову почала вимагати від мене того самого. Тож спробуйте тепер Ви повернути її на путь істинний».

Не зовсім узгоджувалося з цими зізнаннями те, що в інших розмовах батько головну провину за нестерпну

21 *Паоло Мантегацци* (1831–1910) — італійський фізіолог, невролог та антрополог. Був відомий свого часу завдяки популярним книжкам «Фізіологія кохання», «Фізіологія насолоди», «Фізіологія жінки». — *Прим. пер.*

доньчину натуру намагався покласти на її матір, чії риси характеру псували життя усій родині. Та я вже давно взяв собі за правило, що слід зачекати з остаточними висновками про дійсний стан справ, доки не вислухаю й іншу сторону.

Тож у пригоді з паном К. — його освідченні й подальшій образі честі — для нашої пацієнтки Дори мусила міститись психічна травма, яку свого часу Броер і я висунули як необхідну передумову для виникнення істеричного захворювання. Однак цей новий випадок демонструє також усі ті труднощі, які спонукали мене вийти за межі цієї теорії²², а надто одну нову складність особливого роду. Власне, відома нам психічна травма в житті пацієнтів, як то часто буває в історіях хвороби істериків, неспроможна пояснити своєрідність симптомів і допомогти їх визначити; ми збагнемо не більше й не менше у загальному взаємозв'язку, якщо наслідком цієї травми будуть якісь інші симптоми, ніж *tussis nervosa*, афонія, кепський настрій та *taedium vitae*. У нашому випадку все ускладнюється тим, що частина цих симптомів — кашель та втрата голосу — проявлялися у хворої

22 Я вже вийшов за межі цієї теорії, не відкинувши її повністю, тобто сьогодні я вважаю її не хибною, а радше неповною. Просто я більше не наголошую на так званому «гіпноїдному стані», який настає у хворого внаслідок травми і має бути підставою для всіх інших психологічно хворобливих явищ. Якщо в спільній роботі дозволено проводити поділ власності заднім числом, то я хотів би тут заявити, що ми взяли за розробку терміна «гіпноїдний стан», у якому деякі доповідачі хотіли бачити ядро нашої праці, суто з ініціативи Броера. Я вважаю зайвим і помилковим переривати тяглість проблеми щодо того, у чому полягає психічний процес під час утворення істеричних симптомів, через присвоєння такого терміна.

за багато років до травми, а перші прояви взагалі відносяться до часу дитинства, бо ж припадають на восьмий рік життя. Отже, якщо не хочемо відмовитися від теорії травми, мусимо повернутися аж до дитинства і саме там шукати впливів та вражень, які могли подіяти аналогічно до травми, і тут справді прикметно, що й дослідження випадків, чиї перші симптоми проявилися не в дитинстві, зрештою спонукали нас простежити історію життя пацієнтів аж до перших дитячих років²³.

Після того як початкові труднощі в лікуванні залишилися позаду, Дора зізналася мені в одному ще ранішому випадку, пов'язаному з паном К., який навіть більше надавався для того, аби подіяти як сексуальна травма. Їй було тоді чотирнадцять років. Пан К. домовився з нею та зі своєю дружиною, що пополюдні вони прийдуть у його крамницю на центральній площі Б., щоби звідти спостерігати за святковою церковною процесією. Однак потім переконав пані К. залишитися вдома, відіслав крамарчуків, і коли дівчина зайшла до крамниці, то застала там лише його. Коли підійшов час процесії, він попросив дівчину почекати його біля дверей, що вели з крамниці на верхні поверхи, поки він опустить ґрати на вітринах. А тоді повернувся й замість того, щоб вийти крізь прочинені двері, раптом притис дівчину до себе й припечатав її губи поцілунком. Либонь, цієї ситуації було достатньо, щоб викликати у чотирнадцятилітньої незайманої дівчини досить сильне відчуття сексуального збудження. Однак Дора в цю мить відчула сильну огиду, вона вирвалася й помчала повз пана К. до сходів, а звідти — до брами на вулицю.

23 Пор. мою працю «До етіології істерії» (1896).

Спілкування з паном К., попри, це тривало й далі, ніхто з них ніколи ані словом не обмовився про цю маленьку сцену, та й сама вона запевняла, що зберігала її в таємниці аж до сповіді на нашому сеансі. Надалі вона, до речі, намагалася уникати ситуацій, коли могла опинитися з паном К. наодинці. Подружжя К. у той час вирішило податися у кількадечну поїздку, у якій мала взяти участь і Дора. Та після того поцілунку в крамниці вона, не подавши причин, відмовилася.

У цій, за рахунком другій, а за часом ранішій сцені, поведінка чотирнадцятирічної дитини вже цілком і повністю істерична. Будь-яку особу, в якій привід до сексуального збудження викликає переважно чи винятково почуття нехоті, я не вагаючись вважатиму істеричною, незалежно від того, чи вона виказує соматичні симптоми, чи ні. З'ясування механізму цього *обернення афекту* [*Affektverkehrung*] залишається одним із найважливіших та водночас найважчих завдань психології неврозів. Вважаю, що я ще доволі далеко від цієї мети; ба, навіть у межах цього звіту зможу подати лише децицію з того, що мені відомо.

Самого наголошення на оберненні афекту, втім, іще не достатньо, аби схарактеризувати випадок нашої пацієнтки Дори; слід також додати, що тут відбулося *зміщення* [*Verschiebung*] відчуття. Замість генітального відчуття, яке у здорової дівчини за таких умов²⁴, звичайно, не було б відсутнім, у неї виникає відчуття нехоті, яке зазвичай пов'язане зі слизовою оболонкою входу до травного тракту, а саме — огида. Безперечно, на цю локалізацію вплинуло збудження губ поцілунком;

24 Визнання таких обставин буде полегшено пізнішим роз'ясненням.

але гадаю, тут можна виявити вплив і певного іншого фактору²⁵.

Відчута тоді огида не стала в Дори постійним симптомом, та й під час лікування вона була присутня, так би мовити, лише потенційно. Дівчина погано їла й зізналася в легкій гидливості до страв. Натомість згадана сцена залишила по собі інший наслідок, чуттєву галюцинацію, яка час від часу виявлялася навіть протягом її оповіді. Вона казала, що й досі відчуває тиск у верхній частині тулуба від тих обіймів. Керуючись певними правилами формування симптомів, що вже стали мені відомі, а також беручи до уваги інші особливості хворої, які інакше годі було б пояснити, наприклад, небажання проходити повз будь-якого чоловіка, якщо вона бачила його за жвавою чи ніжною бесідою з дамою, я зробив для себе таку реконструкцію розвитку подій у тій сцені. Гадаю, у тих бурхливих обіймах вона відчула не лише поцілунок на своїх устах, але й те, як у її тіло вперся ерегований член. Це відразливе для неї сприйняття було усунене зі спогаду, витіснене й замінене на безневинне відчуття тиску на грудну клітину, яке черпало свою надмірну інтенсивність з витісненого джерела. Тобто відбулося ще одне зміщення з нижньої частини тіла на верхню²⁶. Нав'язли-

25 Нудота Дори під час цього поцілунку, безперечно, не мала якихось сторонніх причин, інакше вона би безумовно їх пригадала й назвала. Випадково я знайомий з паном К.: це та сама особа, яка супроводжувала батька пацієнтки під час візиту до мене, ще молодявий чоловік привабливої зовнішності.

26 Такі витіснення ми припускаємо не лише з метою цього пояснення, вони виявляються необхідною умовою для цілої низки симптомів. Відтоді я знайшов той самий жахливий ефект обіймів (без поцілунку) в однієї раніше ніжно закоханої нареченої, яка звернулася до мене через несподіване збайдужіння до свого

вість у її поведінці натомість сформована так, ніби походить із початкового незміненого спогаду. Вона не любить проходити повз будь-якого чоловіка, який, як їй здається, перебуває в стані статевого збудження, оскільки не хоче знову побачити соматичний прояв цього стану.

Прикметно, як три симптоми тут — огида, відчуття тиску на верхню частину тіла та боязливність щодо чоловіків, які ведуть ніжні розмови — походять із одного переживання, і лише при ретельному співставленні цих трьох знаків можливо зрозуміти процес формування симптомів. Огида відповідає симптому витіснення ерогенної (розманіженої інфантильним ссанням, як ми ще довідаємося) зони губ. Напирання ерегovanого члена, очевидно, мало наслідком подібну зміну відповідного жіночого органу, клітора, а збудження цієї другої ерогенної зони зазнало зміщення й було зафіксоване як одночасне відчуття тиску на грудну клітину. Боязнь чоловіків у стані гаданого сексуального збудження відповідає механізму фобії, мета якої — захиститись від можливого повторення витісненого сприйняття.

Щоб мати можливість зробити це доповнення, я обережно розпитав пацієнтку, чи відомо їй щось про тілесні ознаки збудження чоловіка. Відповідь була така: на сьогодні — так, а на той час, мабуть, ні. Від самого початку я дуже пильнував, аби не подати їй жодних нових відомостей зі сфери статевого життя, і робив це не з огляду на якісь моральні застороги, а тому що хотів на цьому випадку якнайсуворіше перевірити власні припущення.

зарученого, що настало на тлі тяжкого розладу настрою. Тут без особливих труднощів вдалося вивести переляк із відчуті, але усуненої зі свідомості ерекції чоловіка.

Тож я називав якусь річ власним іменем лише тоді, коли після її вже надто явних натяків мій прямий переклад виглядав вкрай незначним ризиком. Її негайні й відверті відповіді незмінно вказували, що те, про що йдеться, їй уже відоме, але загадку, *звідки* ж вона про це знає, неможливо було розв'язати на підставі її спогадів. Вона забула, як саме про все це дізналася²⁷.

Якщо я правильно уявляю собі сцену поцілунку в крамниці, то поява вже згаданої огиди видається наступною²⁸. Схоже, що відчуття огиди первинно було реакцією на запах (пізніше також і на вигляд) екскрементів. А про ці екскрементальні функції можуть нагадувати геніталії, зокрема чоловічий член, оскільки цей орган, окрім сексуальної функції, також служить для відведення сечі. Звісно, таке тілесне улаштування нам добре відоме, а в досексуальний період життя — це взагалі єдина функція цього органу, про яку ми знаємо. Так огида проникає у прояви афекту сексуального життя. Це саме те *inter urinas et faeces nascimur*²⁹ отця Церкви, що притаманне сексуальному життю і, попри всі спроби ідеалізації, невіддільне від нього. Однак тут я хотів би особливо підкреслити, що, довівши наявність такого асоціативного зв'язку, ми ще не вирішили саму проблему. Навіть якщо таку асоціацію і можна пробудити, то це ще не пояснює, чому саме вона виникає. За нормальних обставин цього

27 Пор. другий сон.

28 Тут, як і в усіх подібних місцях слід бути готовим не до простого, а до множинного обґрунтування, до *наддетермінації*.

29 *Ми народжуємося між сечею та фекаліями (лат.)*. Вислів, який цитує Святий Августин. — Прим. пер.

не трапляється. Відтак, знання шляхів є недостатнім, потрібно пізнати також сили, які цими шляхами проходять³⁰.

Загалом мені було нелегко скерувати увагу пацієнтки на її спілкування з паном К. Вона твердила, що з цією персоною покінчено. Найближчий до поверхні шар її спонтанних ідей на сеансах, все, що вона легко усвідомлювала й що взагалі свідомо згадувала про минулий день, завжди стосувалося її батька. Цілком справедливо, що вона не могла пробачити батькові продовження спілкування з паном, а особливо з пані К. Безперечно, її розуміння цього спілкування явно відрізнялося від того, яке волів плекати батько. Вона не мала жодного сумніву, що тут ішлося про звичайні любовні стосунки, які її батько зав'язав з молодого й вродливою жінкою. Ніщо з того, що могло підтвердити її переконання, не вислизало від її невблаганно гострого погляду, *тут в її пам'яті годі було знайти прогалину*. Знайомство з родиною К. почалося ще до важкої хвороби батька; але близьким воно стало лише під час хвороби, коли молода жінка просто-таки перебрала на себе роль доглядачки, тоді як матір трималася від ліжка недужого подалі. Під час першого після його одужання літнього відпочинку за містом сталися речі, які будь-кому мали б відкрити очі на справжню природу

30 Усі ці твердження мають багато типового й загалом істинного для істерії. Тема ерекції надає розв'язання деяких найцікавіших істеричних симптомів. Жіноча увага до обрисів чоловічих геніталій, що сприймаються крізь одяг, стає внаслідок витіснення мотивом дуже багатьох випадків соромливості щодо людей та страху перед товариством. Широкий зв'язок між сексуальним та екскрементним, патогенне значення якого, очевидно, важко оцінити з достатньою точністю, загалом слугує основою багатьох істеричних фобій.

цієї «дружби». Обидві родини спільно винаймали одне крило готелю, і якось пані К. заявила, що не може більше залишатися в спальні, яку дотепер ділила зі своєю дитиною, а за кілька днів і Дорин батько відмовився від своєї спальні, й обоє зайняли нові кімнати в самому кінці крила. Їх розділяв лише коридор, а приміщення, від яких вони відмовилися, не давали гарантії, що їх ніхто не потурбує. Коли пізніше донька робила батькові закиди щодо пані К., він зазвичай відповідав, що не розуміє її ворожого ставлення, адже діти радше мають усі підстави бути вдячними пані К. Мама, до якої Дора звернулася, щоб з'ясувати ці незрозумілі слова, повідомила їй, що тато був тоді таким нещасним, що хотів накласти на себе руки в лісі; та пані К., яка здогадувалася про це, пішла за ним слідом і своїми благаннями вмовила чоловіка зберегти собі життя заради рідних. Дора, звісно, не повірила цьому, очевидно, обох просто побачили в лісі разом, і тоді тато вигідав цю байку про самогубство, щоб виправдати своє рандеву³¹. Коли ж вони повернулися в Б., батько щодня в певні години бував у пані К., поки її чоловік був у крамниці. Усі навколо про це говорили й розпитували її у відповідному ключі. Пан К. часто гірко нарікав Дорі на її матір, але щадив дівчину, уникаючи натяків із цього приводу, що вона, здається, зараховувала йому як прояв ніжних почуттів. Під час спільних прогулянок татові та пані К. постійно вдавалося так усе влаштувати, що вони залишалися наодинці. Не було жодного сумніву, що жінка брала від нього гроші, адже дозволяла собі такі витрати, які не могла покрити власним коштом

31 Ось де зв'язок із її власною комедією із самогубством, яка, очевидно, виражає її прагнення до подібного кохання.

або коштом свого чоловіка. Окрім того, тато почав робити пані К. великі подарунки; а щоб їх приховати, став особливо щедрим до матері та до неї (Дори). Ця досі хвороблива жінка, яка сама місяцями перебувала в закладах для нервовохворих, бо не могла ходити, відтоді стала здоровою й життєрадісною.

І навіть після того як родина покинула Б., кількарічне спілкування тривало; батько час від часу заявляв, що не зносить суворої клімат, має щось для себе робити, починав кашляти й нарікати, аж поки раптово їхав до Б., звідкіля писав цілком безтурботні листи. Усі ці хвороби були лише приводом, щоб побачитися зі своєю подругою. Потім якось зайшла мова про те, що вони переселяються до Відня, і Дора стала підозрювати, з чим це пов'язано. І справді, не минуло й трьох тижнів їхнього побуту у Відні, як вона почула, що подружжя К. також переїхало туди. Вони й тепер перебувають у Відні, і Дора часто зустрічала на вулиці тата з пані К. Частіше стала зустрічати й пана К., який завжди проводжав її поглядом, а коли одного разу він зустрів її саму, довгий відтинок шляху йшов за нею слідом, аби переконатися, куди вона йде й чи не збирається бува на побачення.

Що тато нещирий, що в його характері є якась фальш, що він думає лише про власне задоволення й володіє даром подавати речі так, як йому вигідно, — критику такого роду я часто чув від Дори в дні, коли батько знову відчував погіршення свого стану й на декілька тижнів їхав до Б., після чого прониклива донька швидко з'ясувала, що й пані К. їхала в тому самому напрямку, нібито відвідати родичів.

Загалом я не міг не погоджуватися з такою характеристикою батька; та й легко було побачити, що цей

особливий закид Дори був безспідставний. Коли на неї находив дратівливий настрій, дівчина не могла позбутися враження, ніби її віддали панові К. як платню за те, що той терпить стосунки між Дориним батьком та його жінкою, і за її ніжністю до батька легко можна було вгадати лють, спричинену тим, що її використовують у такий спосіб. В інший час вона добре розуміла, що такі слова є явним перебільшенням. Формального пакту, в якому вона фігурує як предмет обміну, чоловіки, певна річ, ніколи не укладали; батько вжахнувся б від самого натяку на щось подібне. Але він належав до тих чоловіків, які дуже добре вміють позбавити конфлікт гостроти, затираючи власне судження щодо якоїсь суперечливої теми. Якби його увагу привернули до того, що для дівчини-підлітка може бути небезпечним постійне й безконтрольне спілкування з чоловіком, якого не задовольняє власна дружина, він, напевне, відповів би: на свою доньку я можу покластися, а такий чоловік, як К., ніколи не становитиме для неї небезпеки, — та й сам його друг просто нездатний на такі підступи. Або ж: Дора — ще дитина, і К. ставиться до неї як до дитини. Та насправді все відбувалося так, що обидва чоловіки уникали робити з поведінки одне одного ті висновки, які були незручними для їхніх жадань. Протягом року, коли пан К. був присутній, він міг посилати квіти, використовувати будь-яку нагоду для коштовних подарунків і проводити весь вільний час у товаристві дівчини, тоді як її батьки ніби й не помічали в цій поведінці характер залицяння.

Коли в психоаналітичному лікуванні з'являється коректно обґрунтований і бездоганний ланцюг думок, лікар у мить може відчувати певне спантеличення, яким хворий

скористається для запитання: «Ну то й що, коли все справді саме так? І що Ви збираєтеся змінити, після того як я Вам усе розповів?» Та невдовзі можна помітити, що такими неприступними для аналізу думками хворі послуговуються, аби приховати інші думки, які не бажають надавати критиці й усвідомленню. Низка докорів до інших осіб дозволяє припустити наявність низки самодокорів такого самого змісту. Достатньо лише кожен окремих докір переадресувати тому, хто його висловлює. У цьому способі захисту від самодокорів, коли той самий докір висувають іншій особі, є щось незаперечно автоматичне. Його прообразом є дитячі докори у відповідь, коли діти, не задумуючись, відповідають: «Сам брехло!» — якщо їх звинувачують у брехні. Дорослий, намагаючись образити когось у відповідь, шукав би якусь реальну слабину супротивника, а не зосереджувався на повторенні того самого змісту. У параної така проекція докору на іншого без зміни змісту, а отже, і без зв'язку з реальністю, проявляється як процес утворення манії.

Так само й Дорині докори стосовно батька були без винятку «підготовані», «продубльовані» самодокорами ідентичного змісту, що ми й покажемо детальніше: вона мала рацію в тому, що її батько не бажав прояснити для себе поведінку пана К. щодо своєї доньки, щоб не завдати таким чином стосункам із пані К. Але й дівчина робила точнісінько те саме. Вона зробила себе співвинуватицею цих стосунків і відкидала всі ознаки, які вказували на їхню істинну природу. Ясність щодо цього та її суворі закиди батькові датовані саме часом після пригоди на озері. А всі роки до того вона щосили сприяла стосункам батька з пані К. Дора ніколи не йшла до пані К., коли припускала, що може застати там батька. Вона знала, що

тоді дітей пошлють на вулицю, й обирала такий шлях, аби зустріти їх по дорозі, а потім ішла з ними на прогулянку. У домі була лише одна особа, яка вже давно хотіла відкрити дівчині очі на стосунки батька з пані К. й налаштувати її проти цієї жінки. Йдеться про її останню гувернантку, дуже начитану стару діву з вільними поглядами³². Наставниця й учениця якийсь час доволі добре ладнали, аж поки Дора раптово розсварилася з гувернанткою й наполягла на її звільненні. Поки стара діва мала вплив, вона використовувала його для того, щоб нацьковувати всіх на пані К. Вона доводила мамі дівчини, що терпіти таку близькість чоловіка з чужою жінкою несумісно з її гідністю; вона також звертала увагу Дори на все, що в цих стосунках було підозрілим. Та її зусилля виявилися даремними, Дора й надалі з ніжністю ставилася до пані К. і не хотіла знати про будь-які обставини, через які стосунки батька з пані К. могли б постати у непристойному світлі. З іншого боку, Дора дуже добре усвідомлювала мотиви, що спонукали її гувернантку. Вона була сліпою з одного боку й достатньо проникливою — з іншого. Дора помітила, що та сама закохана в її тата. Коли батько був присутнім, жінка здавалася зовсім іншою особою, могла бути дотепною й послужливою. Тоді ж, коли родина перебувала в фабричному містечку і пані К. була поза досяжністю, вона підцьковувала його проти матері як єдиної суперниці, що залишалася. На все це Дора

32 Ця гувернантка прочитала купу книжок про статеve життя й таке інше та розмовляла про це з дівчиною, але щиросердо просила все, що стосується цієї теми, тримати в таємниці від батьків, оскільки невідомо, як би вони до цього поставилися. Саме в цій діві я й шукав якийсь час джерело всіх таємних знань Дори й, мабуть, не дуже помилявся.

ще дивилася крізь пальці. А розлютилася лише тоді, коли помітила, що до неї самої гувернантка цілком байдужа й що виказувана нею любов насправді призначена батькові. За відсутності тата у фабричному містечку стара діва ніколи не мала на неї часу, не хотіла гуляти з нею й не цікавилася її справами. Та щойно батько повертався з Б., жінка знову демонструвала свою готовність до всіх службових обов'язків та будь-якої допомоги. І тут Дора відвернулася від неї.

Бідолашна гувернантка мимоволі, але цілком ясно допомогла Дорі збагнути частину власної поведінки. Як ця діва бувало ставилася до Дори, так само і Дора іноді ставилася до дітей пана К. Вона заміняла їм матір, навчала їх, ходила з ними на прогулянки, повністю відшкодовувала їм ту незначну увагу, з якою ставилася до них власна матір. Між паном та пані К. часто заходила мова про розлучення; до цього ніколи не доходило через те, що пан К., який був ніжним батьком, не міг відмовитися від двох своїх дітей. Спільний інтерес до дітей із самого початку був єднальною ланкою в стосунках між паном К. та Дорою. Догляд за дітьми, очевидно, був для Дори лише приводом, який перед нею самою та перед сторонніми мав приховати дещо інше.

З її ставлення до цих дітей, як це добре видно на прикладі поведінки гувернантки щодо неї самої, випливає той самий наслідок, що і з її мовчазного схвалення стосунків батька з пані К., а саме, що всі ці роки вона була закохана в пана К. Коли я висловив цей мій висновок, то не помітив у Дорі нічого, що б його підтверджувало. Щоправда, вона одразу повідомила, що й інші люди казали їй подібне, наприклад, одна кузина, яка якийсь час гостювала в Б., говорила: «Ти точно вклепалася в цього

чоловіка!»; та сама вона не хотіла згадувати про такі почуття. Коли ж надмір матеріалу, що вплив, ускладнив можливість заперечення, вона визнала, що могла бути закоханою в пана К. у Б., але після сцени на озері все минуло³³. У будь-якому разі було з'ясовано, що той докір — бути глухим до невідворотних обов'язків і розглядати речі так, як то зручно лише для власного почуття закоханості, — який вона висловлювала батькові, обертався проти неї самої³⁴.

Інший докір — що він вигадав собі хворобу як привід і використовував її як засіб — також збігається з частиною її власної таємної історії. Якось Дора стала скаржитися на якийсь нібито новий симптом, різкі болі в шлунку, а коли я спитав: «Кого ви цим копіюєте?» — то влучив у яблучко. За день до цього вона відвідала своїх кузинок, дочок покійної тітки. Молодша стала нареченою, а в старшій з цієї нагоди розболівся живіт, і її завезли в Земмерінг³⁵. Дора вважала, що в старшій просто заздрі: та завжди робилася хворою, коли хотіла чогось домогтися, а цього разу просто хотіла поїхати з дому, щоб не дивитися на щастя сестри³⁶. Її власні болі шлунку говорили про те, що вона ідентифікувала себе з кузиною, яку сама ж і оголосила симулянткою; і все це або через те, що вона також заздрила щасливішій сестрі через її кохання,

33 Пор. другий сон.

34 Тут постає питання: якщо Дора любила пана К., то як можна обґрунтувати її відмову в сцені на озері чи, принаймні, грубу форму цієї відмови, яка вказує на гірку образу? Як могла закохана дівчина побачити щось образливе в залицянні, яке — як ми згодом почуємо — не мало в собі нічого грубого чи непристойного?

35 *Земмеринг* — гірський курорт за 80 км від Відня. — *Прим. пер.*

36 Буденне явище серед сестер.

або через те, що в долі старшої сестри, яка недавно пережила нещасливе кохання, побачила відображення своєї власної нещасливої історії³⁷. Як із вигодою користатися з хвороб, вона також вивчила, спостерігаючи за пані К. Пан К. частину року проводив у поїздах; повертаючись, він щоразу заставав дружину хворою, хоч напередодні — і Дора це знала — вона була здорова. Дівчина зрозуміла, що присутність чоловіка діє на жінку хвороботворно й що цей стан хвороби вітався, оскільки давав можливість уникнути ненависних подружніх обов'язків. Одне зауваження щодо її власних змін у хворобі й здоров'ї протягом перших дівочих років у Б., про які вона раптом згадала в цьому місці, навело мене на здогад, що її власні стани слід розглядати в подібній залежності, як і в пані К. У техніці психоаналізу вважається правилом, що внутрішній, але ще прихований зв'язок можна викрити за суміжністю, за принципом сусідства асоціацій в часі, так само як сусідство літер *a* та *b* на письмі означає, що з них слід утворити склад *ab*. У Дори проявилася безліч нападів кашлю з втратою голосу; чи не могла присутність або відсутність коханого мати вплив на появу чи зникнення цих проявів хвороби? Якщо це так, то дець цю зрадливу закономірність можна виявити. Я запитав, якою була середня тривалість цих нападів. Дець від трьох до шести тижнів. А як довго бував відсутній пан К.? Їй довелося визнати, що також від трьох до шести тижнів. Отже, своєю хворобою вона демонструвала своє кохання до К. так само, як його жінка — свою відразу. Тільки слід було припустити, що Дора поводитися протилежно до того,

37 Про те, який іще висновок я вивів з болів у шлунку, йтиметься пізніше.

як поводитися пані К., вона хворіла, коли пан К. був відсутній, й одужувала, коли він повертався. Здається, все так і було, принаймні в перший період нападів; потім, мабуть, виникла необхідність приховувати збіги нападів хвороби з відсутністю чоловіка, якого вона потай любила, щоб не зрадити таємницю такою постійністю. Тож збереглася лише тривалість нападу як ознака його первинного значення.

Пригадую, як свого часу в клініці Шарко³⁸ я бачив і чув, що в осіб із істеричним мутизмом мову починало заміщати письмо. Вони писали вправніше, краще й частіше, ніж інші та ніж самі писали перед тим. Так само було і з Дорою. У перші дні афонії її «руці завжди особливо легко давалося писання». Ця особливість виражалася у вигляді функції фізіологічного заміщення, яка створювала собі таку потребу, і, по суті, не потребувала якогось психологічного пояснення; та привертало увагу те, що таку особливість можна було легко набути. Пан К. багато писав їй з дороги, надсилав листівки з краєвидами; траплялося й таке, що вона була єдиною, кому він повідомляв час свого прибуття, а дружина була заскочена зненацька. Те, що листуються з відсутнім, з яким немає можливості говорити, зрештою, є не менш переконливим, ніж те, що при відмові голосу намагаються спілкуватися письмово. Отже афонія Дори допускає таке символічне тлумачення: коли коханий був далеко, вона відмовлялася від говоріння, яке втрачало для неї цінність, оскільки вона

38 Жан-Мартен Шарко (1825–1893) — французький невролог та психіатр. Один із засновників сучасної неврології. Як і Фройд, займався дослідження істерії. Тут йдеться про клініку Пільє-Сальпетрієр у Парижі, у якій працював Шарко. — Прим. пер.

не могла розмовляти з *ним*. Натомість набувало значення письмо — як єдиний засіб вступити у зв'язок із відсутнім.

Тож виходить, що тепер я маю висунути твердження, що у всіх випадках афонії, яка виникає періодично, діагноз має спиратися на існування іноді відсутнього коханого? Безперечно, це не є моїм наміром. Визначення симптому у випадку Дори є надто специфічним, щоб можна було думати про часте повторення цієї, по суті, випадкової етіології. Але яку цінність має таке пояснення афонії в нашому випадку? Чи, може, ми самі себе ввели в оману через гру жарту? Думаю, що ні. Тут варто згадати те питання, яке так часто поставало, а саме: яке походження мають симптоми істерії, психічне чи соматичне, і якщо визнати перше, то чи обов'язково вони мають психічну причину. Це питання — як і багато інших, над якими марно б'ються дослідники, — неадекватне. Справжній стан речей не включений у його альтернативу. Наскільки я можу бачити, кожен істеричний симптом потребує внеску з обох сторін. Він не може проявитися без певної *соматичної піддатливості* [*somatisches Entgegenkommen*], яка виникає через нормальний або хворобливий процес, що протікає в одному з органів тіла або на ньому. Вона проявляється не частіше одного разу, — а до характеру істеричного симптому належить здатність повторюватися, — якщо не має якогось психічного значення або якогось *сенсу*. Істеричний симптом набуває цього сенсу не одразу, він йому присвоюється, так би мовити, зливається з ним; у кожному окремому випадку він може відрізнятись залежно від властивостей притлумлених думок, що прагнуть бути висловленими. Щоправда, ціла низка моментів

діє так, що відношення між несвідомими думками та соматичними процесами, які перебувають в їхньому розпорядженні як виражальні засоби, формуються менш довільно й наближаються до численних типових зв'язків. Для терапії найважливішими є умови, задані випадковим психічним матеріалом; симптоми усувають, досліджуючи їхнє психічне значення. Прибравши те, що дозволяє усунути психоаналіз, можна робити різні, очевидно, близькі до істини припущення про соматичні, як правило, конституційно-органічні основи симптомів. Щодо нападів кашлю та афонії Дори ми теж не обмежуватимемося самим лише психоаналітичним тлумаченням, а доведемо наявність за ними органічного моменту, що спричинив «соматичну піддатливість», щоб виразити прихильність до тимчасово відсутнього коханого. І якщо нам у цьому випадку імпонує вміло й майстерно створений зв'язок між вираженням симптому та несвідомим змістом думок, то буде приємно довідатись, що цей зв'язок здатен досягати такого самого враження і в будь-якому іншому випадку, у будь-якому іншому прикладі.

Тож тепер я цілком готовий почути закид, що це лише невеличкий успіх, якщо тепер, завдяки психоаналізу, ми маємо шукати розгадку проблеми істерії не в «особливій лабільності нервових молекул» чи в можливості гіпнотичних станів, а в «соматичній піддатливості».

Проти такого зауваження хочу все-таки наголосити, що так загадка істерії не лише частково відсувається назад, а й частково зменшується. Тепер-бо йдеться не про всю загадку, а лише про ту її частину, у якій міститься той особливий характер істерії, *що відрізняє її від інших психоневрозів*. Психічні процеси у всіх

психоневрозах мають цілу низку подібностей, а «соматичну піддатливість» можна розглядати лише тоді, коли вона надає несвідомим психічним процесам вихід у тілесне. Там, де цей момент відсутній, з усього наявного стану виникає щось відмінне від істеричного симптому, але знову ж таки споріднене, як-от фобія або нав'язлива ідея — одним словом, психічний симптом.

Повертаюся до закиду «симуляції» хвороб, який Дора висувала супроти батька. Скоро ми помітили, що йому відповідають не лише самозакиди щодо раніших хворобливих станів, а й ті, що стосувалися теперішнього. У цьому місці лікар зазвичай має завдання розгадати й доповнити те, що в аналізі було одержано лише у вигляді натяків. Довелося звернути увагу пацієнтки на те, що її теперішнє нездужання є так само мотивованим і тенденційним, як і зрозумілий їй стан пані К. Немає жодного сумніву, що дівчина переслідувала певну мету, яку сподівалася досягти хворобою. І цією метою не може бути жодна інша, окрім прагнення відірвати батька від пані К. Проханнями та вмовляннями вона б цього не досягла; можливо, вона сподівалася домогтися свого, налякавши батька (див. прощальний лист), викликавши його співчуття (через зомління), і навіть якби це не допомогло, їй принаймні вдалося б йому помститись. Вона добре знала, який прихильний до неї батько і що щоразу, коли він питав про доньчине самопочуття, йому на очі наверталися сльози. Я цілком переконаний, що вона одразу одужала б, якби батько оголосив, що заради її здоров'я пожертвує панєю К. Сподіваюся, він би не повівся на це, адже тоді дівчина дізналася б, яким потужним засобом володіє, і, безперечно,

не прогавила б жодної нагоди знову й знову використувати можливості своєї хвороби в майбутньому. Але якби батько не поступився, то я цілком певен, що вона не так легко відмовилася б від своєї хвороби.

Я опускаю окремі подробиці, з яких випливало, наскільки справедливо все це було, і волю додати декілька загальних зауваг про роль *мотивів хвороби* при істерії. Мотиви хвороби слід чітко понятійно відмежовувати від можливостей хвороби, від матеріалу, з якого утворюються симптоми. Мотиви не беруть жодної участі у творенні симптомів, і на початку хвороби вони відсутні, вони проявляються лише вторинно, та лише з їхньою появою хвороба набуває остаточної сформованості³⁹. З їхньою наявністю можна рахуватися в будь-якому випадку, який означає справжнє страж-

39 Тут не все правильно. Тезу про те, що мотиви хвороби не існували на початку захворювання й проявилися лише вторинно, неможливо залишити. Адже вже на наступній сторінці буде згадано мотиви, які існували ще до появи недуги і які є також винними в її прояві. Пізніше я краще збагнув обставини цієї справи й запровадив розрізнення між *первинним* та *вторинним зиском від хвороби*. Мотивом хвороби є, звичайно, намір одержати зиск. Усе, про що в цьому розділі йтиметься далі, відповідає вторинному зиску від хвороби. Але за кожним невротичним захворюванням слід визнати й первинний зиск. Стан хворого спершу зберігає психічні зусилля, виявляється економічно найзручнішим рішенням у випадку психічного конфлікту (*втеча в хворобу*), проте в більшості випадків згодом, безперечно, виявляється недоцільність такого виходу. Цю частку первинного зиску від хвороби можна означити як *внутрішню*, психологічну; вона, так би мовити, константна. Окрім того, зовнішні моменти, такі, як наведений приклад становища дружини, пригніченої своїм чоловіком, можуть видавати мотиви для захворювання й у такий спосіб утворювати *зовнішню* частку первинного зиску від хвороби. [Додаток 1923 року. — Прим. пер.]

дання та має довгу тривалість. Спершу симптом є небажаним гостем для психічного життя, все спрямоване проти нього, тому він так легко, як то здається, зникає сам по собі під впливом часу. На початку він не має жодного корисного застосування в психічному господарстві, але дуже часто досягає цього вторинно; якась психічна течія знаходить зручним використання цього симптому, і так він набуває *вторинної функції* та вкорінюється в душевному житті. Той, хто бажає зцілити хворого, на превеликий свій подив наштовхується на значний спротив, який відкриває йому очі на те, що намір хворого позбутися своїх страждань не такий вже й беззастережний і серйозний⁴⁰. Уявімо собі якогось робітника, наприклад, покрівельника, який упав із даху, став калікою і тепер марнує своє життя, стоячи на розі й випрошуючи милостиню. Тут приходиться до нього чудотворець і обіцяє зцілити скалічену ногу й зробити так, щоби він зміг ходити. Гадаю, не варто розраховувати на надто блаженний вираз на його обличчі. Безперечно, він почувався надзвичайно нещасним, зазнавши каліцтва й усвідомивши, що вже ніколи не зможе працювати й буде змушений голодувати або жити з милостині. Але відтоді те, що зробило його непрацездатним, стало джерелом його прибутку; він живе зі свого каліцтва. Якщо позбавити його цього каліцтва, він, можливо, стане ще безпомічнішим, адже вже встиг забути своє ремесло, втратив навички, звик до неробства, а, можливо, й приохотився до пияцтва.

40 Письменник Артур Шніцлер, який, щоправда, був ще й лікарем, дуже правильно висловив це своє усвідомлення у драмі «Парацельс».

Мотиви бути хворим часто починають пробуджуватися вже в дитинстві. Дитина, жадібна до проявів батьківської любові, яка не надто охоче ділить її зі своїми братами й сестрами, невдовзі помічає, що любов повністю спрямована тільки на неї, коли батьки стурбовані її хворобою. Тепер дитина знає засіб, як виманити любов батьків, і вона користуватиметься ним, щойно в її розпорядженні опиниться придатний психічний матеріал, щоб створити з нього хворобу. Коли така дитина стає жінкою і в цілковитій протилежності до умов свого дитинства одружується з недостатньо уважним чоловіком, який пригнічує її волю, нещадно використовує її робочу силу й не вділяє їй ні своєї ніжності, ні інших емоційних затрат, то бути хворою залишається її єдиною зброєю в утвердженні себе у житті. Хвороба надає жінці жаданої щадливості, змушує чоловіка давати їй гроші й приділяти увагу, чого б він не став робити для здорової, змушує його до обережного поводження з нею навіть у випадку одужання, бо залишається ризик рецидиву. Її хворобливий стан виглядатиме цілком об'єктивним і незумисним, що засвідчить будь-який лікар, і це дозволить їй без жодних докорів сумління цілеспрямовано вдаватися до цього засобу, дієвість якого вона відкрила для себе ще в дитячі роки.

І однак такий стан хвороби є породженням наміру! Хворобливі стани, як правило, призначені для певної особи, тож із її віддаленням вони зникають. Найгрубіший та найбанальніший висновок про хворобу істериків, який можна почути від необізнаних родичів і покоївок, у певному сенсі є слушним. Це правда, що паралізовані лежачі пацієнти схопилися б з ліжка, якби в кімнаті спалахнула пожежа, що розманіжена жінка забула би про всі

свої страждання, якби її дитина захворіла небезпечною для життя хворобою або якась катастрофа загрожувала б суспільному становищу їхнього дому. Всі, хто так говорить про хворих, мають рацію, але тільки до тієї межі, де вони нехтують психологічними відмінностями між свідомим та несвідомим, що ще можна пробачити дитині, та аж ніяк не дорослому. І тому всі їхні запевнення, ніби все залежить тільки від волі, і всі спроби підбадьорити чи огудити хворого нічим не зможуть йому допомогти. Тут треба спершу спробувати довкільними шляхами аналізу переконати самих хворих в існуванні в них наміру хворіти.

У поборюванні мотивів хвороби при істерії загалом криється слабкість будь-якої терапії, зокрема й психоаналітичної. Для долі тут все простіше, вона не потребує втручання ні в наявну конституцію, ні в патогенні матеріали хворого; вона відбирає мотив хвороби, і хворий на якийсь час, а, можливо, і надовго звільняється від недуги. Наскільки менше констатували би ми, лікарі, чудесних зцілень та спонтанних зникнень симптомів, якби частіше мали доступ до потаємних для нас життєвих інтересів хворих! Тут просто закінчився термін, там увагу зосереджено на другій особі, ситуація засадничо змінилася внаслідок зовнішньої події, — і вперту досі недугу одним махом усунуто, на позір спонтанно, а насправді тому, що в неї відібрали найсильніший мотив, — одне із застосувань у житті.

Мотиви, які підтримують хворобу, імовірно, можна зустріти в усіх випадках, які дійшли повного розвитку. Бувають, проте, випадки із суто внутрішніми мотивами, як, приміром, самопокарання, тобто докори сумління й спокута. Знайти рішення терапевтичного завдання тут

значно легше, ніж у випадку, коли хвороба намагається досягнути зовнішньої мети. Цією метою для Дори, цілком очевидно, була спроба задобрити батька й домогтися, щоб він відмовився від пані К.

До речі, жодна його дія, здавалося, не викликала в неї такої гіркої образи, як готовність вважати сцену на озері продуктом її фантазії. Вона просто нетямилася з люті лише від самої думки, ніби вона могла тут щось вигадати. Тривалий час я відчував певне збентеження, намагаючись вгадати той самодокір, який крився за пристрасним відкиданням цього пояснення. Були підстави припускати, що за цим щось криється, адже докір, який не відповідає дійсності, не може довго бути образливим. З іншого боку, я дійшов висновку, що розповідь Дори таки має відповідати істині. Збагнувши наміри пана К., вона не дозволила йому виговоритися, дала ляпаса й втекла. Її тодішня поведінка, либонь, здалася полишеному чоловікові такою ж незрозумілою, як і нам, адже з незліченних великих ознак він уже давно мав зробити висновок, що може бути цілком певен прихильності дівчини. У дискусії про друге сновидіння ми зіткнемося як з вирішенням цієї загадки, так і з самодокором, який спершу даремно намагалися знайти.

Повторювані із втомливою монотонністю звинувачення проти батька, і це на тлі збереження кашлю, змусили мене замислитися про те, що цей симптом може мати певне значення, яке стосується батька. Вимоги, які я звик виставляти для пояснення симптому, і так не були виконані. За одним правилом, яке постійно здобувало підтвердження своєї істинності, але оголосити його загальним мені ще бракувало мужності, симптом означає

відображення — реалізацію — якоїсь фантазії із сексуальним змістом, тобто сексуальну ситуацію. Я би радше сказав, що принаймні *одне* зі значень симптому відповідає відображенню сексуальної фантазії, тоді як для інших значень таке обмеження змісту відсутнє. Те, що симптом має більше одного значення й слугує водночас для відображення багатьох несвідомих перебігів думок, довідується дуже скоро, увійшовши в психоаналітичну роботу. Хотів би ще додати, що, за моєю оцінкою, один-єдиний несвідомий перебіг думок чи фантазія навряд чи колись може бути достатнім для утворення симптому.

Нагода надати нервозному кашлю такого значення через нафантазовану сексуальну ситуацію випала дуже скоро. Коли Дора вкотре наголосила, що пані К. любить тата лише тому, що він *заможний* чоловік, з певних побічних ознак її висловлювання, які я тут, як і більшість технічного в аналітичній роботі, пропускаю, я помітив, що за її твердженням криється його протилежність: батько — чоловік *незаможний*. Це може мати лише сексуальне значення, тобто: батько *незаможний*, неспроможний як чоловік, імпотентний. Після того як пацієнтка свідомо підтвердила це тлумачення, я дорікнув їй, що вона суперечить сама собі, наполягаючи, з одного боку, що стосунки з пані К. є звичайний любовним зв'язком, а з іншого — запевняючи, що батько імпотент, тобто неспроможний таким зв'язком скористатися. Її відповідь показала, що вона не вбачає в цьому суперечності. Їй добре відомо, сказала вона, що існує більше, ніж один спосіб сексуального задоволення. Джерело цього знання вона, втім, знову не могла пригадати. Коли я далі запитав, чи не має вона на увазі використання для статевого акту інших, крім геніталій, органів, вона відповіла

ствердно, а я повів далі: чи думає вона якраз про ті частини тіла, які в неї самої перебувають у збудженому стані (шия, горло, ротова порожнина). Аж стільки про свої думки вона, щоправда, не хотіла знати, але вони й не повинні були повністю прояснитися для неї, поки цього не уможливив сам симптом. Адже це моє доповнення годі було заперечити: що за допомогою свого кашлю, який проявлявся окремими нападами, які зазвичай починалися з подразнення у вигляді лоскотання в горлі, вона уявляла собі ситуацію сексуального задоволення *per os*⁴¹ між двома особами, чиї любовні стосунки її невідступно займали. Те, що в найкоротший час після цього мовчки сприйнятого пояснення кашель безслідно зник, природно, повністю з цим узгоджується; та ми не хочемо надавати надто великої ваги цій зміні, оскільки вона і так уже часто спонтанно відбувалася.

Якщо цей невеличкий фрагмент аналізу в читача-лікаря, окрім недовіри, на яку він має повне право, може викликати ще й збентеження, ба навіть переляк, то я готовий тут-таки розглянути обидві ці реакції на предмет того, наскільки вони виправдані. Збентеження, як я гадаю, спричинене тим, що я наважився говорити з молодою дівчиною — або взагалі з жінкою у віці статевої зрілості — про такі дразливі й огидні речі. Переляк, очевидно, пов'язаний із можливістю того, що незаймана дівчина може дізнатися про такі практики й потім перейматися ними в своїй уяві. В обох пунктах я радив би звертатися до поміркованості й розсудливості. Але ні там, ні тут немає жодної причини до обурення. З дівчатами й жінками

41 *Через рот (лат.). — Прим. пер.*

можна говорити про будь-які сексуальні речі без шкоди для них і при цьому не наводити на себе жодних підозр, щоправда, лише в тому разі, якщо при цьому, по-перше, обрати певний спосіб, як це робити й, по-друге, коли їх можна переконати в тому, що без цього не обійтись. Адже за таких обставин гінеколог дозволяє собі піддавати жінок усім можливим видам оголення. Найкращим способом говорити про такі речі є прямий і беземоційний; водночас він найбільше віддалений від хтивості, з якою цю тематику найчастіше обговорюють в «товаристві» й до якої дівчата та жінки дуже добре звикли. Органи та процеси я називаю їхніми технічними іменами і роз'яснюю, коли вони — ці назви — пацієнткам невідомі. *J'appelle un chat un chat*⁴². Мені часто доводилося чути від медиків і немедиків, збурених будь-якою терапією, пов'язаною з такими обговореннями, які, здавалося, зазрили мені або пацієнткам за те лоскїтливе почуття, що, як вони гадали, при цьому виникає. Та я все-таки надто добре знаю добропорядність цих панів, аби відчувати з цього приводу якесь роздратування. Не уляжу спокусі написати тут якусь сатиру. Лише одне хотів би згадати: часто відчуваю задоволення, коли від якої-небудь пацієнтки, якій відкритість у сексуальних речах спершу давалася нелегко, згодом чую таку заяву: «Ні, ваш курс лікування набагато пристойніший, ніж розмови пана X!»

У необхідності звернення до сексуальної тематики слід бути переконаним, перш ніж братися до лікування істерії, або, принаймні, бути готовим дати собі впевнитися в цьому через досвід. І тоді кажеш собі: *pour faire*

42 Досл. «кота я називаю котом» (фр.), тобто «називаю речі своїми іменами». — Прим. пер.

*une omelette il faut casser des oeufs*⁴³. Ну а самих пацієнтів переконати легко: впродовж лікування нагод для цього виникає аж надто багато. Не слід лише докоряти собі, що доводиться обговорювати з ними факти нормального та аномального сексуального життя. Якщо бути бо-дай трохи обережним, залишається тільки перекладати їм у свідомість те, про що вони вже знають у своєму несвідомому, адже ж уся дієвість лікування, безперечно, спирається на усвідомлення того, що афективний вплив несвідомої ідеї сильніший, а через її нестримність — шкідливіший, ніж вплив ідеї усвідомленої. Тут ніколи не буває небезпеки зіпсувати недосвідчену дівчину, бо ж там, де в несвідомому взагалі відсутнє знання про сексуальні процеси, не може виникнути істеричний симптом. А там, де знаходиш істерію, вже не може бути мови про «невинність у думках», як то вважають батьки й вихователі. На прикладі 10-, 12- і 14-літніх дітей, хлопчиків і дівчаток, я переконався в безперечній надійності цього твердження.

Що ж стосується другої чуттєвої реакції, яка спрямована вже не так проти мене, як проти пацієнтки, і, якщо я маю рацію, вважає перверсивний характер її фантазій чимось жахливим, то тут маю наголосити, що така пристрасність у засудженні пацієнтів лікареві не личить. До того ж я вважаю зайвим і те, що лікар, який пише про збочення сексуальних потягів, користує з будь-якої нагоди включити в текст вияв своєї особистої відрази до таких огидних речей. Маємо перед собою один із фактів, до якого, сподіваюся, зможемо звикнути, притлумивши наші вподобання. Про те, що ми називаємо сексуальними

43 Досл. із фр. «щоб зробити омлет, слід розбити яйця», тобто «одне неможливе без іншого». — Прим. пер.

перверсіями, виходом сексуальної функції поза межі певної ділянки тіла та сексуального об'єкта, слід уміти говорити без обурення. Бодай вже наявна невизначеність меж для так званого «нормального сексуального життя» в різних рас та в різні часові епохи мала би дещо охолодити таке бажання до осуду. Бо ж не слід забувати, що найогидніша з цих перверсій, а саме чуттєве кохання чоловіка до іншого чоловіка, в одного з народів, які значно переважають нас в культурі, а саме у греків, не лише допускалася, а й була наділена важливими соціальними функціями. Кожен із нас у своєму власному сексуальному житті то тут, то там, принаймні на якусь дециму, переступає вузькі межі нормального. Перверсії не є ні чимось звірячим, ні якимось звироднінням у патетичному значенні цього слова. Це види розвитку зародків, що містяться в недиференційованих сексуальних завдатках дитини, притлумлення їх або спрямування на вищі, асексуальні цілі — їхня *сублімація* — покликане піднести сили для багатьох наших культурних здобутків. Отже, коли хтось грубо і явно *став* перверсним, то буде правильніше сказати, що він *залишився* таким, що він демонструє стадію *затримки розвитку*. Психоневротики поготів є особами з сильно вираженими, але притлумленими в ході розвитку й переведеними в стан несвідомого перверсивними нахилами. Тож їхні несвідомі фантазії виказують той самий зміст, що й зафіксовані в протоколах дії перверсивних людей, навіть якщо вони не читали *Psychopatia sexualis* фон Краффт-Ебінга⁴⁴, якій наївні люди

44 *Psychopatia sexualis* (з лат. «Сексуальна психопатія») — найвідоміша праця австрійсько-німецького психіатра, невропатолога й криміналіста Ріхарда фон Краффт-Ебінга (*Richard von Krafft-Ebing*, 1840–1902). — Прим. пер.

приписують стільки співвини у виникненні перверсивних схильностей. Психоневрози є, так би мовити, *негативом* перверсій. Сексуальна конституція, у якій містяться також і прояви спадковості, впливає на невротиків разом із випадковими життєвими чинниками, які заважають розвиткові нормальної сексуальності. Води, які в своєму руслі натрапляють на перешкоду, повертаються в старі, полишені ділянки русла. Сили потягу для формування істеричних симптомів надаються не лише витісненою нормальною сексуальністю, а й несвідомими перверсивними поривами⁴⁵.

Менш відразливі форми так званих «сексуальних перверсій» набули надзвичайно широкого поширення серед нашого населення, як то всім відомо, за винятком авторів від медицини. Чи, радше, про це знає й такий автор, проте намагається одразу забути, щойно бере в руку перо, аби про це написати. Тож немає нічого дивного в тому, що наша вже майже дев'ятнадцятилітня істеричка, почувши про те, що буває такий вид сексуальних стосунків (смоктання члена), розвиває відповідну несвідому фантазію й виражає це відчуття через подразнення горла й кашель. Не було б нічого дивного, навіть якби вона дійшла до таких фантазій без зовнішніх роз'яснень, адже таке я з певністю спостерігав у інших пацієнток. Соматичні передумови для самостійного створення цієї фантазії, яка потім збігається з діями перверсивної людини, було надано їй

45 Ці гіпотези про сексуальні перверсії були записані за декілька років до появи чудової книжки І. Блоха «Внесок у дослідження етіології *Psychopatia sexualis*», 1902 і 1903). Пор. мою працю, випущену цього (1905) року «Три нариси з теорії сексуальності».

через один факт, який заслуговує нашої уваги. Дівчина дуже виразно пригадувала, що в дитячі роки довго була «сосунцем». Батько також пригадав, що відучив доньку від цього, оскільки вона ссала до чотирьох чи п'яти років. Сама Дора ясно пригадувала картину з дитячих років, як вона сиділа в кутку на підлозі та ссала свій лівий великий палець, водночас насмикуючи правою рукою мочку вуха брата, який спокійно сидів поруч. Це повноцінний спосіб самозадоволення за допомогою смоктання, про який мені повідомляли й інші пацієнти, які пізніше втратили таку чуттєвість і стали істериками. Від однієї з таких пацієнок я одержав деякі відомості, які проливають яскраве світло на походження цієї дивної звички. Молода жінка, яка так і не позбулася звички ссати, бачила себе в одному з дитячих спогадів, ніби-то в першій половині другого року життя, як вона ссе груди годувальниці й при цьому ритмічно смикає її за мочку вуха. Гадаю, ніхто не стане заперечувати, що губи та слизову оболонку рота слід оголосити первинною *ерогенною зоною*, оскільки вона ще зберігає частину цього значення для поцілунку, який вважається чимось цілком нормальним. Тому передчасна надмірна задіяність цієї ерогенної зони є умовою для пізнішої соматичної піддатливості з боку слизового тракту, що починається з губ. Якщо ж у час, коли власне сексуальний об'єкт, чоловічий член, уже став відомим, постають умови, які знову підвищують збудженість збереженої ерогенної зони рота, не потрібно особливих зусиль творчої уяви, аби замість первинної пипки грудей та пальця, що її заміняє, ввести в ситуацію задоволення актуальний сексуальний об'єкт, пеніс. Так ця надзвичайно непристойна перверсивна фантазія смоктання пеніса

має щонайневинніше походження; вона є переробкою, як то кажуть, праісторичного враження від ссання грудей матері чи годувальниці, яка зазвичай знову оживає при спілкуванні з грудними дітьми. Найчастіше цьому дуже сприяє вим'я корови — як підхоже перехідне уявлення між пипкою грудей та пенісом.

Щойно обговорюване тлумачення симптому горла Дори може стати приводом і для іншої зауваги. Можна запитати, як ця нафантазована сексуальна ситуація узгоджується з іншим поясненнями того, що поява та зникнення хворобливих проявів наслідують присутність чи відсутність коханого чоловіка, тобто із залученням поведінки жінки втілює такі думки: якби я була його жінкою, то любила би його зовсім інакше, хворіла би (наприклад, через тугу за ним), коли він їде, й була би здоровою (від блаженства), коли він знову вдома. Виходячи зі свого досвіду з усунення істеричних симптомів, маю відповісти на це: немає необхідності в тому, щоб різні симптоми узгоджувалися між собою, тобто доповнювали один одного, утворюючи єдине ціле. Достатньо, щоби взаємозв'язок встановився через ту тему, яка стала єдиним джерелом різних фантазій. До речі, у нашому випадку таку узгодженість не виключено; одне значення більше прив'язане до кашлю, інше — до афонії та перебігу станів; витонченіший аналіз, можливо, дозволив би виявити значно далекосяжніший душевний зв'язок із деталями хвороби. Ми вже дізналися, що один симптом цілком регулярно відповідає багатьом значенням *водночас*; тут варто додати, що він може бути виразником багатьох значень, які сліднують *одне за одним*. Симптом протягом років може змінювати одне зі своїх

значень чи навіть головне значення, або ж провідна роль може перейти від одного значення до іншого. Консервативною рисою в характері неврозу здається те, що раз сформований невроз може зберігатися, навіть якщо несвідома думка, яка знайшла в ньому своє вираження, втратила своє значення. Звісно, легко пояснити цю тенденцію збереження симптому суто механістично; створення симптому є таким складним, передача суто психічного збудження тілесному, що я називав *конверсією*, пов'язана зі стількома сприятливими обставинами, соматичну піддатливість, необхідну для конверсії, так складно одержати, що прагнення до відведення цього збудження з несвідомого призводить до того, що воно мусить, по змозі, задовольнитися вже наявними шляхами відведення. Набагато легшим, ніж створення нової конверсії, видається створення асоціативних зв'язків між новою думкою, що потребує відведення, та старою, яка таку потребу втратила. На прокладеному таким чином шляху збудження з нового джерела струмує до попередніх місць відведення, а симптом уподібнюється, за словами Євангелія, старим міхам, у які налили нового вина. Якщо після такого пояснення соматична складова істеричного симптому й видається стійкішою, менш замінною, а психічна складова мінливим елементом, більш прийнятним до заміни, то з таких взаємозв'язків все ж не варто робити висновки про встановлення якогось рангу між ними. Для психічної терапії в будь-якому разі важливішою є психічна складова.

Невпинне повторення тих самих думок про стосунки її батька з пані К. дало змогу зробити в аналізі Дори ще одне важливе відкриття.

Такий перебіг думок можна назвати надсильним, а краще *підсиленим, надвартісним* у сенсі Верніке⁴⁶. Він виявляється хворобливим, попри свій нібито коректний зміст, через одну його властивість, а саме — що він, усупереч усім свідомим та вольовим зусиллям, ніяк не може бути ні зруйнованим, ні усунутим. З нормальним перебігом думок, хай навіть яким завгодно інтенсивним, врешті-решт можна впоратись. Дора цілком правильно відчувала, що її думки про тата вимагали особливої оцінки. «Я не можу ні про що інше думати, — неодноразово скаржилася вона. — Мій брат, зрештою, каже, що ми, діти, не маємо права критикувати ці татові вчинки. Ми не повинні цим перейматися, а можливо, нам навіть слід тішитися з того, що він знайшов жінку, до якої в нього може лежати серце, адже мама так погано його розуміє. Я це визнаю й хотіла би думати так само, як і брат, але не можу. Я не можу йому цього подарувати»⁴⁷.

Що ж вдіяти, зіткнувшись із такою надвартісною думкою, вислухавши її свідоме обґрунтування, так само як і безуспішні заперечення? Сказати собі, що *цей надмірно посилений хід думки своїм підсиленням завдячує несвідомому*. Він нерозв'язний для мисленневої роботи або тому, що сам своїм корінням сягає аж несвідомого, витісненого матеріалу, або ж через те, що за ним криється інша несвідома думка. Остання найчастіше є прямою її протилежністю. Протилежності завжди тісно пов'язані

46 *Карл Верніке* (1848–1905) — німецький психоневропатолог, засновник психоморфного напрямку в психіатрії. — *Прим. пер.*

47 Така надвартісна думка поряд із погіршенням настрою часто є єдиним симптомом хворобливого стану, який зазвичай називають «меланхолією», проте так само, як і істерію, його можна усунути за допомогою психоаналізу.

між собою й часто так попаровані, що *одна думка є надмірно усвідомленою, а протилежна їй — витісненою і несвідомою*. Таке відношення є результатом процесу витіснення. Адже витіснення часто відбувається у такий спосіб, що думки, протилежні до витіснених, надмірно підсилюються. Я називаю це *реактивним* підсиленням, а ту думку, яка надмірно утверджується в свідомості й проявляється як щось непорушне на кшталт забобону — *реактивною думкою*. Обидві думки перебувають у приблизно такому самому взаємозв'язку, як астатична пара стрілок⁴⁸. З певним надлишком інтенсивності реактивна думка утримує непристойну думку у витісненні, але й сама стає від цього «приглушеною» і невразливою до свідомої мисленневої роботи. Усвідомлення витісненої протилежності стає тоді тим шляхом, який дозволить надсильним думкам позбутися цього підсилення.

Не варто виключати з очікувань і випадок, коли наявне не одне з двох обґрунтувань надвартісності, а конкurentне до них обох. Також можуть бути й інші ускладнення, які, проте, легко туди вписуються.

Тож спробуймо перевірити це на прикладі, який пропонує нам Дора, для початку тільки з першим припущенням, що коріння її настирливих тривог щодо стосунків батька з пані К. для неї самої невідоме, оскільки залягає в несвідомому. Нескладно вирахувати це джерело із взаємозв'язків та проявів. Її поведінка, очевидно, виходила далеко за межі звичайної доньчиної турботи, вона відчувала

48 Астатична пара стрілок — дві магнітні стрілки однакової сили, з'єднані між собою й звернені *однойменними* полюсами в *протилежні* сторони, внаслідок чого вони майже не зазнають впливу земного магнетизму. — Прим. пер.

і діяла радше як ревнива жінка, що було б цілком зрозумілим для її матері. Вимогою «вона або я», сценами, які вона влаштовувала, погрозами самогубства, обставленими так, аби їх виявили, вона, очевидно, ставила себе на місце матері. Якщо ми правильно розгадали ту фантазію сексуальної ситуації, що лежить в основі її кашлю, то в ній вона заступає місце пані К. Отже, вона ідентифікувала себе з обома жінками, любленими батьком: тепер і колись. І тут напрошується висновок, що її прихильність була спрямована на батька більше, ніж вона знала або готова була визнати, — що вона закохана в батька.

Такі несвідомі, помітні лише завдяки їхнім аномальним наслідкам любовні стосунки між батьком і донькою, матір'ю і сином я навчився сприймати як відсвіження інфантильних зародків почуттів. В іншому місці⁴⁹ я вже продемонстрував, як рано встановлюється ця сексуальна притягальність між батьками й дітьми, а також показав, що притчу про Едипа імовірно слід розуміти як поетичну обробку того типового, що є в цих стосунках. Ця прихильність доньки до батька, а сина до матері, яка, очевидно, залишає помітні сліди в більшості людей, у дітей, конституційно схильних до неврозів, ранніх у своєму розвитку та спраглих любові, має бути особливо інтенсивною уже з самого початку. Потім на це накладаються певні впливи, що зараз ми їх не обговорюємо, які фіксують або так підсилюють оці рудиментарні любовні пориви, що вже в дитячі роки та пубертатний період із них постає щось таке, що можна поставити на один щабель із сексуальною схильністю і що, як у цьому випадку, претендує

49 У «Тлумаченні сновидінь» (розділ V, уривок D) та в третьому з «Нарисів з теорії сексуальності».

на роль лібідо⁵⁰. Зовнішні обставини для такого припущення в нашої пацієнтки були не такі вже несприятливі. Прихильність завжди притягувала її до батька, а його численні захворювання не могли не посилити її ніжність до нього; під час деяких своїх недуг батько не допускав до дрібних обов'язків з догляду за собою нікого, окрім неї; гордий за її рано розвинений інтелект, він ще в її дитинстві зробив доньку своєю довіреною особою. З появою пані К. насправді витісненою була не мати, а саме вона, до того ж не з однієї, а з декількох позицій.

Коли я повідомив Дорі, що змушений припустити, що її прихильність до батька ще в ранньому віці набула характеру повноцінної закоханості, вона хоча й дала звично ухильну відповідь: «Я такого не пригадую», — проте одразу повідомила про щось аналогічне у своїй семирічній кухні (по матері), у якій часто бачила ніби віддзеркалення свого власного дитинства. Якось мала стала свідком бурхливої сварки між батьками й прошепотіла Дорі, яка прийшла до неї гості: «Ти й уявити собі не можеш, як я ненавиджу цю особу (при цьому вона мала на увазі свою матір)! Коли вона помре, я одружуся з татом». Я звик бачити в таких несподіваних асоціаціях, які в чомусь узгоджуються зі змістом моїх тверджень, підтвердження з несвідомого. Іншого «так» із несвідомого почути годі; а несвідомого «ні» взагалі не існує⁵¹.

50 Тут вирішальним моментом, мабуть, є надто ранній прояв справжніх генітальних відчуттів, викликаних чи то спонтанно, чи через зваблення і мастурбацію.

51 Інша, дуже особлива та цілком допустима форма підтвердження з боку несвідомого, про яку я тоді ще не знав, виявляється у вигукі пацієнта: «Я про це не думав!» або «Я не мав цього на думці». Такі твердження можна просто перекласти: «Так, я це не усвідомив». [Додаток 1923 року. — Прим. пер.]

Ця закоханість у батька протягом років ніяк не виявлялася; ба більше, з тією самою жінкою, яка відтіснила її від батька, Дора тривалий час перебувала в найсердечнішій злагоді й навіть сприяла її стосункам з батьком, як то нам відомо з її самодокорів. Отже, це кохання було заново розбуджене, і коли це справді так, то нам тут варто запитати, з якою метою це сталося. Очевидно, як реактивний симптом з метою витіснення чогось іншого, що, відповідно, ще панувало в несвідомому. Виходячи з ситуації, я мав насамперед думати про те, що цим притлумленим змістом було її кохання до пана К. Я мусив припустити, що її закоханість ще триває, хоча після сцени на озері — з невідомих мотивів — проти цієї закоханості виник сильний опір, тож дівчина добула з минулого й посилила свою давню прихильність до батька, щоби свідомо нічого більше не помічати, від першого дівочого кохання, якого вона стала соромитися. А потім мені відкрився один конфлікт, який міг зруйнувати душевне життя дівчини. З одного боку, вона, мабуть, була сповнена жалю, що відкинула залицяння чоловіка, чия особа та маленькі прояви ніжності викликала в неї тугу, з іншого — потужні мотиви, серед яких легко було розпізнати гордість, опиралися цим ніжним і тужливим порухам. Так, вона вмовила собі, що з паном К. в неї все закінчено, — таким був її зиск від цього типового процесу витіснення. Проте для захисту від закоханості, яка постійно пробивалася до свідомості, вона мала додатково викликати й надуживати своєю інфантильною прихильністю до батька. Те, що потім вона майже безперервно перебувала в стані ревнивої гіркоти, здавалося, може мати ще й інше пояснення⁵².

52 Як і ми розглянемо далі.

Аж ніяк не суперечило моїм очікуванням те, що ця інтерпретація викликала в Дори рішуче заперечення. «Ні», яке чуєш від пацієнта, після того як викладеш його свідомому сприйняттю спершу витіснену ним думку, констатує тільки це витіснення та його рішучість, вимірюючи водночас його силу; якщо це «ні» не сприймати як вираз безстороннього судження, на яке хворий, власне, неспроможний, а зосередити увагу на чомусь іншому і продовжувати роботу, то невдовзі з'являться перші докази того, що «ні» в таких випадках означає бажане «так». Вона визнала, що не може аж так сердитися на пана К., як він того заслуговує. Вона розповіла, що якось у супроводі своєї кухні, з ним не знайомої, зустріла пана К. на вулиці. Кухня раптом скрикнула: «Доро, що це з тобою? Ти стала бліда як смерть!» У ту мить дівчина не відчула у собі жодних змін, отож довелося їй пояснити, що граміміки та прояви афекту радше належать несвідомому, ніж свідомому, і можуть його видавати⁵³. Іншого разу після кількох днів незмінно погідного настрою, вона прийшла до мене в препаскудному гуморі, який не могла нічим пояснити. Їй сьогодні так гидко, заявила вона; сьогодні день народження дядька, а вона ніяк не може себе пересилити й привітати його; сама не знає чому. Того дня моє мистецтво тлумачення притупилося; я дав їй вигоритися, і раптом вона пригадала, що сьогодні також день народження пана К., і я не оминув нагоди обернути це проти неї. А тоді вже неважко було пояснити, чому

53 *Може, й спокійною я виглядаю,
Може, й спокійно на вид я їду.*

(Слова з балади Шиллера «Рицар Торґенбург» належать байдужій з виду пані, яка прощається з рицарем, що вирушає в Хрестовий похід). — Прим. ред.

щедрі подарунки на її власні уродини за декілька днів до цього не принесли їй жодної радості. Бо бракувало одного подарунка, а саме від пана К., колись, очевидно, для неї найдорожчого.

Тим часом вона ще довго вперто заперечувала моє твердження, аж поки під кінець аналізу не було одержано незаперечний доказ його правильності.

Тепер я мушу згадати ще одне ускладнення, для якого, безперечно, не знайшов би місця, якби в ролі письменника мав вигадувати такий душевний стан для новели, замість розчленовувати його як лікар. Елемент, на який я зараз хотів би вказати, може лише скаламутити й затерти гарний, гідний поезії конфлікт, який ми припустили в Дорі; він по праву став би жертвою цензури автора, який теж спрощує й абстрагує там, де йому доводиться виступати в ролі психолога. Та насправді, як то я й намагаюся тут описати, ускладнення мотивів, нагромадження та поєднання душевних поривів, одне слово, наддетермінація є правилом. За надвартісним ходом думок, перейнятих взаєминами батька з пані К., власне, криється й порив ревнощів, об'єктом яких була ця жінка, — тобто порив, який може спиратися лише на прихильність до тієї самої статі. Давно вже відомо й неодноразово підкреслювалося, що в хлопчиків та дівчаток у роки пубертату цілком нормально спостерігати присутність явних ознак одностатевої прихильності. Захопленість і дружба з однією з однокласниць разом із обітницями, поцілунками, обіцянками вічного листування та з усією тією чуттєвістю, яка притаманна ревнощам, зазвичай передують першій, інтенсивнішій закоханості в чоловіка. За сприятливих обставин гомосексуальний потяг часто повністю зникає;

а де не знаходять щастя в коханні до чоловіка, нерідко в пізніші роки лібідо знову пробуджує цей потяг до життя, надаючи йому більшої чи меншої інтенсивності. І якщо без особливих труднощів стільки його можна виявити в здорових людей, тоді, спираючись на попередні зауваги про сильніший прояв у невротиків звичайних зародків перверсій, імовірно знайдемо в їхній конституції й сильніші гомосексуальні завдатки. Очевидно, саме так і повинно бути, адже ще в жодному психоаналізі чоловіка або жінки я не обійшовся без того, щоб не врахувати таку справді важливу гомосексуальну течію. Де в істеричних жінок і дівчат сексуальне лібідо, призначене для чоловіка, зазнає енергійного притлумлення, там регулярно можна натрапити на лібідо, призначене жінці й посилене через заміщення — і навіть частково усвідомлене.

Не стану далі розвивати тут цю незамінну, особливо для розуміння чоловічої істерії, тему, оскільки аналіз Дори добіг кінця ще до того, як я зміг пролити світло на ці обставини. Утім, нагадаю про гувернантку, з якою Дора спочатку обмінювалася сокровеними думками, аж поки не помітила, що до неї добре ставляться й цінують не через її власну особистість, а задля батька. Після цього Дора змусила стару діву покинути дім. Впадало у вічі, як часто і як підкреслено дівчина зупинялася на оповіді про інше відчуження, яке їй самій видавалося загадковим. З другою своєю кузиною, тією самою, яка потім стала нареченою, у неї завжди було особливе розуміння, з нею вона ділилася прерізними таємницями. Коли ж батько вперше після перерваної поїздки на озеро знову поїхав у Б., і Дора, природно, відмовилася його супроводжувати, тоді поїхати з батьком запропонували цій кузині, на що вона й пристала. Відтоді Дора охолола

до неї й сама дивувалася, наскільки збайдужіла до кухи, хоча й мусила визнати, що особливо не має в чому їй дорікнути. Ці вразливості спонукали мене запитати, якими в пацієнтки були стосунки з пані К. до незлагодки. Тоді я довідався, що ця молода жінка й ледь підросла дівчина роками жили у щонайдовірливіших стосунках. Мешкаючи в К., Дора ділила з нею спальню; чоловіка звідти виселяли. Вона була повірницею та порадницею жінки в усіх труднощах її подружнього життя; не було нічого, про що б вони не говорили. Медея була цілком задоволена з того, що Креуса взяла обох дітей до себе; вона, безперечно, не робила нічого, що могло б перешкодити спілкуванню батька цих дітей з дівчиною. Як Дорі вдавалося кохати того чоловіка, про якого її улюблена подруга могла розповісти стільки поганого, є цікавою психологічною проблемою, яку, очевидно, можна розв'язати, взявши до уваги, що в несвідомому думки уживаються поруч особливо догідно, навіть протилежності безконфліктно ладнають між собою, що, зрештою, доволі часто виявляється навіть у свідомому.

Розповідаючи про пані К., Дора вихваляла її «заворожливо біле тіло» в такому тоні, що більше пасував би закоханій, ніж переможеній суперниці. Радше з боєм, ніж із гіркотою, іншим разом вона повідомила мені, що переконана: подарунки, які приносив їй батько, купувала пані К.; вона пізнавала її смак. Ще іншого разу підкреслила, що їй, очевидно, через посередництво пані К., подаровано коштовності, дуже подібні до тих, які вона колись бачила в пані К. і сказала, що хотіла б такі мати. Та й узагалі мушу сказати, що ані разу не чув від неї якогось різкого чи злого слова про цю жінку, у якій вона, з погляду її надвартісних думок, мусила б

все-таки вбачати призвідницю свого нещастя. Здавалося, що Дора поводиться непослідовно, але така позірна непослідовність якраз і була проявом ускладненого потоку почуттів. Бо ж як повелася з нею безтямно любима приятелька? Після того як Дора висловила своє звинувачення проти пана К. і батько письмово закликав його до відповіді, той спершу відповів із запевненнями своєї глибокої поваги й попросив дозволити йому прибути у фабричне містечко, щоб з'ясувати всі непорозуміння. За кілька тижнів, коли батько заговорив до нього в Б., про глибоку повагу не було й мови. Він зневажливо висловився про дівчину і розіграв свій козир, мовляв, дівчина, яка читає такі книжки й цікавиться такими речами, взагалі не має права на повагу з боку чоловіка. Тобто пані К. зрадила й обмовила її; адже тільки з нею Дора розмовляла про Мантегаццу й інші дражливі теми. Це знову був такий самий випадок, як і з гувернанткою: так само і пані К. любила її не заради її власної особистості, а заради батька. Пані К. з легкістю пожертвувала дівчиною, щоб ніщо не завадило її стосункам із батьком. Можливо, ця образа зачепила Дору глибше, мала сильніший патогенний вплив, ніж інші, якими вона хотіла приховати те, що батько пожертвував нею. Хіба уперта амнезія щодо джерела поінформованості про факти, які її компрометували, не вказує безпосередньо на чуттєве значення звинувачення, а отже, й на зраду подруги?

Тож гадаю, не помилюся з припущенням, що надвартісний перебіг думок Дори, зосереджений на взаєминах батька та пані К., признався не лише для притлумлення в якийсь момент усвідомленого кохання до пана К., а й в глибшому сенсі був покликаний приховати несвідому любов до пані К. До останнього потоку почуттів він

перебував у відношенні прямої протилежності. Дівчина невпинно промовляла про себе, що тато пожертвував нею заради цієї жінки, галасливо демонструвала, що не може подарувати їй володіння татом й у такий спосіб приховувала протилежне: це вона не може подарувати татові кохання цієї жінки, — і не приховувала перед коханою жінкою розчарування від її зради. Ревнивий порив жінки в несвідомому був прив'язаний до ревнощів, які сприймалися ніби почуття до чоловіка. Ці чоловічі, або краще назвати їх *гінекофільні* потоки почуттів, слід розглядати як типові для несвідомого любовного життя істеричних дівчат.

II. Перший сон

Саме коли ми мали намір прояснити темну пляму в дитинстві Дори за допомогою матеріалу, який просто-таки вплив для аналізу, Дора повідомила, що в одну з останніх ночей їй приснився сон, який вона точнісінько в такому самому вигляді бачила вже не раз. Сновидіння, яке періодично повертається, вже завдяки своєму характеру особливо надавалося для того, щоби збудити мою цікавість: адже в інтересах лікування слід враховувати впливання цього сновидіння в контекст аналізу. Тож я вирішив дослідити це сновидіння особливо доскіпливо.

Перший сон: *«У якомусь будинку пожежа⁵⁴, — розповідала Дора, — батько стоїть перед моїм ліжком і будить мене. Я притьмом вдягаюся. Мама ще хоче порятувати свою скриньку з коштовностями, але батько каже: „Не хочу, щоб я і двоє моїх дітей згоріли через твою скриньку з прикрасами“. Ми квапимося донизу, і, опинившись на вулиці, я прокидаюся».*

Оскільки це сновидіння повторювалося, то я, природно, запитую, коли вона бачила його вперше. Вона не пам'ятає. Але пригадує, що бачила цей сон у Л. (містечко на озері, де відбулася сцена з паном К.) три ночі поспіль, а потім, через кілька днів, цей сон прийшов до неї

54 «У нас ніколи не було справжньої пожежі», — відповіла вона тоді на моє розпитування.

знову⁵⁵. Відновлений таким чином зв'язок сновидіння з подіями в Л., природно, підвищує мої сподівання його витлумачити. Та спершу я хочу дізнатися про привід для його останньої появи й тому прошу Дору, вже ознайомлену з тлумаченням сновидінь, за допомогою деяких невеликих, раніше проаналізованих прикладів розкласти цей сон й повідомити мені, що у зв'язку з ним спаде їй на думку. Вона каже: «Щось таке, що все-таки не може цього стосуватися, адже воно ще зовсім свіже, тоді як цей сон я напевне вже бачила раніше».

Нічого, сміливіше; те останнє якраз і може бути тим, що суди пасує.

«Отже цими днями в тата була суперечка з мамою, бо вона зачиняє на ніч їдальню. А кімната мого брата не має власного виходу й доступна лише через їдальню. Тато не хоче, щоби брат вночі був у такий спосіб замкнений. Він сказав, що так не годиться; адже вночі може трапитися щось таке, що треба буде вийти».

І Ви пов'язали це тепер з небезпекою пожежі?

«Так».

Прошу Вас, добре запам'ятовуйте Ваші власні вирази. Можливо, вони нам знадобляться. Ви сказали: що *вночі може трапитися щось таке, що треба буде вийти*⁵⁶.

Але Дора вже знайшла зв'язок між недавнім і тодішнім приводами до сновидіння, оскільки веде далі:

55 Зі змісту сну можна вивести, що він *спершу* приснився в Л.

56 Я вихоплюю ці слова, оскільки вони мене спантеличили. Для мене вони звучать двозначно. Хіба не говорять тими самими словами про певні тілесні потреби? А двозначні слова — то як «зміна» в перебігу асоціацій. Якщо зміну поставити по-іншому, ніж вона постає в змісті сновидіння, то так можна втрапити в колю, на якій за межами сновидіння рухаються шукані та ще приховані думки.

«Коли ми з татом прибули тоді до Л., він прямо сказав про свій страх перед пожежею. Ми прибули в страшенну грозу, побачили маленьку дерев'яну хатку, яка не мала блискавичника. Тож цей страх був цілком природним».

Тепер мені важливо дослідити зв'язок між подіями в Л. та тодішніми сновидіннями з тим самим перебігом. Отож я запитую: це сновидіння було у Вас в перші ночі в Л. чи в останні перед Вашим від'їздом, тобто до чи після відомої сцени в лісі? (Взагалі-то я знаю, що сцена відбулася не одразу в перший день і що після неї вони ще декілька днів залишалися в Л., нічим не виказуючи той інцидент.)

Спершу вона відповідає: не знаю. А згодом: думаю, що все-таки після.

Отож тепер я знав, що сновидіння було реакцією на той пережитий випадок. Але той сон там тричі повторювався? Я розпитую далі: скільки Ви ще пробули в Л. після тієї сцени?

«Ще чотири дні, на п'ятий ми з татом поїхали».

Тепер я певен, що сновидіння було безпосереднім наслідком пережитого випадку з паном К. Цей сон уперше приснився Вам саме там, не раніше. Ви просто додали непевність при згадуванні, аби затерти собі цей зв'язок⁵⁷. Але для мене ще не все збігається з числами. Якщо Ви залишалися в Л. ще чотири ночі, то могли бачити той самий сон чотири рази. Може, так і було?

Вона вже не заперечує мої твердження й замість відповісти на запитання, провадить далі⁵⁸: «По обіді після нашої поїздки до озера, з якої ми, тобто я та пан К.,

57 Пор. сказане на початку про сумніви при спогадах.

58 Спершу має з'явитися новий матеріал спогадів, і тільки тоді можна буде дати відповідь на моє запитання.

повернулися близько полудня, я, як завжди, прилягла в спальні на канапу подрімати. Раптом я прокинулася й побачила, що переді мною стоїть пан К...»

Тобто так само, як уві сні бачите тата, який стоїть перед вашим ліжком?

«Так. Я вимагала, щоб він пояснив мені, що йому тут потрібно. У відповідь він сказав, що не може заборонити собі входити до своєї спальні, коли йому заманеться; до речі, він хотів щось взяти. Я вирішила виявити обережність і запитала пані К., чи немає часом ключа до спальні, і наступного ранку (другого дня) зачинилася, щоби причепуритись. Та коли хотіла замкнути двері після обіду, щоб знову прилягти на канапі, ключа не було. Я впевнена, його забрав пан К.».

Отже, це тема замикання чи незамикання кімнати, що виникає як перша думка до цього сновидіння й ще випадково грає певну роль у свіжому приводі до сновидіння⁵⁹. Чи має фраза «*я притьмом вдягаюся*» також належати до цього контексту?

«Тоді я постановила собі не залишатися в К. без тата. Наступного ранку я потерпала, що пан К. може застати мене за туалетом, *тож відтоді вдягалася дуже швидко*. Адже тато мешкав у готелі, і пані К. завжди йшла дуже рано, щоби сходити з ним на прогулянку. Та пан К. більше мене не турбував».

59 Я припускаю, ще не кажучи цього Дорі, що вона вхопилася за цей елемент через його символічне значення. «Кімната» [Zimmer] у сновидінні доволі часто може замінювати «жінку» [Frauenzimmer], дослівно «жіноча кімната», розм. *зневажл.* «жінка» — прим. пер.], і те, що вона «відкрита» або «замкнена», аж ніяк не може бути позбавленим значення. Добре відомо й те, який «ключ» відмикає її у цьому випадку.

Я розумію, пополудні другого дня Ви постановили уникати цих переслідувань і під час другої, третьої та четвертої ночі після сцени в лісі мали час повторити цей намір уві сні. Те, що наступного — третього — ранку Ви не матимете ключа, щоб замкнутися під час одягання, Ви знали вже другого пополудня, тобто до сновидіння, і могли покласти собі поквипитися з туалетом. Та Ваш сон щоночі повертався, адже він якраз і відповідав *наміру*. Намір залишається доти, доки не буде здійснений. Ви ніби сказали собі: я не маю спокою, я не можу спокійно спати, аж поки не вийду з цього дому. Тоді як у сновидінні Ви кажете навпаки: *опинившись надворі, я одразу прокинувся*.

На цьому місці я перериваю повідомлення аналізу, щоб оцей невеличкий фрагмент тлумачення сновидіння приміряти до моїх загальних положень про механізм виникнення сновидінь. У своїй книжці⁶⁰ я показав, що кожне сновидіння є бажанням, поданим як уже здійснене; коли бажання витіснене і належить несвідомому, таке його відображення має щось приховувати; і, за винятком дитячих сновидінь, лише несвідоме бажання, або таке, що сягає несвідомого, має достатню силу, щоб сформувати сновидіння. Гадаю, я певніше здобув би загальне схвалення, якби задовольнився твердженням, що кожне сновидіння має сенс, який можна з'ясувати через певну роботу з тлумачення. Після проведеного тлумачення сновидіння можна замінити думками, які допасовуються на легко впізнаваному місці до душевного життя поза сном. І тоді я міг би піти далі й сказати, що цей сенс сновидіння постає так само розмаїтим, як і перебіг думок у стані

60 «Тлумачення сновидінь» (1900).

батьорості. Одного разу це може бути здійснене бажання, іншого — справжене побоювання, потім ще якийсь міркування, продовжене вві сні, намір (як у сновидінні Дори), який частина розумової роботи вві сні тощо. Такий виклад, звісно, підкуповував би своєю доступністю й міг би спиратися на чимало добре витлумачених прикладів, як, наприклад, проаналізоване тут сновидіння.

Натомість я висунув загальне твердження, яке зводить сенс сновидіння лише до однієї форми думки, до відображення бажань, чим спровокував загальну схильність це заперечувати. Та мушу сказати, що не вважав себе наділеним ані правом, ані обов'язком на догоду читачам спрощувати певний процес психології, коли він ставив переді мною ускладнення, єдине рішення якого задля єдності теорії вдалося знайти лише в іншому місці. Тож для мене особливе значення має можливість показати, що позірні винятки, як-от наведене тут Дорине сновидіння, яке спершу відкривається у вигляді продовженого вві сні денного наміру, знову тільки підтверджують правило, що викликає стільки заперечень.

Утім, нам іще слід витлумачити чималий фрагмент сновидіння. Я запитую далі: а що там із тією скринькою з коштовностями, яку хоче порятувати мама?

«Мама дуже любить прикраси й багато їх одержала від тата».

А ви?

«Колись я також дуже любила коштовності; але відколи захворіла, вже їх не ношу. Тоді, чотири роки тому (тобто за рік до сновидіння) одна коштовність спричинила велику сварку між татом і мамою. Мама бажала одержати в подарунок певну річ, сережки з перлинами

у вигляді краплинок. Але тато такого не любить і замість краплинок приніс мамі браслет. Вона розлютилася й сказала йому, що раз він витратив стільки грошей, аби подарувати їй те, що вона не любить, хай краще це подарує якійсь іншій жінці».

І тоді Ви, мабуть, подумали, що залюбки би його прийняли?

«Не знаю⁶¹, я взагалі не знаю, як мама потрапила в це сновидіння: її ж тоді не було з нами в Л.»⁶².

Це я поясню Вам пізніше. То Вам нічого більше не спадає на думку щодо скриньки з коштовностями? Бо ж досі Ви говорили лише про прикраси, а не про скриньку.

«Так, незадовго до того пан К. подарував мені дорогу скриньку для коштовностей».

Тож подарунок у відповідь був цілком до місця. Можливо, Ви не знаєте, що «скринька з коштовностями» є поширеним окресленням для того самого, про що Ви нещодавно натякнули з приводу дамської торбинки на ремініці⁶³, тобто для жіночих геніталій.

«Я так і знала, що *Ви* це скажете»⁶⁴.

Тобто *Ви* знали це? Тепер значення сновидіння ще більше увиразнилося. Ви сказали собі: цей чоловік

61 Її тодішня типова манера висловлюватися, коли вона визнавала щось витіснене.

62 Ця заувага, яка свідчить про цілковито хибне розуміння загалом добре їй відомих правил тлумачення сновидінь, так само як і нерішучий спосіб та бідність того, що спадало їй на думку щодо скриньки з коштовностями, доводять мені, що тут ідеться про матеріал, витіснений із особливою силою.

63 Про цю торбинку див. далі.

64 Дуже поширений спосіб відкидати відомості, що виринули з витісненого.

підстерігає мене, він хоче проникнути в мою кімнату, мій «скриньці з коштовностями» загрожує небезпека, і якщо тут станеться халепа, то це буде татова вина. Ось чому Ви взяли у сновидіння ситуацію, яка виражає протилежне: небезпека, з якої тато Вас рятує. У цьому місці сновидіння взагалі все обернулося на протилежне; і незабаром Ви почуєте чому. Втім, таємниця тут у мамі. Як тут з'являється мама? Вона, як Вам відомо, була раніше вашою конкуренткою в змаганні за прихильність тата. У випадку з браслетом Ви радо хотіли прийняти те, що відкинула мама. Тож дозвольте замінити «прийняти» на «дати», «відкидати» на «відмовлятися». Тоді це означає, що Ви були готові дати татові те, у чому йому відмовила мама, і те, про що тут ідеться, якимось пов'язане з коштовностями⁶⁵. А тепер згадайте про скриньку, яку подарував вам пан К. Там Ви маєте початок паралельного ряду думок, у якому, як і в ситуації зі стоянням біля Вашого ліжка, пана К. треба було поставити на місце тата. Він подарував вам скриньку для коштовностей, тож тепер і Ви маєте подарувати йому свою «скриньку»; ось чому перед цим я говорив про «подарунок у відповідь». У цьому ряді думок Вашу маму, імовірно, замінено на пані К., яка тоді все-таки була присутня. Отож Ви готові подарувати панові К. те, у чому йому відмовляє дружина. Ось Вам і думка, яку з такими зусиллями слід витіснити, і саме вона створює необхідність перетворити всі елементи на свою протилежність. Як я вже казав, Вам ще до цього сну, це сновидіння знову підтверджує, що Ви розбудили давнє кохання до тата, щоби захиститися ним від кохання пана К. Та що ж доводять усі ці зусилля?

65 Так само й для краплинок ми пізніше зможемо подати тлумачення, суголосне контексту.

Не тільки те, що Ви боїтеся пана К., — ще більше Ви боїтеся саму себе, спокуси піддатися йому. Тобто так Ви доводите, яким інтенсивним було ваше до нього кохання⁶⁶.

Природно, що в цій частині тлумачення вона відмовилася співпрацювати.

Мені натомість вдалося продовжити це тлумачення сновидіння, яке видавалося незамінним як для анамнезу цього випадку, так і для теорії сновидінь. Я пообіцяв Дорі розповісти його на наступному сеансі.

Власне, я не міг забути ту вказівку, що, здавалося, випливала із двозначних слів, які привернули мою увагу (*що треба буде вийти, що вночі може статися халена*). До цього додалося й те, що пояснення сновидіння мені здавалося неповним, аж поки не буде виконана певна вимога, яку я хоч і не бажаю загалом виставляти, але виконання якої пристрасно прагну. Повноцінне сновидіння ніби стоїть водночас на двох ногах, одна з яких спирається на важливий актуальний привід, а друга — на якусь подію з дитинства, яка мала поважні наслідки. Між цими двома переживанням, дитячим і теперішнім, сновидіння утворює зв'язок, воно намагається переінакшити теперішнє на взірець найранішого минулого. Бажання, яке створює сон, завжди походить із дитинства, сновидіння прагне знову й знову пробуджувати дитинство

66 До цього я ще додам таке: з повторної появи цього сну в наступні дні я мушу зробити висновок, що Ви вважаєте ту саму ситуацію такою, що повторюється, і що Ви вирішили припинити курс лікування, до якого Вас спонукав лише ваш тато. Наслідки показали наскільки правильно я все це передбачив. Моє тлумачення зачіпає тут практично й теоретично надзвичайно значущу тему «переносу», розвинути яку в цій праці в мене більше майже не буде нагоди.

в реальності, коригувати теперішнє відповідно до минулого. Мені здалося, що я вже виразно розпізнав у змісті сновидіння ті компоненти, з яких можна було скласти натяк на якесь переживання з дитинства.

Я почав обговорення про це з невеличкого експерименту, що, як завжди, вдався. На столі випадково лежала велика коробка сірників, Я попросив Дору роздивитися довкола, чи не побачить вона на столі чогось особливо-го, що зазвичай там не лежить. Вона нічого не побачила. Тоді я запитав її, чи відомо їй, чому дітям забороняють гратися сірниками.

«Так, через небезпеку пожежі. Діти мого дядька так люблять гратися сірниками».

Не тільки через це. Їх застерігають: «Не запалювати», — і пов'язують це з певним віруванням.

Вона про це нічого не знала.

Тобто бояться, що вони замочать ліжко. В основі цього, очевидно, лежить протилежність *води й вогню*. Так ніби їм наснитися вогонь, який вони намагатимуться загасити водою. Не знаю, як сказати точніше. Але бачу, що протилежність води й вогню в сновидіннях чудово стала Вам у пригоді. Мама хоче порятувати скриньку з коштовностями, щоби вона не *згоріла*, у думках сновидіння йдеться про те, щоби «скринька з коштовностями» не *змокла*. Та вогонь вжито тут не лише як протилежність води, він також прямо представляє кохання, закоханість та палання пристрастю. Тобто від вогню одна колія через це символічне значення веде до думок про кохання, а інша, після того як через протилежність води відгалузився ще один зв'язок із коханням, яке також робить *мокрим*, веде куди інде. Куди ж саме? Згадайте про свої вислови: що *вночі може статися халепи, що треба буде*

вийти. Хіба це не означає якусь тілесну потребу, і коли Ви перенесете «халепу» в дитинство, хіба вона може бути чимось іншим, ніж замоченим ліжком? А що роблять, щоб уберегти дітей від мочення ліжка? Їх будять серед ночі, хіба не так? Точнісінько так само, як *уві сні тато робить з Вами?* Отже, це була реальна подія, з якої Ви черпаєте право замінити пана К., який будить Вас зі сну, на тата. Тим-то доводиться зробити висновок, що Ви довше потерпали від нетримання сечі вві сні, ніж то зазвичай буває в дітей. Очевидно, те саме було й з вашим братом. Адже тато каже: *«Я не хочу, щоб обидвоє моїх дітей... загинули»*. Бо поза тим у брата немає нічого спільного з актуальною ситуацією, пов'язаною з родиною К., та й до Л. він теж не приїздив. Що ж скажуть про це ваші спогади?

«Про себе я нічого не пам'ятаю, — відповіла вона, — але брат пісвав у ліжко до шести чи семи років, часом із ним таке траплялось і вдень».

Я саме хотів привернути її увагу до того, що набагато легше згадати такі речі стосовно свого брата, ніж стосовно самої себе, аж тут вона продовжила поновлений спогад: «Так, у мене також це було, але тільки якийсь час у сім чи вісім років. Це мало бути досить серйозно, бо я щойно пригадала, що батьки зверталися за порадою до лікаря. Це було незадовго до нервової астми».

І що на це сказав лікар?

«Він пояснив це нервовою слабкістю: воно скоро минеться, сказав він і прописав засіб для зміцнення»⁶⁷.

67 Цей лікар був єдиний, до якого вона виявляла довіру, бо на цій події помітила, що він не збирався проникнути в її таємницю. Будь-який інший лікар, якого вона не знала як оцінити, лякав її, що, як тепер стало видно, було мотивовано тим, що він міг би здогадатися про її таємницю.

Тлумачення цього сновидіння здалося мені тепер завершеним⁶⁸. Наступного дня Дора зробила ще одне доповнення до сновидіння. Вона забула розповісти, що, прокидаючись, вона щоразу відчувала запах диму. Дим, звичайно, пасував до пожежі, він вказував на те, що сновидіння має особливий стосунок і до моєї персони, оскільки коли пацієнтка твердила, що за тим чи за тим нічого не криється, я часто відповідав їй: «Немає диму без вогню». Але проти цього суто особистого тлумачення вона висловила заперечення, мовляв, пан К. та її тато є затятими курцями, як, зрештою, і я. Вона сама курила на озері, і пан К., ще до того, як взявся за своє злополучне залицання, скрутив для неї сигарету. Їй здавалося, вона достеменно пам'ятає, що запах диму вперше з'явився не в останньому, а вже в тих трьох сновидіннях у Л. Оскільки вона відмовилася надати інші відомості, мені довелося на власний розсуд вирішувати, як долучити це доповнення до цілісної структури думок сновидіння. Орієнтиром мені могло слугувати те, що відчуття диму виникло як доповнення, тобто мусило подолати витіснення особливим зусиллям. Відтак, воно, імовірно, належало до думок, представлених уві сні найбільш затемнено й найуспішніше витіснених, тобто до спокуси віддатися чоловікові. Ця ілюзія диму навряд чи могла означати щось інше, ніж прагнення поцілунку, який у курця неминуче має присмак диму; але ж один поцілунок між ними трапився, приблизно два роки тому, і він би, безперечно,

68 Ядро сновидіння в перекладі звучало би приблизно так: Спокуса така сильна. Любий тату, оберігай мене знову, як у дитинстві, щоб моє ліжко не змгло!

не раз повторився, якби дівчина відповіла на залищання. Отже, як виглядає, думки про спокусу зачепили ранішу сцену й збудили спогад про поцілунок, проти спокуси якого дівчина-сосунець свого часу захищалася відчуттям огиди. Зібравши врешті докупи всі ознаки, які роблять перенесення на мене — оскільки я теж курець — цілком імовірним, доходжу висновку, що якимось, очевидно, під час сеансу пацієнтці спало на думку побажати собі поцілунок від мене. Це було для неї приводом повторити застережливе сновидіння й прийняти рішення облишити лікування. Таким чином все добре узгоджується, але внаслідок особливостей «переносу» не піддається доказам.

Отож я міг лише вагатись, чи взятися спершу за здобутий матеріал сновидіння для історії хвороби цього випадку, чи ж спочатку розібратися з одержаним запереченням проти теорії сновидінь. Я обираю перше.

Варто докладно розглянути значення мочення ліжка в передісторії невротиків. Задля наочності лише наголошу, що випадок із нетриманням сечі у Дори не був типовим. Це порушення не просто тривало довше, ніж вважають нормальним, але за визначеними нею даними спершу зникло, а потім відносно пізно, після шостого року життя, з'явилося знову. Воно, наскільки мені відомо, не має жодної вірогіднішої причини, ніж мастурбація, яка в етіології мочення ліжка взагалі відіграє ще занадто малу роль. Самим дітям, з мого досвіду, такий зв'язок був добре відомий, і всі психічні наслідки виводяться з цього так, ніби вони ніколи про нього не забували. Отож, тоді, коли було розказано це сновидіння, ми перебували на лінії досліджень, яка навпростець вела до визнання такої особливої ролі дитячої мастурбації.

За якийсь час до того Дора запитала себе, чому саме вона захворіла, і перш ніж я дав відповідь, переклала вину на батька. То були не несвідомі думки, а свідоме знання, яке й узяло на себе таке обґрунтування. На мій подив, дівчина знала природу хвороби її батька. Коли він повернувся після лікування у мене, вона підслухала одну розмову, в якій його хворобу було названо на ім'я. У ще раніші роки, у час відшарування сітківки, окуліст, якого викликали на консультацію, вказав на сифілітичну етіологію, тож допитлива й стурбована дівчинка почула, як одна стара тітка казала до мами: «Та ж він іще до шлюбу був хворий», — та додала ще щось незрозуміле, що Дора пізніше витлумачила як якусь непристойність.

Отже, батько захворів через легковажний спосіб життя, і вона припустила, що цю хворобу він передав їй у спадок. Я утримався від того, щоб сказати їй, що я, як вже згадано раніше, також поділяю цей здогад: нащадки сифілітиків особливо схильні до тяжких невропсихозів. Продовження цього ходу думки, в якому висувалося звинувачення батькові, пройшло через несвідомий матеріал. Протягом кількох днів дівчина ідентифікувала себе з матір'ю через невеликі симптоми та особливості, що дало їй нагоду якнайкраще проявити себе в нестерпності, а мені — можливість здогадатися, що вона думала про перебування у Франценсбаді⁶⁹, який відвідувала — вже не пам'ятаю, якого саме року — разом із матір'ю. Мати потерпала від болів унизу живота та від одного різновиду виділення — катару — з чого виникла потреба в Франценсбадському курсі лікування. На Дорину, імовірно,

69 Німецька назва курорту в Богемії, чеською Франтішкови-Лазне. — Прим. пер.

цілком справедливу думку, ця хвороба була спричинена батьком, який так передав свою статеву недугу матері. Було цілком зрозуміло, що дівчина дійшла такого висновку, змішавши в одну купу, як загалом більшість дилетантів, гонорею та сифіліс, спадкове та інфіковане статевим шляхом. Її наполегливість у такій ідентифікації ледь не змусила мене поставити собі питання, чи й сама вона не має статевої хвороби, аж тут я почув, що вона потерпає від катару (*fluor albus*), але коли він почався, вона пригадати не могла.

І тут я зрозумів, що за ходом думок, у яких відкрито звинувачувано батька, як завжди, приховане самозвинувачення; я пішов їй назустріч, запевнивши, що, мовляв, виділення з піхви молодих дівчат, на мій погляд, переважно вказують на мастурбацію й що будь-які інші причини, які зазвичай наводять при такому розладі, я розглядаю як такі, що в порівнянні з мастурбацією перебувають на дальньому плані⁷⁰. Тобто відповідаючи на своє запитання, чому саме вона захворіла, Дора була готова зізнатися в мастурбації, очевидно, в дитячі роки. Та вона вкрай рішуче заперечувала, що пригадує щось подібне. Проте за декілька днів продемонструвала дещо таке, що я можу потрактувати тільки як подальше наближення до цього зізнання. Отже, того дня, чого ні раніше, ні пізніше ніколи не траплялося, вона мала з собою торбинку-портмоне модної тоді форми з ремінцем через плече й, коли розповідала, перебуваючи в лежачій позі, бавилася нею, відкриваючи її, запихаючи в неї палець, знову закриваючи і подібне. Якийсь час я спостерігав за нею, а потім

70 Крайнє судження, яке я сьогодні вже не готовий поділяти. [Додаток 1923 року. — Прим. пер.]

пояснив їй, що таке *симптоматична дія*⁷¹. Симптома-тичними діями я називаю такі рухи, які людина вико-нує, як то кажуть, автоматично, несвідомо, не звертаючи на них уваги, ніби граючись, і при цьому намагається за-перечити будь-яке їхнє значення й оголошує їх позбав-леними сенсу й випадковими, коли хтось про них запи-тує. Та ретельніше спостереження показує, що такі дії, про які свідомість не знає або не хоче знати, виражають несвідомі думки та імпульси, тож як допущені прояви несвідомого вони є цінними й повчальними. Існує два способи свідомої поведінки стосовно симптоматичних дій. Якщо вдається ненастирливо вказати на мотив цих дій, їх буде усвідомлено: якщо такий привід відсутній перед свідомістю, тоді, як правило, люди навіть не по-мічають, що їх виконують. У Дориному випадку знайти мотив було нескладно: «Чому я не маю носити цю тор-бинку, таку модну нині?» Але таке виправдання не ска-совує можливості несвідомого походження згаданої дії. З іншого боку, це походження та значення, яке в цю дію вкладено, ще не обов'язково доведені. Доводиться задо-вольнитися ствердженням, що таке тлумачення у зв'яз-ку з наявною ситуацією надзвичайно пасує до порядку денного несвідомого.

Іншим разом я подам цілу колекцію таких симптома-тичних дій, які можна спостерігати як у здорових осіб, так і нервозних. Тлумачення часом можуть бути дуже про-стими. Дводольна торбинка Дори є не чим іншим, як ві-дображенням геніталій, а її гра нею, відкривання, запи-хання пальця — цілком безпосереднім, але безпомильно впізнаваним пантомімним повідомленням того, що вона

71 Пор. мою працю про психопатологію буденного життя (1901).

хотіла би ним робити, а саме займатися мастурбацією. Нещодавно я зіткнувся з подібним випадком, який дуже розвеселив мене. Одна старша пані під час сеансу дістає маленьку кістяну коробочку, мовляв, щоби смоктунцем зволожити пересохлий рот, намагається її відкрити, а потім простягає мені, щоб я переконався, як туго вона піддається. Я висловлюю недовіру до того, що ця коробочка мусить означати щось особливе, адже бачу її сьогодні вперше, тоді як її власниця відвідує мене вже понад рік. На що пані запально відповіла: «Цю коробочку я постійно ношу з собою, я скрізь її маю при собі, куди б не йшла!» Вона заспокоїлася лише тоді, коли я, сміючись, зауважив, як добре її слова пасують і до іншого значення. Коробочка — *box, πύξις* — так само, як торбинка, як скринька з коштовностями, знову є лише заміником мушлі Венери, тобто жіночих геніталій!

У житті чимало подібної символіки, попри яку ми зазвичай проходимо, не звертаючи на неї увагу. Ставлячи собі завдання вивести на світло те, що приховують люди, не через примус гіпнозу, а з того, що вони говорять і показують, я вважав його важчим, ніж воно насправді було. У кого є очі, щоб побачити, та вуха, щоб почути, той переконається, що смертні не можуть приховати жодних таємниць. Той, чий уста мовчать, розп'ятує все кінчиками своїх пальців; з усіх пор сочиться в нього зрада. Тож завдання зробити усвідомленим те, що найбільше приховане в душі, ще й яке розв'язне.

Симптоматична дія Дори з торбинкою не була ще найближчим провісником сновидіння. Сеанс, який приніс нам оповідь про сновидіння, вона почала іншою симптоматичною дією. Коли я ввійшов до кімнати, де вона чекала, Дора квалливо сховала листа, що його якраз читала.

Я, природно, спитав, від кого лист, вона спершу відмовилася дати відповідь. А потім виявилось, що то було чимось надзвичайно незначним й не стосувалося нашого курсу лікування. То був лист від бабусі, у якому та просила Дору писати частіше. Я вирішив, що вона хотіла розіграти переді мною «таємницю» й натякнути, що зараз дасть лікареві вирвати її. Тож її неприхильність до кожного нового лікаря я пояснив собі лише страхом, що під час обстеження (через катар) чи опитування (через повідомлення про мочення ліжка) лікар може проникнути до основ її недуги, розгадавши в неї мастурбацію. Тому вона завжди дуже зневажливо говорила про лікарів, яких, очевидно, колись переоцінювала.

Звинувачення батька в тому, що він зробив її хворою, з прихованим за ним самозвинуваченням — *fluor albus* — гра з торбинкою — мочення ліжка після шостого року життя — таємниця, яку вона не хоче дозволити лікарям вирвати в неї: я вважаю, що тут бездоганно відтворені всі докази, які вказують на дитячу мастурбацію. У цьому випадку про мастурбацію я почав здогадуватися, ще коли вона розповідала мені про судоми шлунку в кухні, а потім ідентифікувалася з нею, цілими днями скаржачись на такі самі больові відчуття. Відомо, як часто шлункові судоми бувають саме в мастурбантів. Згідно з приватним повідомленням В. Фліса⁷², це якраз такі гастралгії, які перериваються завдяки «кокаїнізації» знайдених ним у носі «шлункових місць» і можуть бутивилікувані за допомогою припікання їдкими препаратами. Дора свідомо

72 Вільгельм Фліс (*Wilhelm Fließ*, 1858–1928) — німецький отоляринголог і фізіолог, близький друг Фрейда в останні роки XIX — перші роки XX ст. — *Прим. пер.*

підтвердила мені, що сама часто потерпала від судом шлунка й мала всі підстави вважати свою кузину мастурбанткою. Для хворих є досить поширеним впізнавати взаємозв'язок в інших, тоді як це саме пізнання щодо власної особи для них неможливе через почуттєвий спротив. Вона вже не заперечувала, хоча нічого ще не могла пригадати. Так само клінічно вартісними я вважаю визначення часу мочення ліжка «незадовго до появи нервової астми». Історичні симптоми майже ніколи не проявляються, поки діти мастурбують — лише на час абстиненції⁷³: ці симптоми проявляються як ерзац мастурбаційного задоволення, після чого жадання зберігається в несвідомому, аж поки не настане інше, нормальне задоволення там, де воно ще залишилося можливим. Остання умова є поворотом до можливого одужання від істерії через шлюб та нормальні статеві зносини. Якщо задоволення в шлюбі знову припиниться, наприклад через *coitus interruptus*⁷⁴, психічне відчуження тощо, лібідо віднаходить своє давнє русло й знову проявляється в істеричних симптомах.

Хотів би ще додати надійні відомості щодо того, коли та внаслідок якого особливого впливу в Дори була згнічена мастурбація, та незавершеність аналізу змушує мене подати тут матеріал з деякими прогалинами. Ми вже чули, що мочення ліжка тривало аж до першого захворювання на дихавицю. І єдине, що Дора могла згадати для з'ясування цього першого стану, було те, що тоді

73 В принципі те саме стосується і дорослих, але тут достатньо й відносної абстиненції, обмеження мастурбації, таким чином при потужному лібідо істерія й мастурбація можуть проявлятися водночас.

74 *Перерваний статевий акт (лат.)*.— Прим. ред.

тато вперше після того, як йому покращало, був у від'їзді. У цьому збереженому фрагменті спогаду мав бути натяк на зв'язок із етіологією дихавиці. Через симптоматичні дії та інші ознаки я одержав тепер усі підстави для припущення, що дитина, чия спальня була поряд зі спальнею батьків, підслухала одні з нічних відвідин батьком своєї дружини та чула важке дихання під час коїтусу і так вже астматичного чоловіка. У таких випадках діти здогадуються, що в цих лячних звуках є щось сексуальне. Рухи, що виражають сексуальне збудження, вже закладені в них як природжені механізми. Те, що дихавиця та прискорене серцебиття при істерії й неврозі страху є лише виокремленими частками з процесу коїтусу, я виклав ще багато років тому, й у багатьох випадках, як-от у Дориному, зміг вивести симптом дихавиці та нервової астми з тієї самої причини, а саме — підслуховування сексуальних зносин батьків. Під впливом співзбудження, що виникло тоді, цілком імовірно могла відбутися зміна в сексуальності дівчинки, яка замінила схильність до мастурбації схильністю до страху. Через якийсь час, коли батько був відсутній, а закохана дитина пристрасно думала про нього, вона повторила те своє враження як напад астми. Зі збереженого в пам'яті приводу до цього захворювання можна припустити перебіг думок, пов'язаних зі страхом, який супроводжував цей напад. Вперше вона мала такий напад після того, як перевтомилася під час гірської прогулянки й, можливо, відчула невелику реальну дихавицю. До цього доєдналася ідея, що батькові заборонено підійматися в гори, що йому не можна перенапружуватися, бо в нього дихавиця, а потім — той спогад, коли він у мами так напружувався, чи то йому, бува, не пошкодило, потім — турбота, чи вона не перенапружилася під час

мастурбації, яка так само вела до сексуального оргазму з незначною дихавицею, а потім — сильніше повернення дихавиці як симптому. Частина цього матеріалу ще вдалося одержати з аналізу, іншу частину довелося доповнити. Бо ж констатувавши факт мастурбації, ми побачили, що матеріал для певної теми з'являється спершу частинами в різний час та зводиться до купи в різних контекстах⁷⁵.

Тож тепер постає низка надзвичайно важливих питань щодо етіології істерії: чи можна випадок Дори розглядати як типовий для етіології, чи представляє він єдиний тип причинно-наслідкового зв'язку тощо. Вважаю, що маю рацію принаймні в тому, що залишу всі ці питання без відповіді й чекатиму, поки не буде подано більшу кількість

75 У цілком подібний спосіб доказ дитячої мастурбації можна виявити і в інших випадках. Матеріал для цього переважно має схожу природу: вказівки на *fluor albus*, мочення ліжка, церемоніал рук (нав'язливе миття) тощо. Була така звичка помічена особами, які опікуються дитиною, чи ні, було покладено край цій сексуальній практиці через боротьбу з цією звичкою або ж через несподівану зміну, все це можна щоразу точно визначити, виходячи із симптоматики випадку. У Дори мастурбація залишалася невиявленою й водночас знайшла свій кінець (таємниця, страх перед лікарями — заміна через дихавицю). Хворі хоча й регулярно заперечують доказову силу цих ознак і роблять це навіть тоді, коли спогад про катар або попередження матері («від цього можна стати дурним»; «це шкідливо») залишився свідомим спогадом. Та за якийсь час з'являється навіть спогад про цю частину дитячого сексуального життя, який так довго витіснявся, і то в усіх випадках. В однієї пацієнтки з нав'язливими думками, що були прямим породженням інфантильної мастурбації, проявилися риси самозаборони та самопокарання: коли вона таки робила одне, то не повинна була робити друге; її не мусили відволікати; вона робила паузи між виконанням якоїсь дії (руками) й наступної, миття рук тощо — без змін збережені шматки роботи з відвикання, яку проводили її вихователі. Застереження: «Фе, це шкідливо!» було єдиним, що ще збереглося в пам'яті. Пор. тут мої «Три нариси з теорії сексуальності» (1905).

випадків, проаналізованих подібним чином. До того ж я мусив би почати з того, що скоригував би саму постановку питання. Замість просто відповісти тут «так» або «ні» на питання, чи слід шукати етіологію нашого клінічного випадку в дитячій мастурбації, я спершу хотів би обговорити саме поняття етіології при психоневрозах. Позиція, спираючись на яку, я міг би відповісти, виявилася би істотно відмінною від позиції, з якої мені ставлять таке питання. Буде достатньо, якщо для цього випадку ми дійдемо переконання, що тут можна довести наявність дитячої мастурбації, що вона не може бути чимось випадковим та неважливим для формування цієї хвороби⁷⁶. Зосередивши увагу на значенні визнаного Дорою *fluor albus*, зможемо зрозуміти ще один аспект її симптомів. Слово «катар», яким Дора навчилася називати свій розлад, коли подібна недуга змусила її матір вдатися до Франценсбадського курсу, знову ж таки є «змінною», що відкриває доступ до цілої низки думок про батькову провину у виникненні цієї хвороби, які проявлялися у вигляді симптому кашлю. Цей кашель, що початково походив від

76 Зі звиканням до мастурбації якимось має бути пов'язаний брат, оскільки в цьому зв'язку Дора розповідала з особливою наполегливістю, що видає наявність «спогаду-прикриття», мовляв, брат регулярно заражав її різними хворобами, які сам переносив легко, тоді як вона — тяжко. Також і в сновидінні брата оберігають від «загибелі»; він і сам потерпав від мочення ліжка, але перестав раніше за сестру. У певному сенсі «спогадом-прикриттям» було й те, що вона казала, що до першої хвороби могла в навчанні триматися зі своїм братом на рівних, а після того стала від нього відставати. Так, ніби до того вона була хлопчиком і лише згодом набула дівчачих рис. Вона справді була дуже жвавою дитиною, та відколи з'явилася «астма», стала тихою й чемною. Ця хвороба утворила в ній межу між двома фазами статевого життя, перша з яких мала чоловічий, а пізніша — жіночий характер.

незначного реального катару, був, безперечно, наслідком батька, який також потерпав від хвороби легень, він також міг бути проявом її співчуття та турботи. Окрім того, цей кашель, так би мовити, кричав на весь світ те, чого вона тоді, можливо, ще не усвідомлювала: «Я татова дочка. Я маю такий самий катар, як і в нього. Він заразив мене, як заразив і маму. Від нього я маю недобрі пристрасті, які караються хворобою»⁷⁷.

Можемо тепер зробити спробу зібрати разом різні детермінації, які ми виявили для нападів кашлю та охриплості. Найнижчим прошарком тут слід припустити реальний, органічно викликаний подразник кашлю, тобто це та піщинка, довкола якої молюск утворює перлину. Цей подразник надається фіксації, оскільки зачіпає ту ділянку тіла, за якою в дівчинки вищою мірою закріплене значення ерогенної зони. Отже, він надається для того, щоб дати прояв збудженому лібідю. Цей подразник фіксується, можливо, через перше психічне перевдягання, імітацію співчуття до хворого батька, а потім через самодокори через «катар». Ця група симптомів видається, до того ж, спроможною відобразити стосунки з паном К., журитися

77 Ту саму роль відіграло слово («катар») для чотирнадцятирічної дівчинки, чю історію хвороби я побіжно виклав у кількох рядках. Я помістив дитину разом із однією інтелігентною панєю, яка працювала в мене доглядачкою, в один із пансіонів. Пані повідомила мені, що маленька пацієнтка не терпить її присутності, коли збирається до сну, а в ліжку в неї з'являється якийсь дивний кашель, якого зовсім не чути вдень. Коли дівчинку запитали про цей симптом, їй лише спало на думку, що так кашляла її бабуся, про яку казали, що в неї катар. Тож було ясно, що й у дівчинки катар, який вона не хотіла помічати під час вечірнього миття. Катар, який за допомогою цього слова був зміщений *знизу догори*, виказував навіть незвичну інтенсивність.

через його відсутність та виражати бажання бути йому за кращу дружину. Після того як частина лібідо знову звернулася до батька, симптом набуває свого, можливо, останнього значення у відображенні сексуальних зносин із батьком через ідентифікацію з пані К. Ладен ручатися, що цей ряд аж ніяк не повний. На жаль, неповний аналіз неспроможний простежити за зміною значення в часі та прояснити співіснування різних значень. Таку вимогу можна виставляти лише до повного аналізу.

А тепер не смію змарнувати нагоди докладніше звернутися й до інших зв'язків генітального катару з істеричними симптомами Дори. У часи, коли до якогось психічного роз'яснення істерії було ще дуже далеко, я чув, як старші, досвідчені колеги твердили, що в істеричних пацієнтів з *fluor* погіршення катару систематично призводить до погіршення істеричного недугу, зокрема до втрати апетиту й блювання. Зв'язку тут ніхто достеменно не розумів, та я думаю, що здебільшого схилилися до думки тих гінекологів, які, як відомо, припускали прямий і органічно шкідливий вплив генітальних розладів на нервові функції у найширшому обсязі, хоча терапевтичний досвід цього не підтверджує. За сьогоднішнього стану нашого розуміння такого прямого й органічного впливу також не можна виключати, проте у всякому разі легше довести його психічне перелицювання. Пишатися виглядом геніталій — то особлива частина марнославства наших жінок: ураження цих органів, які вважають достатніми, щоб викликати антипатію чи навіть відразу, сприймають як неймовірно образливі, як такі, що принижують власну гідність, призводять до дратівливості, вразливості та недовіри. Патологічну секрецію слизової піхви сприймають як щось огидне.

Пригадаймо, що після поцілунку з паном К. у Дори виникло сильне відчуття огиди, і ми знайшли його причину, доповнивши оповідь про сцену з поцілунком тим, що під час обіймів вона відчувала натиск ерегovanого члена на своє тіло. Далі ми довідалися, що та сама гувернантка, яку через невірність Дора відштовхнула від себе, розповіла їй зі свого власного досвіду, буцімто всі чоловіки легковажні й ненадійні. Для Дори це мало означати, що всі чоловіки такі самі, як тато. Проте батька вона вважала хворим на венеричну хворобу, адже він передав цю хворобу їй та матері. Тож вона могла уявити собі, що всі чоловіки хворіють венеричними недугами, а її поняття про венеричну хворобу, природно, було сформоване на основі її єдиного й, до того ж, особистого досвіду. Отже, наявність венеричної хвороби означає потерпати від огидних виділень — чи не було це ще однією мотивацією для огиди, яку вона відчула в момент обіймів? Ця огида, перенесена на доторк чоловіка, могла би тоді бути почуттям, спроектованим згідно з примітивним механізмом, про який я вже згадував, і врешті стосувалася би її власного *fluor*.

Припускаю, що тут ідеться про несвідомий перебіг думок, який тягнеться над сформованими раніше органічними взаємозв'язками як гірлянда квітів на дроті, тож іноді між тими самими початковим та кінцевим пунктами можна натрапити на включені сюди інші шляхи думок. Проте знання про мисленнєві зв'язки, які поодиноці були дієвими, мають незамінне значення для усунення симптомів. Те, що у випадку Дори ми змушені вдаватися до припущень і доповнень, обґрунтовано лише дочасно перерваним аналізом. Те, що я наводжу для заповнення прогалин, скрізь спирається на інші, ґрунтовно проаналізовані випадки.

Сновидіння, через аналіз якого ми одержали представлені висновки, відповідає, як ми виявили, наміру, який Дора бере з собою в сон. Тому щоночі сновидіння повторюється, аж поки намір не здійснено, і тільки через кілька років воно приходить знову, коли з'являється привід покласти собі аналогічний намір. Цей намір свідомо можна висловити приблизно так: «Геть із цього дому, де, як я побачила, моїй дівочій цноті загрожує небезпека; я від'їжджаю разом із татом, а вранці під час туалету хочу вдатися до застережних заходів, щоб мене не застали зненацька». Ці думки знаходять своє чітке відображення в сновидінні; вони належать до того потоку, який наяву поза сном досяг свідомості й посів панівне становище. За ними можна вгадати перебіг думок, представлений у затемненому вигляді, який відповідає протилежному потокові й тому зазнав притлумлення. Він вивершується у спокусі віддатися тому чоловікові, що є своєрідною дякою за виявлену останніми роками любов і ніжність до неї, а також, можливо, збуджує спогад про єдиний поцілунок, який вона дотепер прийняла від нього. Але за теорією, розробленою мною в «Тлумаченні сновидінь», такі елементи є недостатніми, аби сформувати сновидіння. Сновидіння є не наміром, поданим як уже виконаний, а бажанням, поданим як здійснене, і по змозі — бажанням із нашого дитинства. Тепер нашим обов'язком є пересвідчитися, чи це останнє твердження не буде спростоване нашим сновидінням.

Сновидіння це й справді містить інфантильний матеріал, який, на перший погляд, не перебуває в жодному обґрунтованому зв'язку з наміром втекти з дому пана К. та уникнути у такий спосіб спокуси, яку він випромінює. Для чого ж тут виникає спогад про мочення ліжка

в дитинстві й про батькові зусилля привчити дитину до охайності? На це можна дати відповідь, адже тільки за допомогою цього ходу думок можливо притлумити інтенсивні помисли про спокусу і забезпечити панування скерованого проти них наміру. Дитина вирішує втекти зі своїм батьком; насправді вона тікає до батька зі страху перед чоловіком, що її переслідує; це пробуджує інфантильну прихильність до батька, покликану захищати від нинішньої прихильності до чужого. Батько сам почасти винен у теперішній небезпеці, оскільки через власні любовні інтереси віддав доньку на поталу чужому чоловікові. Наскільки ж гарніше все було, коли той самий батько не любив нікого, окрім неї, і намагався рятувати її від тих небезпек, які їй тоді загрожували. Інфантильне та несвідоме нині бажання помістити батька на місце чужого чоловіка є потенційною силою, яка утворює сновидіння. Якщо раніше виникала ситуація, подібна до теперішньої, що все-таки відрізнялася від неї такою заміною особи, то вона стає головною ситуацією змісту сновидіння. І така ситуація існує: так само як напередодні пан К., колись перед її ліжком стояв батько й будив її поцілунком, що, можливо, також збирався зробити пан К. Отже, намір втекти з дому сам собою неспроможний утворити сновидіння, таким він стає завдяки тому, що до нього долучається інший намір, спертий на інфантильні бажання. Бажання замінити пана К. батьком надає сновидінню рушійної сили. Пригадую тлумачення, до якого мене змусив підсилений хід думок, що стосувався взаємин батька з пані К.: інфантильна прихильність до батька пробудилася, аби зберегти у витісненні згнічене кохання до пана К.; і саме цей поворот у душевному житті пацієнтки відображає сновидіння.

Що ж стосується відношень між думками наяву, які тривають у сновидінні — денними рештками, — та тим несвідомим бажанням, яке формує сновидіння, то в «Глумаченні сновидінь» я навів декілька зауваг, які зачитую тут в незміненому вигляді, оскільки мені нічого до них додати: аналіз цього сновидіння Дори знову доводить, що саме так усе й відбувається.

«Хочу визнати, що існує цілий клас сновидінь, *стимулом* до яких переважно або й навіть винятково є рештки денного життя, і вважаю, що навіть моє бажання стати колись екстраординарним професором⁷⁸ дало б мені можливість спати цю ніч спокійно, якби в мені ще з дня не нуртувало занепокоєння здоров'ям друга. Проте саме це занепокоєння ще не створило сновидіння; *рушійна сила*, якої потребує сновидіння, мусить братися ще й із якогось бажання; і справою занепокоєння якраз і було взяти собі таке бажання за рушійну силу. Висловлюючись образно: цілком можливо, що денна думка відіграє для сновидіння роль *підприємця*; але цей підприємець, як то кажуть, хоч і має ідею та прагнення втілити її в життя, та не може нічого вдіяти без капіталу; йому потрібен капіталіст, який візьме на себе видатки, і таким капіталістом, який завжди й без вагань бере на себе психічні витрати сновидіння, байдуже якою була денна думка, є *бажання з несвідомого*».

Той, хто ознайомився з тонкощами в структурі таких витворів, як сновидіння, не здивується, виявивши, що бажання, аби батько посів місце чоловіка-спокусника, веде до спогаду не про будь-який матеріал із дитинства, а саме про такий, що підтримує найінтимніші стосунки

78 Покликання на аналіз сновидіння, поданого у згаданій праці як приклад.

для притлумлення цієї спокуси. Адже якщо Дора почувається нездатною піддатися коханню до цього чоловіка, якщо замість пристрасної відданості справа доходить до витіснення цього кохання, то це рішення з жодним іншим моментом не пов'язане так тісно, як із її передчасним сексуальним задоволенням та його наслідками: моченням ліжка, катаром та нудотою. Така передісторія залежно від поєднання конститутивних умов може стати обґрунтуванням двох видів поведінки стосовно любовних запитів у зрілому віці: це або цілковите, нестримне занурення у сексуальність, яке межує з перверсією, або ж реакція відкидання сексуальності внаслідок невротичного захворювання. Конституція та висота інтелектуального й морального виховання стали вирішальними для нашої пацієнтки, підштовхнувши її до другого варіанту.

Хотілося б ще особливо наголосити на тому, що в аналізі цього сновидіння ми знайшли доступ до деталей патогенно дієвих переживань, які інакше були б недоступними для спогаду чи, принаймні, для відтворення. Спогад про мочення ліжка в дитинстві був, як виявилось, вже витісненим. Деталей підстерігання з боку пана К. Дора ніколи не згадувала, вони не спадали їй на думку.

Ще декілька зауваг щодо синтезу цього сновидіння. Робота сновидіння бере свій початок пополудні другого дня, після сцени в лісі, після того як Дора помітила, що вже не може закрити свою кімнату. Тоді вона й каже собі: «Тут мені загрожує серйозна небезпека», — і формує намір не залишатися самій в цьому домі, а поїхати разом із батьком. Цей намір стає здатним до формування сновидіння, оскільки спромагається знайти продовження в несвідомому. Там йому відповідає те, що Дора

викликає інфантильне кохання до батька як захист від актуальної спокуси. Поворот, який при цьому відбувається в ній, фіксується й приводить її до тієї позиції, що представлена її *надвартісним* перебігом думок (ревності до пані К. через батька, так ніби вона в нього закохана). У дівчині бореться спокуса піддатися на залицяння чоловіка та різнорідний спротив цьому. Останній складається з мотивів благопристойності й розважливості, з ворожих поривів унаслідок зізнань гувернантки (ревності, ображена гордість — див. далі), а також із певного невротичного елемента, що частково у ній визрівав, а саме — сексуальної відрази, що спирається на історію з дитинства. Розбуджене кохання до батька, що слугує захистом від спокуси, походить із цієї історії дитинства.

Сновидіння перетворює вкорінений у несвідомому намір втекти до батька в ситуацію, яка показує бажання бути порятованою ним від небезпеки, як таке, що вже є здійсненим. При цьому одну думку, що стоїть на заваді, а саме те, що якраз батько й завів її в цю небезпеку, слід відсунути вбік. Зі згніченим тут ворожим поривом (схильність до помсти) проти батька ми познайомимся як з одним із рушіїв другого сновидіння.

За умовами формування сновидіння нафантазовану ситуацію обрано таким чином, щоб повторити певну інфантильну ситуацію. Особливим тріумфом тут є перетворення недавньої ситуації, що якраз і була приводом для сновидіння, у ситуацію інфантильну. Тут це вдається лише завдяки збігу матеріалу. Так само як тепер пан К. стояв перед її ложем і намагався її розбудити, часто робив і батько, коли Дора була дитиною. Весь її поворот вдало символізований тим, що вона в цій ситуації заміщає пана К. своїм батьком.

Проте свого часу батько будив Дору, щоб вона не замочила ліжка.

Оце «мокре» буде визначальним для подальшого змісту сновидіння, де воно представлене лише через відданий натяк і через свою протилежність.

Протилежністю до «мокрого», до «води» легко може стати «вогонь», «горіння». І той збіг, що батько по приїзді на місце висловив свій страх перед пожежею, допомагає за безпекою, з якої її рятує батько, закріпити значення пожежі. На цю випадковість та на протилежність до «мокрого» спирається обрана ситуація сновидіння: пожежа, батько стоїть біля ліжка, щоб її розбудити. Випадкове висловлювання батька, імовірно, не проникло б до цього значення в змісті сновидіння, якби так добре не узгоджувалося з панівним потоком Дориних почуттів, який прагне знайти в батькові незаперечного помічника й рятівника. Він відчув безпеку, щойно прибувши, і таки мав рацію. (Насправді це він якраз і завів дівчину в цю безпеку.)

У думках сновидіння «мокрому», завдяки легко відтворюваним взаємозв'язкам, припадає роль вузлового пункту кількох кіл уяви. «Мокре» пов'язане не лише з моченням ліжка, а й із колом думок про сексуальну спокусу, які залишаються притлумленими під змістом цього сновидіння. Дівчина знає, що змокріння буває й при сексуальних зносинах, що чоловік при паруванні дарує жінці якусь рідину у *формі крапель*. Вона знає, що саме в цьому полягає безпека, що її завданням є оберігати геніталії від зволоження краплями.

Разом із «мокрим» та «краплями» постає нове коло асоціацій, пов'язане з огидним катаром, який у зрілі роки, мабуть, набув того самого стидкого значення, що

й мочення ліжка в дитинстві. «Мокре» тут стає рівнозначним «забрудненому». Геніталії, які слід тримати в чистоті, забруднюються вже катаром, до речі, як у матері, так і в доньки. Вона, здається, розуміє, що нав'язлива охайність матері є реакцією на це забруднення.

Обидва кола збігаються в одному: мама одержала те й те від тата, як сексуальну мокрість, так і *fluor*, що забруднює. Ревнощі до мами невіддільні від кола думок, пов'язаних із викликаним для захисту інфантильним коханням до батька. Але цей матеріал ще не надається для витворення зображення. Та якщо знайдеться спогад, однаково пов'язаний із обома колами «мокрості», унікаючи при цьому сороміцького, він зможе взяти на себе представництво цього матеріалу в змісті сновидіння.

І такий спогад знаходиться в пригоді з «краплинками», коштовностями, які бажала собі мама. Виглядає на те, що зв'язок цієї ремінісценції з обома колами сексуальної мокрості та забруднення є зовнішнім, поверховим, опосередкованим словами, адже «краплі» вжиті тут як «заміна», як двозначне слово, а «коштовність» тут те саме, що й «чисте» — дещо силувана протилежність до «забрудненого». Насправді тут можна довести надзвичайно міцні смислові зв'язки. Цей спогад походить із матеріалу, пов'язаного з Дориними ревнощами до матері, які кореняться в дитинстві, але тривають набагато довше. Через обидва ці словесні містки всі значення, що нашарувалися на уявлення про сексуальні зносини між батьками, про захворювання *fluor* та болісну манію чистоти, можуть бути переведені на ремінісценцію про «коштовності-краплинки».

Але у змісті сновидіння мусило відбутися ще одне зміщення. Не близькі до первинного «мокрого» «краплі»,

а більш віддалена «коштовність» була прийнята в сновидіння. Тож раз цей елемент внесено до попередньо зафіксованої ситуації сновидіння, то це могло б означати: мама хоче врятувати ще й свою коштовність. У новій видозміні «скринька для коштовностей» улягає пізнішому впливу елементів із кола, пов'язаного зі спокушанням паном К. Коштовностей пан К. їй не дарував, зате подарував «скриньку» для них, що є для неї відповідником усіх знаків уваги та проявів ніжності, за які вона повинна тепер бути вдячною. І словосполучення «скринька для коштовностей», яке виникло зараз, має ще й особливу репрезентативну вартість. Хіба «скринька з коштовностями» не є поширеним образом для незаплямованих, незайманих жіночих геніталій? З іншого боку, це невинне слово бездоганно надається і для натяку на сексуальні думки в сновидінні, і для того, щоб приховати їх.

От звідки у двох місцях сновидіння з'являється мамина «скринька з коштовностями», і цей елемент заміщає згадку про інфантильні ревності та про краплинки, тобто сексуальну мокрість, забруднення через *fluor*, та, з іншого боку, актуальні тепер думки про спокусу, які підштовхують до взаємності в коханні й змальовують сексуальну ситуацію — жадану й загрозову — яка чекає на неї. Елемент «скриньки», як жоден інший, є результатом згущення й зміщення та компромісом протилежних потоків. На його множинне походження — як з інфантильних, так і з актуальних джерел — вказує його подвійна поява у змісті сновидіння.

Сновидіння є реакцією на свіже, збудливе переживання, яке неминуче викликає спогад про єдине аналогічне переживання з раніших літ. А ним є сцена поцілунку в крамниці, під час якої з'явилося відчуття огиди. Проте

ця сцена є асоціативною й також доступною з іншого боку, з кола думок про катар (пор. вище) та з кола думок про актуальну спокусу. Отже, вона робить свій власний внесок у зміст сновидіння, змушеного підлаштовуватися до вже заданої наперед ситуації. Пожежа... а той поцілунок, мабуть, смакував димом, і вона чує дим у змісті сновидіння, який триває тут і після пробудження.

В аналізі цього сновидіння через неуважність я, на жаль, залишив одну прогалину. Батькові було вкладено в уста такі слова: «Я не хочу, щоб обоє моїх дітей (тут варто ще вставити з думок сновидіння: через наслідки мастурбації) загинули». Такі промови в сновидінні систематично складаються з уривків реально сказаного чи почутого. Мені слід було поцікавитися походженням цього висловлювання. Результат цього розпитування хоч і ускладнив би структуру сновидіння, зате дозволив би прозоріше її розпізнати.

Чи варто припустити, що тоді в Л. це сновидіння мало точнісінько такий самий зміст, які і при його повторенні під час лікування? Це видається необов'язковим. Досвід показує, що люди часто твердять, ніби їм снився той самий сон, тоді як окремі прояви повторюваного сну відрізняються численними деталями й іншими далекоюсяжними змінами. Так одна з моїх пацієнок повідомляє, що сьогодні їй знову приснився той самий улюблений сон, який завжди повторюється тим самим чином, сон про те, як вона плаває у синьому морі, з насолодою розтинаючи хвилі й таке інше. Докладніше ж його дослідження показує, що на спільному підґрунті з'являється то одна деталь, то інша: так одного разу вона плавала в морі серед айсбергів, коли все замерзло. А інші сновидіння, які вона вже не намагається видати за ті самі, виявляються

тісно пов'язаними з повторюваними. Наприклад, на одній світлині вона бачить водночас верхню та нижню частину Гельголанду⁷⁹ в реальних розмірах, на морі корабель, яким плывуть двоє її знайомих з часів юності тощо.

Безсумнівно, що сновидіння Дори, яке прийшло під час лікування, — можливо, навіть не змінюючи свого явного змісту — набуло нового актуального значення. Його сновидні думки включили й зв'язок із моїм лікуванням і відповідали поновленню тодішнього наміру уникнути небезпеки. Якщо тільки пацієнтка не улягла омані, запевняючи, що відчувала дим уже після того, як прокинулася в Л., то слід визнати, що мій вислів «немає диму без вогню» вона дуже спритно додала до вже готової форми сновидіння, де він, здається, був застосований для наддетермінації останнього елемента. Незаперечною випадковістю було те, що останній актуальний привід — закривання матір'ю їдальні, внаслідок чого брат виявився зачиненим у своїй кімнаті — створив зв'язок із переслідуваннями пана К. в Л., де у дівчини визріло рішення саме після того, як вона не змогла зачинити свою спальню. Можливо, у тодішніх сновидіннях брат не з'являвся, тож згадка про «обох моїх дітей» потрапила до змісту сновидіння тільки після останнього приводу.

79 Гельголанд (нім. *Helgoland*) — острів-скеля в Північному морі, що належить Німеччині. — Прим. пер.

III. Другий сон

За кілька тижнів після першого прийшло друге сновидіння, і по завершенні роботи над ним аналіз урвався. Його годі з'ясувати так само повно, як перше, проте воно принесло бажане підтвердження одного припущення про душевний стан пацієнтки, зробити яке було необхідно, а також заповнило одну з прогалин у її пам'яті й дозволило глибоко зрозуміти виникнення ще одного з симптомів.

Дора розповіла таке: *«Я йду якимось незнайомим містом, бачу чужі мені вулиці й площі⁸⁰. Потім заходжу в будинок, у якому мешкаю, заходжу у свою кімнату й знаходжу там листа від мами. Вона пише: оскільки я пішла з дому без відома батьків, вона не хотіла мені писати, що тато захворів. І ось він помер, і якщо хочеш⁸¹, можеш повернутися. Я йду в бік залізничного вокзалу й запитую ледь не сто разів: де вокзал? І незмінно чую у відповідь: п'ять хвилин. Потім я бачу перед собою густий ліс, у який вхожу, і там запитую зустрічного чоловіка. Він каже мені: ще дві з половиною години⁸². Він пропонує мене провезти. Я відмовляюсь і йду сама. Бачу перед собою вокзал, але не можу до нього добратися. При цьому відчуваю той*

80 Тут важливе доповнення: «На одній із площ я бачу монумент».

81 До цього доповнення: біля цього слова стояв знак питання — «хочеш?».

82 Наступного разу вона повторює: дві години.

звичний страх, коли вві сні не можеш просунутися далі. Потім опиняюся вдома, перед тим я, напевне, їхала, але про це мені нічого не відомо. Заходжу в кімнатку порт'є й питаю його про нашу квартиру. Покоївка відчиняє мені й відповідає: мама разом з іншими вже на цвинтарі»⁸³.

Тлумачення цього сновидіння проходило не без труднощів. Внаслідок пов'язаних із його змістом своєрідних обставин, за яких ми перервали аналіз, не все було з'ясовано, з цим також пов'язано те, що моя пам'ять не скрізь надійно зберегла послідовність відкриттів. Спершу повідомлю, яка тема виявилася в процесі аналізу, коли додалося це сновидіння. Дора від якогось часу й сама вже порушувала питання про зв'язок її дій з імовірними мотивами, які лежали в їхній основі. Одним із цих питань було: чому в перші дні після сцени на озері я про це мовчала? А друге: чому потім я раптом розповіла про це батькам? Я взагалі вважав, що потребує пояснень і те, що вона через залицяння пана К. відчула себе настільки ображеною, тим паче що до мене поступово почало доходити, що і для пана К. залицяння до Дори не означали якусь легковажну спробу спокушання. Те, що вона повідомила про цей випадок батькам, я потлумачив як дію, яка вже перебувала під впливом хворобливої мстивості. Нормальна дівчина, як я гадаю, сама може дати раду такій ситуації.

Отож викладатиму матеріал, що з'явився при аналізі цього сновидіння, у доволі строкатому порядку, так, як він спливає в моїй пам'яті.

83 До цього два доповнення під час наступного сеансу: «Я особливо виразно бачу, як підіймаюся сходами» і «Після її відповіді я йду, але нітрохи не засмучена, у свою кімнату й читаю велику книжку, що лежить на моєму письмовому столі».

Вона сама блукає чужим містом, бачить вулиці й площі. Вона запевняє, що це, напевне, не Б., як я спершу припустив, а місто, у якому вона ніколи не була. Було природно припустити: Ви бачили картини чи фотографії та з них запозичили образи для сновидіння. Після цієї зауваги виникло доповнення про монумент, а тоді одразу усвідомлення джерела. На Різдвяні свята вона одержала альбом із видами одного з німецьких курортів, і саме вчора дістала його, щоб показати родичу, який завітав до них у гості. Альбом лежав у коробці з образками, яку вона не одразу знайшла й запитала у мами: «*Де та коробка?*»⁸⁴ На одній із картин була зображена площа з монументом. Подарунок прислав молодий інженер, з яким вона мимохідь познайомилася в одному фабричному місті. Молодий хлопець одержав роботу в Німеччині й сподівався таким чином швидше стати самостійним, він користав із кожної нагоди нагадати про себе, тож легко було здогадатися, що він мав намір колись, коли його становище покращиться, зробити Дорі шлюбну пропозицію. Але для цього був потрібен час, тож слід було зачекати.

Прогулянка чужим містом була наддетермінована. Вона вела до одного з денних приводів. На свята в гості приїздив юний кузен, якому Дора мала показати Відень. Цей денний привід був цілковито незначним. Та кузен нагадав їй про перше недовге перебування в Дрездені. Тоді вона бродила скрізь як чужоземка й не оминула нагоди відвідати знамениту галерею. Інший кузен, який був разом із ними й знав Дрезден, хотів бути їхнім провідником

84 Уві сні вона питає: «*Де залізничний вокзал?*» З цього наближення я зробив висновок, який розвинув пізніше.

по галереї. Але вона відмовила йому й пішла сама, зупиняючись перед картинами, які їй подобалися. Перед «Сикстинською Мадонною» вона простояла *дві години* в тихому мрійливому захваті. На питання, що їй так сподобалося в цій картині, вона не мала виразної відповіді. Врешті сказала: «Сама Мадонна».

Те, що ці асоціації справді належать до матеріалу, з якого постало сновидіння, не викликає заперечення. Вони містять такі складники, які ми потім у незмінному вигляді подибуємо в змісті сновидіння (вона відмовила йому й пішла сама — *дві години*). Я вже звернув увагу на те, що «картини» відповідають вузловим пунктам у тканині сновидних думок (картинки в альбомі — картини в Дрездені). Також хотів би виокремити для подальшого розгляду тему *Мадонни*, непорочної дівиматері. Та насамперед я бачу, що в цій першій частині сновидіння вона ідентифікована з молодим чоловіком. Він блукає на чужині, намагається досягти певної мети, але затримується, йому потрібне терпіння, він змушений чекати. Якби Дора при цьому думала про інженера, все б сходилося, і цією метою мало би бути володіння жінкою, її власною особою. Та натомість цією метою був вокзал, який аналогічно до того, як питання в сновидінні стосується питання в реальному житті, можемо замінити на *коробку*. Коробка і жінка — це вже узгоджується краще.

Вона питає ледь не сто разів... Це веде до іншого, вже не такого невизначеного приводу до сновидіння. Вчора ввечері, коли гості вже пішли, батько попросив доньку принести йому коньяку: він не може заснути, якщо перед тим не вип'є коньяку. Вона попросила у матері ключ від буфету, але та була захоплена розмовою й нічого їй

не відповіла, поки дівчина з нетерплячим перебільшенням не вигукнула: «Я вже *сто разів* спитала тебе, де ключ». Насправді вона повторила питання лише *п'ять разів*⁸⁵.

«Де ключ?» здається мені чоловічим відповідником до питання: «Де коробка?» (див. перший сон). Отже, це питання про геніталії.

На тому самому родинному зібранні хтось проголосив тост на честь тата й висловив надію, що він ще довго буде при чудовому здоров'ї й таке інше. При цьому батькове стомлене обличчя здригнулося в такій гримасі, що донька зрозуміла, які думки він згнітив у собі. Бідний хворий чоловік! Хтозна, скільки йому ще лишилося вікувати.

Так ми підійшли до *змісту листа* в сновидінні. Батько помер, а Дора самовільно віддалилася від дому. При згадці про лист у сновидінні я зразу нагадав їй про прощальний лист, який вона написала батькам чи, принаймні, склала для них. Цей лист призначався для того, щоб нажахати батька в надії, що він облишить пані К., або принаймні помститися йому, якщо він на це не пристане. Ми стоїмо перед темою її смерті та смерті батька (*цвинтар* — пізніше у сновидінні). Чи помиляємося ми, припускаючи, що ситуація, яка утворює фасад сновидіння, відповідає фантазіям помсти батькові? Співчутливі думки попереднього дня з цим би добре узгоджувались. Але фантазія каже: вона пішла би з дому в чужину і журба за нею розбила би батькові серце. Тоді вона була би

85 У змісті сновидіння число п'ять з'являється при згадці про час: п'ять хвилин. У моїй книжці про тлумачення сновидінь я показав на багатьох прикладах, як сновидіння оперує числами, які з'являються у сновидних думках; часто можна побачити, що вони вирвані зі своїх зв'язків та внесені в новий контекст.

відомщена. Вона ж бо прекрасно розуміла, чого бракує батькові, який тепер вже не може спати без коньяку⁸⁶.

Візьмімо собі на прикмету *бажання помсти* як новий елемент для наступного синтезу сновидних думок.

Однак зміст листа має допускати й інші детермінації. Звідкіля ж береться додаток: *якщо хочеш?*

Аж тут їй пригадалося, що після слова «хочеш» стояв знак питання, і так вона впізнала в цих словах цитату з листа пані К. із запрошенням до Л. (на озеро). У цьому листі, одразу після вставного речення «якщо хочеш приїхати?», буквально впадав у вічі знак питання посередині.

І тут ми знову переходимо до сцени на озері та пов'язаних із нею загадок. Я попросив Дору ще раз докладно розповісти мені про цю сцену. Спершу вона видала не багато нового. Пан К. спочатку зробив більш-менш поважний вступ; та вона не дала йому договорити. Щойно збагнувши, про що саме йдеться, дівчина дала йому ляпаса й кинулася геть. Я допитувався, які саме слова він ужив; вона пам'ятала лише його обґрунтування: «Ви ж знаєте, я нічого не маю від моєї жінки»⁸⁷. Потім, щоби більше з ним не зустрітися, вона схотіла повернутися до Л. пішки навколо озера й *запитала якогось зустрічного чоловіка, як далеко їй іти*. Після його відповіді: «Дві з половиною години», — вона відмовилася від такого наміру й повернулася до судна, яке невдовзі відплило. Пан К. також був там, він наблизився до неї, просив вибачити

86 Сексуальне задоволення є, безперечно, найкращим снодійним, тоді як безсоння в більшості випадків є наслідком незадоволеності. Батько не спав, бо йому бракувало зносин із коханою жінкою. Пор. тут із тим, що далі: я нічого не маю від моєї жінки.

87 Ці слова приведуть нас до рішення однієї з наших загадок.

його й нічого не розповідати про цей інцидент. Але Дора нічого на це не відповіла.

Так, ліс уві сні був дуже подібний до лісу на березі озера, де й відбулася ця по-новому описана сцена. І такий самий густий ліс вона бачила вчора на одній із картин на виставці сецесіоністів. На задньому тлі картини виднілися *німфи*⁸⁸.

Тепер моя підозра замінилася певністю. «Вокзал»⁸⁹ [*Bahnhof*] та «цвинтар» [*Friedhof*] на місці жіночих геніталій достатньо впадали у вічі, проте вони привернули мою загострену увагу й до подібно утвореного слова «переддвір'я» [*Vorhof*], яке вживається як анатомічний термін певної ділянки жіночих геніталій. Але це могло бути й кумедною помилкою. Та якщо тепер сюди додалися німфи, що виднілися на тлі «густого лісу», сумнівів уже бути не могло. Це була символічна сексуальна географія! Німфами називають — як то відомо лікарям, але не дилетантам, хоча й серед перших цей термін не надто вживаний — малі губи на тлі «густого лісу» волосся. Але той, хто вживає такі терміни, як «переддвір'я» та «німфи», мусив черпати свої знання з книжок, і то не з популярних, а з анатомічних підручників та з енциклопедичного словника — звичного прихистка молоді, яку терзає сексуальна допитливість. Отже, за першою ситуацією сновидіння крилася — звісно, якщо це тлумачення слушне — фантазія

88 Тут уже втретє: картина (міські картини, Дрезденська галерея), але зі значно важливішим зв'язком. Через те, що на цій картині видно, вона стає жіночою картиною (ліс, німфи).

89 До речі, «вокзал» служить для «руху» [*Verkehr*, «рух транспорту», але також «сексуальний акт» — *Прим. пер.*]. Це є психічною обгорткою деяких страхів перед залізницею.

дефлорації, фантазія про чоловіка, який намагається проникнути в жіночі геніталії⁹⁰.

Я виклав пацієнтці свої висновки. Враження від них мусило бути неабияким, оскільки одразу з'явився забутий шматочок сновидіння: *що вона спокійно*⁹¹ *йде у свою кімнату й читає з великої книжки, яка лежить на її письмовому столі*. Наголос тут робиться на обидвох деталях: «спокійно» та «велика» у зв'язку з книгою. Я запитав, чи це не був формат енциклопедії. Вона підтвердила. Але ж діти ніколи не читають *спокійно* заборонені матеріали в енциклопедії. При цьому вони тремтять і бояться, роззираючись із страхом, чи хтось не йде. Батьки при такому читанні дуже заважають. Та сила сновидіння, що втілює бажання, значно покращила цю незручну ситуацію. Батько помер, та й інші вже поїхали на цвинтар. Вона могла спокійно читати все, що їй заманеться. Хіба це не означає, що однією з причин помсти міг також бути її протест

90 Фантазія дефлорації є другим складником цієї ситуації. Наголос на труднощах у просуванні вперед та відчутому вві сні страху вказує на зумисне підкреслену дівочу цноту, про яку в іншому місці ми натякали через «Сикстинську Мадонну». Ці сексуальні думки зраджують несвідомо забарвлене тло для можливих потаємних бажань, пов'язаних із нареченим, що чекає на неї в Німеччині. Першим складником цієї самої, вже відомої нам ситуації сновидіння, була фантазія помсти; ці обидві фантазії збігаються не повністю, а лише частково; потім ми натрапимо й на сліди третього, ще важливішого ходу думки.

91 Іншого разу замість «спокійно» вона сказала «без жодного смутку». Це сновидіння я можу розглядати як новий доказ істинності одного твердження, що міститься в «Тлумаченні сновидінь» (Розділ VII, десь через шість сторінок від початку частини А), а саме: що спершу забуті, а потім згадані частини сновидіння завжди є найважливішими для його розуміння. З цього я роблю висновок, що й забування сновидіння потребує пояснення через внутрішньопсихічний спротив.

проти батьківського примусу? Якщо батько помер, вона може любити й кохати як заманеться. Спершу вона не бажала пригадувати, що читала енциклопедичний словник, потім визнала, що такий спогад у неї вплив, щоправда, безневинного змісту. Коли улюблена тітка так важко хворіла, і її поїздка до Відня була вирішеною справою, від іншого дядька прийшов *лист* про те, що вони не можуть їхати до Відня, оскільки одна дитина, тобто Дорин кузен, небезпечно захворіла на запалення сліпої кишки. Тоді вона вчитала в енциклопедії симптоми запалення сліпої кишки. З прочитаного ще пам'ятає про характерне місце болю в череві.

І тут я пригадую, що невдовзі після тітчиної смерті Дора начебто перенесла у Відні запалення сліпої кишки. Досі я не наважувався зараховувати це захворювання до її істеричних проявів. Вона розповіла, що в перші дні в неї була сильна гарячка, і вона відчувала внизу живота той самий біль, про який читала в енциклопедії. Їй робили холодні компреси, але вона не могла їх переносити; а на другий день разом із гострими болями в неї почалися місячні, що з початку хвороби траплялися дуже нерегулярно. Тоді ж вона постійно страждала на запори.

Та було б неправильно розглядати цей стан як суто істеричний. Хоча, безперечно, буває істерична гарячка, та все-таки здавалося необґрунтованим приписувати її саме цьому істеричному захворюванню, а не якійсь дієвій тоді органічній причині. Я вже хотів відмовитися від цього сліду, аж тут допомогла сама пацієнтка, повідомивши останнє доповнення до сновидіння: *Вона особливо виразно бачить, як підіймається сходами.*

Природно, що для цього мені була потрібна особлива детермінація. Зрештою, її не надто серйозне

заперечення, що вона ж мусила піднятися до свого помешкання на верхньому поверсі, я міг легко відкинути зауваженням про те, що коли вві сні вона приїздить із чужого міста до Відня і при цьому може обійтися без поїздки залізницею, то так само легко може випустити у сновидінні й сходи. Тоді Дора повела розповідь далі: після запалення сліпої кишки вона не могла нормально ходити, бо волочила праву ногу. Так воно залишалося досить довго, і саме тому вона особливо намагалася уникати сходів. Ще й досі нога іноді трохи волочиться ззаду. Лікарі, у яких вона консультиувалася на вимогу батька, дуже дивувалися цьому доволі незвичному залишку по запаленні сліпої кишки, особливо через те, що біль внизу живота більше не з'являвся й жодним чином не супроводжував волочіння ноги⁹².

Тож це був справжній істеричний симптом. Навіть якщо тоді гарячка й мала органічну причину — наприклад, внаслідок таких частих захворювань на інфлюенцу без особливої локалізації — все ж таки було доведено, що невроз скористався цим випадком, долучивши цей симптом до одного зі своїх проявів. Отже, Дора набула собі хворобу, вичитану в енциклопедії, вона покарала себе за це читання й мусила собі сказати, що покарання не може стосуватися лише читання невинного гасла, а виникло внаслідок зміщення, коли до цього читання

92 Слід припустити соматичний зв'язок між болісним відчуттям внизу живота, яке називають «овулярною невралгією», та порушенням ходи з того самого боку, у випадку Дори цей соматичний зв'язок набуває особливо спеціалізованого тлумачення, тобто психічне нашарування та використання. Пор. аналогічну заувагу при аналізі симптому кашлю та зв'язку між катаром і втратою апетиту.

додалося інше, пов'язане з більшою провиною, яке сьогодні сховалося за спогадом про одночасне невинне читання⁹³. Можливо, ще є нагода дослідити, про які теми вона тоді читала.

Що ж означає той стан, який був спробою зімітувати перитифліт?⁹⁴ Залишкові явища захворювання, волочіння ноги, яке загалом геть не пасує до перитифліту, слід було пов'язати з потаємним, наприклад, сексуальним значенням картини хвороби, що зі свого боку, якби його достатньо прояснити, могло пролити світло на те значення, яке ми шукали. Я намагався знайти доступ до цієї загадки. У сновидінні згадувалися різні часові періоди; час насправду не є чимось неважливим у будь-якому біологічному процесі. Тож я поцікавився, коли саме сталося це запалення сліпої кишки, до чи після сцени на озері. Усі труднощі було вирішено одним махом завдяки її відповіді: «Через дев'ять місяців». Цей термін промовляє сам за себе. Отже позірне запалення сліпої кишки реалізувало фантазію *пологів* тими скромними засобами, які мала в розпорядженні пацієнтка, — через болі та менструальну кров⁹⁵. Дорі, природно, було відоме значення цього терміну, і вона не могла заперечувати можливості того, що тоді ж таки читала в енциклопедії про вагітність та пологи. Але що ж тоді з ногою, яка волочиться? Тут

93 Цілком типовий приклад виникнення симптомів із приводу, який нібито не має нічого спільного з сексуальністю.

94 *Перитифліт* — запалення сліпої кишки з утворенням абсцесу в апендиксі. — *Прим. пер.*

95 Я вже натякав, що більшість істеричних симптомів, якщо вони розгортаються на повну силу, представляють фантазійну ситуацію сексуального життя, тобто сцену сексуальних зносин, вагітності, пологів, післяпологового періоду тощо.

я спробую висловити здогад. Адже так ходять, коли оступилися. Тобто вона зробила «хибний крок», тож цілком правильно, що через дев'ять місяців після сцени на озері вона могла народити. Та тут я був змушений виставити нову вимогу. На моє переконання, такі симптоми можна одержати лише тоді, коли для них існує *інфантильний* прообраз. Спогади про враження пізнішого часу, — на моє тверде переконання, яке я черпаю з попереднього досвіду, — не володіють силою, достатньою для формування симптому. Я навряд чи міг сподіватись, що пацієнтка надасть мені бажаний матеріал із дитячих років, адже насправді я ще не міг говорити про загальну істинність раніше згаданого твердження, у яке мені дуже хотілося вірити. Аж тут *одразу* прийшло підтвердження. Так, у дитинстві вона якось оступилася саме цією ногою: коли була в Б., то *спускаючись* там по *сходах*, послизнулася на сходинці; нога — це була якраз та сама, яку вона пізніше волочила, — розпухла, довелося накласти бандаж, і вона цілий тиждень пролежала непорушно. То було незадовго до нервовної астми, коли їй ішов восьмий рік.

Отже тепер слід було скористатися доказами щодо цієї фантазії: якщо Ви розродилися через дев'ять місяців після сцени на озері, а потім ходите з наслідками цього хибного кроку аж до сьогодні, це доводить, що в несвідомому Ви пошкодували про те, чим закінчилася ця сцена. Отже Ви скоригували її в своєму несвідомому мисленні. Адже передумовою Вашої фантазії про пологи є те, що тоді щось трапилося⁹⁶, що тоді Ви пережили й спізнали

⁹⁶ Тобто фантазія дефлорації знаходить своє застосування до пана К., і тепер стає зрозумілим, чому та сама частина в змісті сновидіння містить матеріал зі сцени на озері (відмова, дві з половиною години, ліс, запрошення до Л.).

все те, що пізніше мусили вичитувати з енциклопедії. Ви бачите, що ваше кохання до пана К. тою сценою не закінчилося, що воно, як я твердив, триває — щоправда, невідомо для Вас — аж до сьогоднішнього дня.

Цього вона вже не заперечувала⁹⁷.

97 Деякі доповнення до попередніх тлумачень: «Мадонна» — це, очевидно, вона сама, по-перше, через того, хто «на неї молиться» — хто прислав їй альбом із картинами; потім тому, що кохання пана К. вона здобула насамперед завдяки материнському ставленню до його дітей; і нарешті тому, що вона ще дівчиною вже мала дитину, про що безпосередньо свідчать фантазії про пологи. До речі, «Мадонна» є улюбленим образом протиставлення, коли дівчина опиняється під тиском сексуальних звинувачень, що їй відповідає дійсності у випадку Дори. Перша здогадка про цей зв'язок виникла в мене під час роботи лікарем у психіатричній клініці — у випадку галюцинаторної збентеженості зі швидким перебігом, яка виявилася реакцією на закиди з боку нареченого. Материнська туга за дитиною при продовженні аналізу могла виявитися темним але потужним мотивом її дій. Численні питання, які Дора останнім часом порушила, постають пізніми дериватами питань сексуальної допитливості, які вона намагалася задовольнити читанням енциклопедії. Слід припустити, що вона читала про вагітність, пологи, дівочу цноту та інші теми. Ще одне питання, яке слід додати у зв'язку з другою ситуацією сновидіння, вона забула при відтворенні сновидіння. Таким питанням могло бути лише ось що: «Чи тут мешкає пан***?» або «Де мешкає пан***?» Має бути якась причина того, що вона забула про ці нібито безневинні питання, після того як взагалі ввела його в сновидіння. Цю причину я знаходжу в самому прізвищі пана К., яке має значення певного предмета й водночас є багатозначним, тобто може бути прирівняне до «двозначного» слова. На жаль, я не можу повідомити це прізвище, щоб показати, як спритно воно було використане на позначення «непрстойного» й «двозначного». Це тлумачення підтвердилося тоді, коли в іншій частині сновидіння, де матеріал походив зі спогаду про смерть тітки, у фразі «вони вже поїхали на цвинтар» ми теж знаходимо натяк на тітчину *прізвище*. У цих непристойних словах, очевидно, є вказівка на друге *усне джерело*, оскільки тут було недостатньо словника. Я не здивувався б, почувши, що таким джерелом була сама наклепниця, тобто пані К. Тоді Дора шляхетно пощадила

Ця робота з прояснення другого сновидіння забрала дві години. Коли по закінченні другого сеансу я висловив своє задоволення досягнутим результатом, вона зневажливо відповіла: «І що ж там аж такого виявилось?» — цими словами вона підготувала мене до наступних зізнань.

Третій сеанс вона почала зі слів: «Чи знаєте Ви, пане докторе, що сьогодні я тут востаннє?» — Я не можу цього знати, адже Ви мені про це нічого не сказали. — «Так, я вирішила для себе, що до Нового року⁹⁸ я ще потерплю; та довше чекати на одужання я не збираюся». — Ви ж знаєте, що завжди вільні перервати лікування. Але сьогодні ми ще попрацюємо. Коли ж Ви прийняли таке рішення? — «Думаю, днів 14 тому». — Це звучить як повідомлення для покоївки чи гувернантки про звільнення за 14 днів. — «Тоді у К., коли я відвідала їх у Л., на озері, була гувернантка, що звільнилася». — Справді? Про неї Ви ще ні разу не розповідали. Будь ласка, розкажіть.

«Це була молода дівчина, яка працювала в домі гувернанткою для дітей, вона виявляла дуже дивну поведінку стосовно пана К. Не віталася з ним, не відповідала йому, нічого не подавала йому за столом, коли той про щось просив, одне слово, поводитися так, ніби він був порожнім місцем. До речі, до неї він теж був не набагато ввічливим. За один чи два дні до сцени на озері ця дівчина відвела мене вбік, мовляв, має мені щось повідомити. А тоді

саме її, коли інших осіб вона переслідувала з ледь не підступною мстивістю; під цілою низкою зміщень, які проявилися і які годі було не помітити, можна припустити простий момент, а саме глибоко закорінену одностатеву любов до пані К.

98 Це було 31 грудня.

розповіла, що коли пані К. багато тижнів була відсутня, пан К. наблизився до неї, наполегливо залицявся й просив, щоб вона виявила йому ласку; казав, що від своєї жінки нічого не має». Це ж ті самі слова, які він вжив, залицяючись до Дори, після яких вона дала йому ляпаса. «Так. Вона поступилася йому, але невдовзі він втратив до неї цікавість, і відтоді вона його зненавиділа». — І ця гувернантка звільнилася? — «Ні, вона хотіла звільнитися. Вона розказала мені, що тільки-но відчула себе покинутою, розповіла про цей випадок своїм батькам, порядним людям, які живуть десь у Німеччині. Батьки вимагали, щоб вона негайно покинула цей дім, і оскільки вона цього не робила, написали їй листа, що не хочуть її знати і щоб вона більше не поверталася додому». — А чому ж вона не пішла звідти? — «Казала, хоче ще трохи зачекати, чи не зміниться щось у пана К. Так жити вона довго не витримає». — І що потім сталося з тією дівчиною? — «Знаю тільки, що вона пішла». — А в неї не з'явилася дитина внаслідок тієї пригоди? — «Ні».

Отож тут — цілком закономірно — посеред аналізу вийшла на світло частка справжнього матеріалу, яка допомогла розв'язати проблеми, що виникли раніше. Тепер я міг сказати Дорі: я вже розумію мотив того ляпасу, яким Ви відповіли на залицяння. Це була не образа на те, що від вас вимагали, а помста з ревнощів. Коли дівчина розповіла вам свою історію, ви ще скористалися своїм мистецтвом відсувати вбік усе, що не узгоджувалося з вашими почуттями. Та в мить, коли пан К. ужив слова: «Я нічого не маю від своєї жінки», які він також казав тій дівчині, у вас пробудилися нові пориви, і шальки терезів вийшли з рівноваги. Ви сказали собі: він сміє поводитися зі мною так, ніби я якась гувернантка, якась прислуга?

Ця ображена гордість додалася до ревнощів і до усвідомлених мотивів здорового глузду, і це вже нарешті було занадто⁹⁹. На доказ того, під яким сильним враженням Ви були від історії дівчини, наведу Вам неодноразову ідентифікацію з нею вві сні та у вашій поведінці. Ви розкажете це батькам — чого ми досі не розуміли — так само, як і дівчина, що написала про це своїм батькам. Ви звільняєте мене з 14-денним попередженням, як гувернантку. Лист у сновидінні, який дозволяє Вам повернутися додому, є відповідником листа від батьків дівчини, у якому їй заборонили так робити.

«Чому ж тоді я не одразу розповіла про це батькам?»

«Як довго Ви зволікали?»

«Ця сцена відбулася в останній день червня; 14 липня я розповіла про це матері».

«Тобто знову 14 днів, характерний термін для прислуги! Тепер я можу відповісти на Ваше запитання. Адже Ви прекрасно зрозуміли бідолашну дівчину. Вона не хотіла йти відразу, оскільки ще мала якісь сподівання, оскільки чекала, що пан К. знову зверне на неї свою ніжність. Себто таким був, либонь, і Ваш мотив. Ви вичікували певний час, щоб подивитися, чи він знову візьметься до залицяння, з чого Ви могли б зробити висновок, що для нього це було серйозно і він не хотів лише побавитися з Вами, як із гувернанткою».

«У перші дні після від'їзду він ще й прислав поштівку з видом»¹⁰⁰.

99 Можливо, важливим було й те, що ту саму скаргу на свою жінку Дора могла чути й від батька, як чув її я сам із його вуст.

100 Це точка дотику з інженером, який криється за Дориним «Я» в першій ситуації сновидіння.

Так, але коли потім нічого більше не було, Ви дали волю помсті. Я навіть можу уявити, що тоді ще було місце для побічного наміру: спонукати його цим звинуваченням поїхати до місця Вашого перебування.

«...Як він нам спершу й пропонував», — докинула вона. — «Тоді Ваша туга за ним була би втамована — тут вона ствердно кивнула, чого я ніяк не очікував, — і він міг би дати Вам ту сатисфакцію, якої Ви для себе вимагали».

«Яку сатисфакцію?»

«Власне, я починаю здогадуватися, що цю справу з паном К. Ви сприйняли значно серйозніше, ніж дотепер воліли визнавати. Хіба ж у розмовах між К. не йшлося часто про розлучення?»

«Звісно, але спершу вона не хотіла через дітей, а тепер уже вона хоче, та він — ні».

«Невже Ви ніколи не думали, що він хоче розлучитися з нею, аби одружитися з вами? І що тепер уже не хоче розлучатися, бо не має Вам жодної заміни? Щоправда, два роки тому Ви ще були дуже юною, проте Ви самі розказали мені про свою маму, що вона в 17 років була заручена й потім два роки чекала на свого чоловіка. Історія кохання матері зазвичай стає взірцем для доньки. Тож ви також хотіли чекати на нього й припустили, що він тільки вичікує, поки Ви будете достатньо зрілою, щоб стати його дружиною¹⁰¹. Я можу уявити, що це був Ваш досить серйозний життєвий план. Ви навіть не маєте

101 Чекання, аж поки буде досягнуто мету, є в змісті першої ситуації сновидіння; у цій фантазії очікування стати нареченою я бачу частку третього компонента сновидіння, який вже заявив про себе.

права стверджувати, нібито такий намір з боку пана К. був виключений; Ви достатньо розказали про нього, аби припустити, що саме таким і був його намір¹⁰². Та і його поведінка в Л. цьому не суперечить. Адже Ви не дали йому висловитися до кінця й не знаєте, що він Вам хотів сказати. До того ж цей план не був таким вже зовсім нездійсненним. Стосунки вашого тата з пані К., які ви так довго підтримували, давали вам певність, що буде можливо досягти згоди жінки на розлучення, а в тата ви б домоглися, чого хотіли. Так, якби спокуса в Л. закінчилася чимось іншим, для всіх сторін це було б єдино можливим рішенням. Я також вважаю, що саме тому Ви так журилися з того, як це закінчилося, і виправили все у своїй фантазії, що проявилася як запалення сліпої кишки. Для Вас мусило бути глибоким розчаруванням, що замість відновлення залицянь результатом Вашої скарги стали заперечення та образи з боку пана К. Ви зізналися, що ніщо не здатне вас так розлютити, як думка, ніби сцену на озері Ви виградали. Тепер я знаю, про що Ви не хочете нагадувань: про те, що Ви собі уявили, ніби залицяння є серйозними і пан К. не відступить, поки з Вами не одружиться».

Вона слухала, не заперечуючи, як завжди. Сама здавалася враженою, люб'язно попрощалася, тепло привітала з нагоди Нового року — і більше не повернулася. Батько, який відвідав мене ще декілька разів, запевняв, що вона прийде знову, мовляв, по ній видно, що вона прагне продовжити лікування. Але, очевидно,

102 Особливо та промова в останній рік спільного перебування в Б., яку він виголосив, подарувавши їй на Різдво скриньку для листів.

він був не до кінця щирим. Він підтримував лікування, поки сподівався, що я «переконаю» Дору, що між ним та пані К. немає нічого, крім дружби. Однак його інтерес згас, коли він помітив, що такий результат не входить до моїх намірів. Я знав, що вона вже не прийде. Безперечно, це був акт помсти — те, що вона так несподівано перервала курс і знищила мої сподівання на одужання саме тоді, коли ці сподівання досягли найвищої точки. Її тенденція завдавати собі шкоду знайшла своє відображення і в цьому вчинку. Хто, подібно до мене, будить найзліших демонів, які, не остаточно приборкані, живуть у людських грудях, і має намір їх здолати, повинен бути готовим до того, що й він у цій боротьбі не залишиться неушкодженим. Чи вдалось би мені втримати цю дівчину в терапії, якби я сам знайшов собі роль, у якій перебільшував би значення її присутності для себе й засвідчував їй своє жваве зацікавлення — яке, попри полегшення через мою роль лікаря, все одно виявилось б певним заміником тієї ніжності, якої вона так прагнула? Цього я не знаю. Та оскільки частина чинників, що виступають у вигляді спротиву, у будь-якому разі залишаються невідомими, я завжди уникав грати ролі й задовольнявся менш вибагливим психологічним мистецтвом. При всьому теоретичному інтересі та всьому прагненні лікаря допомогти, я все ж тримаюся того, що психологічний вплив повинен мати певні межі, і як такі межі поважаю також волю та згоду пацієнта.

Я також не знаю, чи досяг би пан К. більшого, якби йому відкрили, що той ляпас аж ніяк не означав остаточно Дорине «ні», а відповідав розбудженим перед цим ревнощам, тоді як найсильніші пориви її душевного

життя були на його боці. Якби він пропустив повз вуха це перше «ні» й продовжив свої упадання з переконливою пристрасстю, легко можна було б досягти того, що прихильність дівчини здолала б всі внутрішні перепони. Та я вважаю, що так само легко це могло б її тільки роздратувати, і вона тим повніше спробувала б вдовольнитися на ньому свою жагу помсти. У який бік схилиться рішення за такої боротьби мотивів: до розв'язки чи посилення витіснення — вирахувати ніколи не вдасться. Нездатність задовольнити *реальну* потребу кохання є однією з найістотніших рис неврозу: хворі перебувають у полоні протилежностей між реальністю і фантазією. Від того, чого у фантазії прагнуть найдужче, вони все-таки втікають, коли це бажання постає перед ними в реальності; а фантазіям найохочіше віддаються там, де вже не мусять боятися реалізації. Бар'єр, виставлений витісненням, може, втім, впасти під натиском потужних, викликаних реальністю збуджень; невроз ще може бути подоланий реальністю. Та ми не можемо загалом вирахувати, у кого й завдяки чому таке одужання було б можливе¹⁰³.

103 Ще декілька зауваг про будову цього сновидіння, хоча воно й не дається до розуміння настільки ґрунтовно, щоби можна було спробувати вивести з нього синтез. Фантазію помсти батькові можна вирізнити як фасадну частину, що випинається з решти: вона самочинно пішла з дому; батько захворів, потім помер... Тепер вона йде додому, всі інші вже на цвинтарі. Не відчуваючи жодного смутку, вона прямує до своєї кімнати й спокійно читає енциклопедію. За цим приховано два натяки на інший акт помсти, який вона справді здійснила, коли дозволила батькам знайти прощального листа: лист (у сновидінні він був від мами) та згадка про похорон тітки, що була для неї взірцем. За цією фантазією криються думки про помсту панові К., вихід для якої вона створила своєю поведінкою щодо мене.

IV. Післямова

Хоча я подав це повідомлення як фрагмент одного аналізу, читач побачить, що воно неповне у значно більшому обсязі, ніж того можна було сподіватися з назви. Тож мені, мабуть, випадає спробувати пояснити мотивацію цих аж ніяк не випадкових випусень.

Цілу низку результатів аналізу було опущено, оскільки на момент несподіваного припинення роботи вони почасти виглядали недостатньо переконливими, а почасти потребували продовження для досягнення певного загального результату. В інших випадках, де мені

«Служниця» — «запрошення» — «ліс» — «дві з половиною години» походять із матеріалу подій в Л. Спогад про гувернантку та її листування з батьками виникає разом із елементом її прощального листа й листом в змісті сновидіння, який дозволяє їй повернутись додому. Відмова від супроводу, рішення йти самій, очевидно, можна потлумачити так: раз ти повівся зі мною як зі служницею, я залишаю тебе тут, а сама йду своєю дорогою й заміж не вийду. Прихований цими думками про помсту, в іншому місці прозирає матеріал із ніжних фантазій про кохання до пана К., яке несвідомо триває: я чекала би на тебе, аж поки би стала твоєю дружиною — дефлорація — пологи. Врешті до четвертого, найглибше прихованого кола думок про кохання до пані К. належить те, що фантазія дефлорації зображена з погляду чоловіка (ідентифікація із залицьальником, який перебуває на чужині), і те, що у двох місцях є найвиразніші натяки на двозначні промови (чи тут живе пан***) та неусне джерело її сексуальних знань (енциклопедія). У цьому сновидінні знаходять свою реалізацію жорстокі й садистичні пориви.

видавалося доречним, я вказував на ймовірне продовження окремих рішень. Аж ніяк не самоочевидну техніку, лише за допомогою якої з сирого матеріалу спонтанних думок хворого можна виділити чистий зміст вартісних несвідомих думок, було тут цілком опущено, а з цим пов'язаний той недолік, що читач не зможе сам підтвердити коректність моєї процедури у процесі викладу цього випадку. Та я вважав геть неможливим займатися заразом технікою аналізу й внутрішньою структурою конкретного випадку істерії; для мене це було б майже неможливим досягненням, а для читача, безперечно, геть нестраним читивом. Техніка якнайбільше вимагає особного подання, роз'ясненого численними, взятими з інших випадків прикладами, у якому можна утриматися від розгляду кожного конкретного результату. Я також не намагався обґрунтовувати тут психологічні передумови, що поступають з моїх описів психічних феноменів. Побіжне обґрунтування нічого не дасть, а детальне було б окремою, самодостатньою працею. Можу лише запевнити, що я підійшов до вивчення феноменів, які відкриваються під час спостереження за психоневротиками, не спираючись на жодну з конкретних психологічних теорій, і що потім коригував свою думку доти, доки не відчув себе спроможним прозвітувати про закономірності спостереженого. Я нітрохи не пишаюся тим, що унікав умоглядних висновків, хоча матеріал для наших гіпотез було здобуто завдяки щонайширшому й якнайретельнішому спостереженню. Особливу незгоду з моєю рішучою позицією щодо несвідомого може викликати те, що я оперую несвідомими уявленнями, ходом думок та поривами так, ніби вони такі самі безсумнівні об'єкти психології, як і все свідоме; та я певен, що кожен, хто візьметься за дослідження

цієї сфери явищ за допомогою нашого методу, попри всі застереження філософів, неминуче прийде до тієї самої точки зору.

Ті колеги, які сприйняли мою теорію істерії як суто психологічну й тому з самого початку проголосили її неспроможною вирішити патологічну проблему, мабуть, після читання цієї праці помітять, що їхній закид несправедливим чином переносить одну характеристику техніки на власне теорію. Суто психологічною є лише терапевтична техніка; теорія тут ніяк не випускає нагоди вказати на органічну основу неврозу, хоча й шукає її не в патолого-анатомічних змінах, а сподівані хімічні зміни, на сьогодні ще не доступні дослідженню, тимчасово заступає органічною функцією. Сексуальній функції, яку я розглядаю як мотив істерії та й взагалі всіх психоневрозів, здається, ніхто не відмовить в характері органічного чинника. Теорія сексуального життя, як я припускаю, не зможе обійтися без припущення про певні сексуальні речовини, що діють як збудники. Інтоксикація та абстиненція при вживанні певних хронічних отрут серед усіх картин хвороб, з якими нас знайомить клінічна медицина, найбільше подібні до вроджених психоневрозів.

Однак те, що про «соматичну піддатливість», про інфантильні зародки перверсії, про ерогенні зони та схильність до бісексуальності можна сказати сьогодні, я також детально не розписував у цій праці, а лише наголосив на тих місцях, де аналіз стикається з цим органічним фундаментом симптомів. З окремого випадку годі зробити більше, окрім того, через згадані вище причини я був змушений відмовитися навіть від побіжного висвітлення цих моментів. Тут маємо чудову нагоду для подальших праць, які спиралась би на велику кількість аналізів.

Проте цією неповною публікацією я все ж хотів досягти дві мети. По-перше, у вигляді доповнення до моєї книжки про тлумачення сновидінь показати, як можна застосувати це зазвичай непотрібне мистецтво для відкриття прихованого й витісненого в душевному житті; при аналізі обох поданих тут сновидінь, відтак, враховано техніку тлумачення сновидінь, вкрай подібну до психоаналітичної. По-друге, я хотів пробудити інтерес до низки відношень, сьогодні ще цілковито невідомих науці, оскільки їх можна відкрити, лише застосовуючи цей особливий метод. Про складність психічних процесів при істерії, про паралельний прояв різних поривів, про взаємозв'язок протилежностей, про витіснення, зміщення та багато іншого, очевидно, ще ніхто не міг мати справжнього уявлення. Акцент Жане¹⁰⁴ на *idée fixe* — нав'язливій ідеї — яка перетворюється на симптом, не означає нічого, крім справді вбогої схематизації. До того ж тут неможливо відкинути припущення, що збудження, яким бракує належних уявлень та властивостей свідомості, інакше діють одне на одного, мають інший перебіг і призводять до інших проявів, ніж ті, що ми їх називаємо «нормальними» і уявний зміст яких усвідомлюємо. Якщо все це з'ясовано, тоді нічого більше не перешкоджає розумінню терапії, яка усуває невротичні симптоми, перетворюючи уявлення першого виду в нормальні.

104 П'єр Жане (Pierre Janet, 1859–1947) — французький філософ, психіатр і психотерапевт. Засновник сучасної динамічної психіатрії. Протягом 1879–1885 років досліджував істерію та істеричний параліч. На його думку, суттю істерії є своєрідне звуження поля свідомості, розщеплення свідомості й випадання частини психофізичних проявів з-під контролю свідомості. — Прим. пер.

Мені також було важливо показати, що сексуальність є не просто *deux ex machina*¹⁰⁵, що лише раз десь втрутилася в характерні для істерії механізми, а що вона виступає рушійною силою для кожного окремого симптому й кожного окремого прояву симптому. Прояви хвороби, кажучи відверто, є *сексуальною діяльністю хворого*. Один-єдиний випадок ніколи не зможе довести таке загальне положення, та я можу лише знову й знову повторювати, оскільки ніколи не знаходжу чогось іншого, що саме сексуальність є ключем до проблеми психоневрозів, як і неврозів загалом. Хто ним знехтує, ніколи не зможе щось відкрити. Я досі чекаю досліджень, які могли б спростувати чи обмежити цю тезу. Усі заперечення, які я чув дотепер, були проявами особистого несхвалення або невіри, на які відповім словами Шарко: *ça n'empêche pas d'exister*¹⁰⁶.

Випадок, з якого я опублікував фрагмент історії хвороби й лікування не надається й для того, щоб пролити світло на істинну цінність психоаналітичної терапії. Не лише короткочасність лікування, яке тривало заледве три місяці, а й інший, притаманний цьому випадку момент завадили тому, щоб курс лікування, як зазвичай, закінчився визнанням хворим та його родичами покращенням, яке більш-менш наближалось б до повного одужання. Таких втішних результатів можна досягти там, де прояви хвороби тримаються суто на внутрішньому конфлікті між поривами, пов'язаними

105 Досл. «Бог із машини» (лат.). — Прим. ред.

106 Повна цитата з Шарко, на яку полюбляв покликатися Фройд: *La théorie c'est bon, mais ça n'empêche pas d'exister* — «Теорія — це добре, але вона не заважає цьому існувати». — Прим. пер.

із сексуальністю. У таких випадках бачимо, що самопочуття хворого покращується тією мірою, якою переведенням патогенного матеріалу в нормальний вдалося посприяти вирішенню психічних завдань. Іншим є перебіг там, де симптоми стали на службу зовнішніх мотивів життя, як то й відбувалось у Дори за останні два роки. Хтось може здивуватися чи навіть відчутти спантеличення, довідавшись, що самопочуття хворої помітно не змінилося навіть попри значний поступ нашої роботи. Насправді все не так вже й кепсько: симптоми зникли, хоч і не під час роботи, а лише згодом, коли стосунки з лікарем було припинено. Затримка з одужанням або покращенням і справді спричинена лише особою лікаря.

Тут мушу почати трохи здалека, щоби прояснити цю обставину. Під час психоаналітичного лікування виникнення нових симптомів, так би мовити, систематично затримується. Але продуктивність неврозу жодним чином не згасає, а бере участь у творенні особливого виду переважно несвідомих мисленневих побудов, які можна назвати «переносами».

Що ж таке ці переноси? Це перевидання, факсиміле поривів і фантазій, які під час проникнення аналізу мають бути пробуджені й усвідомлені з характерним для цього різновиду заміщенням якоїсь попередньої особи особою лікаря. Інакше кажучи, ціла низка минулих психічних переживань оживає знову, але не як щось проминуле, а як актуальне відношення до особи лікаря. Бувають переноси, які за змістом геть нічим не різняться від правзірця, окрім самої заміни. Таким чином, продовжуючи нашу метафору, це просто-напросто передруки, нові, незмінені перевидання. Інші натомість

виготовлені вишуканіше, вони зазнали пом'якшення змісту — як я кажу, певної *сублімації* — і навіть можуть бути усвідомлені, коли приєднуються до якоїсь спритно використаної реальної особливості в персоні лікаря або в його життєвих обставинах. Тобто це вже нові, перероблені видання, а не просто передруки.

Якщо заглибитися в теорію аналітичної техніки, обов'язково дійдеш висновку, що перенос є неминучою вимогою. Принаймні, на практиці переконуєшся, що годі знайти якісь засоби, щоб ухилитися від нього, і що з цим останнім витвором хвороби слід боротися так само, як і з усіма попередніми. От тільки ця частина роботи є значно складнішою. Тлумачення сновидінь, добування несвідомих думок та спогадів зі спонтанних думок хворого й інші вміння тлумача доволі легко вивчити; при цьому текст завжди постачає тільки сам хворий. І лише перенос доводиться вгадувати майже самостійно, спираючись на куці вказівки й не наражаючись на звинувачення у свавіллі. Утім, обійти перенос неможливо, адже саме його хворі використовують для створення всіх тих перепон, які роблять недоступним здобутий у лікуванні матеріал, і тому що переконання у правильності сконструйованих взаємозв'язків з'являється у хворого допіру після розв'язання такого переносу.

Можливо, дехто буде схильний вважати великим недоліком і так уже незручного методу те, що творення нового виду хворобливих психічних продуктів помножує роботу лікаря, можливо, навіть візьметься висновувати з існування переносів імовірність ушкодження хворого внаслідок аналітичного лікування. Те й те було б помилкою. Перенос не додасть лікарю роботи: адже йому

байдуже, як буде подолано певний потяг хворого, чи у зв'язку з його особою, чи якоюсь іншою. Але з появою переносу в лікуванні у хворого не з'являється жодних нових зобов'язань, яких він би до цього не мав. Якщо лікування неврозів відбувається також і в закладах, де психоаналітичне лікування виключене, можна сказати, що істерію лікує не метод, а лікар; якщо зазвичай виникає певний вид сліпої залежності й тривалої прив'язаності хворого до лікаря, який гіпнотичним навіюванням звільнив пацієнта від симптомів, то наукове пояснення всього цього слід вбачати в «переносах» на особу лікаря, до яких регулярно вдається хворий. Психоаналітичне лікування не створює перенос, воно лише розкриває його, як і все інше, що криється в душевному житті. Різниця виявляється лише в тому, що спонтанно хворий для свого одужання будить лише ніжні й приязні переноси; де це неможливо, він якомога швидше пориває з лікарем, без жодного впливу останнього, вирішивши, що той йому «несимпатичний». Натомість у психоаналізі, відповідно до зміненого положення мотивів, пробуджуються всі пориви, навіть ворожі, і їх через усвідомлення використовують для аналізу, щоразу знищуючи у такий спосіб перенос. Колись призначений на роль найбільшої перепони психоаналізу, перенос стає його найпотужнішим помічником, якщо вдається щоразу його розпізнати й витлумачити хворому¹⁰⁷.

Мені довелося вести мову про перенос, оскільки особливості аналізу Дори я можу прояснити лише

¹⁰⁷ Те, що тут сказано про перенос, знайшло своє продовження в технічній праці про «Любовний перенос» (1915). [Додаток 1923 року. — Прим. пер.]

цим моментом. Те, що становить велику його перевагу й дозволяє вважати придатним для такої першої, вступної публікації — його особлива прозорість, нерозривно пов'язане і з його великим недоліком, який призвів до дочасного припинення лікування. Мені не вдалося вчасно опанувати перенос; з тією послужливістю, з якою Дора під час терапії надавала мені в розпорядження частину патогенного матеріалу, я втратив пильність і прогавив перші ознаки переносу, яке вона готувала з іншою частиною того самого матеріалу, що так і залишилася мені невідомою. На початку було ясно, що в її фантазіях я заступав батька, до цього спонукала навіть різниця у віці між нами. Вона також постійно свідомо порівнювала мене з ним, боязко намагаючись переконатися, чи справді я щирій з нею, бо ж батько «завжди надавав перевагу таємничості та довкільним шляхам». Коли ж з'явилося перше сновидіння, у якому вона застерігала себе, що покине курс лікування, як свого часу дід pana К., я мав би й сам сприйняти це як пересторогу і звернути її увагу: «А тепер Ви здійснили перенос із pana К. на мене. Може, Ви зауважили щось, що дозволило Вам зробити висновок про лихі наміри, які б нагадували (прямо чи в якомусь сублімованому вигляді) ті, які мав пан К.; а може, Вам упало у вічі щось у мені, або стало відомо про мене щось, що викликало прихильність, як свого часу з паном К.?» Тоді б вона спрямувала свою увагу на якусь деталь у нашому спілкуванні, моїй особі чи моїх життєвих обставинах, за якою ховалося щось аналогічне до того (та незрівнянно важливіше), що стосувалося й pana К.; і через вирішення цього переносу аналіз одержав би доступ до того нового, імовірно, фактичного матеріалу спогадів. Проте це перше

попередження я пропустив повз вуха, гадав, що маю достатньо часу, оскільки ще не встановилися інші ступені переносу, а матеріал для аналізу ще не вичерпався. Тож цей перенос заскочив мене зненацька, а через якийсь чинник *X*, у якому я нагадував їй пана К., вона помстилася мені так, як хотіла помститися йому, і покинула мене, так само як вважала, що він одурив і покинув її. Так вона *відреагувала назовні* значну частину своїх спогадів і фантазій, замість того, щоб відтворити їх в ході лікування. Що то був за *X*, я, природно, знати не можу: припускаю, що це стосувалося грошей, або ж то були ревнощі до іншої пацієнтки, яка після одужання стала спілкуватися з моєю родиною. Там, де переноси вчасно вдається залучити до аналізу, їх перебіг стає непрозорим і сповільнюється, зате саме їх існування краще вбезпечене від раптових нездоланих спротивів.

У другому Дориному сновидінні перенос представлений кількома виразними натяками. Коли вона його розповідала, я ще не знав, — а дізнався лише через два дні, — що ми маємо лише *дві години* для роботи, стільки само часу, скільки вона провела перед зображенням «Сикстинської Мадонни», і скільки вона — з невеликою поправкою (дві години замість двох з половиною) — зробила тривалістю не пройденого шляху довкола озера. Прагнення й чекання в сновидінні, що стосувалися молодого хлопця в Німеччині й походили від чекання, поки пан К. зможе з нею одружитися, виразили себе в переносі вже кілька днів перед тим: курс лікування тривав для неї задовго, їй не вистачить терпіння чекати так довго, хоча в перші тижні вона виявила достатнє розуміння моєї заяви, що для її повного одужання знадобиться приблизно рік — це не викликало в неї жодних заперечень. Відмову

від супроводу в сновидінні — вона ліпше піде сама — яка так само походить з відвідування Дрезденської галереї, у призначений для цього день довелося спізнати й мені. Мабуть, ця відмова означала: оскільки всі чоловіки такі огидні, краще я взагалі не виходитиму заміж. Це буде моєю помстою¹⁰⁸.

Коли пориви жорстокості та мотиви помсти, які вже були використані в житті для підтримання симптомів, переносяться під час лікування на лікаря, перш ніж у того був час з'ясувати їхнє джерело й відділити їх від своєї особи, годі дивуватися, що самопочуття хворого не піддається терапевтичному впливу. Адже хіба може хворий дієвіше помститися лікареві, ніж продемонструвавши, яким безсилим і неспроможним той є? Проте я не схильний недооцінювати терапевтичне значення навіть такого фрагментарного лікування, як у Дори.

108 Що далі в часі я стаю від закінчення цього аналізу, то ймовірнішим мені здається, що моя технічна помилка полягала ось у якому недогляді: я не зміг вчасно розгадати й повідомити хворій, що гомосексуальний (гінекофільний) любовний потяг до пані К. був найсильнішою з усіх несвідомих течій її душевного життя. Я мусив розпізнати, що саме пані К. могла бути головним джерелом знань Дори про сексуальні справи, та сама особа, яка потім звинуватила її в цікавості до таких речей. Адже надто підозріло було те, що дівчина знала про все непристойне й ніколи не хотіла знати, звідки їй про це відомо. Я мав би зачепитися за цю загадку, я мусив би шукати мотив для такого особливого витіснення. Тоді друге сновидіння дало б мені відповідь. Безоглядна жага помсти, яка забарвила це сновидіння, щонайкраще пасувала, аби приховати протилежну течію, ту великодушність, з якою вона пробачила зраду улюбленої подруги й приховала від усіх, що саме пані К. відкрила для неї те, у знанні чого потім її звинуватила. До того як я зрозумів значення гомосексуальної течії в психоневротиків, я часто під час лікування таких хворих заходив у глухий кут або цілковито збивався з пантелику.

Щойно за п'ятнадцять місяців після завершення лікування та цього запису я одержав звістку про стан моєї пацієнтки, а отже і про результат лікування. Одного цілком не випадкового дня, а саме 1 квітня — а ми знаємо, що дати для неї ніколи не були позбавлені значення — вона з'явилася в мене, щоб завершити свою історію та знову звернутися з проханням про допомогу: лише одного погляду на її обличчя було достатньо, щоби здогадатися, що за цим проханням не було нічого серйозного. Ще чотири чи п'ять тижнів після того, як вона перервала лікування, вона, за її словами, перебувала в «збентеженні». Потім настало значне покращення, напади стали не такими частими, її настрій поліпшився. У травні тепер уже минулого року в подружжя К. померла дитина, яка завжди була доволі хворобливою. Цей жалобний випадок став для Дори приводом навідатися до родини К. й висловити їм співчуття, її прийняли так, ніби за ці останні три роки нічого й не сталося. Вона тоді помирилася з ними, відмовилася від помсти й залагодила цю справу, довівши її до втішного для себе завершення. Пані К. вона сказала: «Я знаю, що в тебе зв'язок із моїм татом», — і та не заперечувала. Пана К. дівчина змусила визнати сцену на озері, яку той раніше заперечував, і передала цю звістку, яка її виправдовувала, своєму батькові. Спілкування з тією родиною вона вже не поновила.

Потім вона почувалася цілком добре до середини жовтня, коли знову стався напад безголосся, який тривав шість тижнів. Здивований цим повідомленням, я запитав її, чи був до цього якийсь привід, і почув, що напад відбувся внаслідок сильного переляку. Їй довелося стати очевидицею, як когось переїхала упряж. Врешті вона таки

зізналася, що нещасний випадок стався не з ким іншим, як із паном К. Якось вона зустріла його на вулиці: він ішов їй назустріч у місці з інтенсивним рухом, зупинився перед нею, ніби спантеличений, і в цьому самозабутті його збила упряж¹⁰⁹. До речі, вона переконалася, що він відбувся без значних ушкоджень. У ній і досі щось сти-ха ворухиться, коли вона чує розмови про татів зв'язок із пані К., у що вона загалом більше не втручається. Вона живе своїм навчанням і не збирається заміж.

Моеї допомоги вона шукала через правосторонню невралгію обличчя, яка не відступає ні вдень, ні вночі. Відколи? «Рівно чотирнадцять днів»¹¹⁰. Я не зміг стриматися від усмішки, адже зміг довести їй, що саме чотирнадцять днів тому вона читала в газеті одне повідомлення, яке стосувалося моєї особи, що вона і підтвердила (1902)¹¹¹.

Отже гадана невралгія відповідала самопокаранню, каяттю за ляпас, який вона дала тоді панові К., і пізніше за скерований на мене перенос помсти. Не знаю, якого роду допомоги вона збиралася від мене вимагати, але я пообіцяв пробачити їй те, що вона позбавила мене задоволення значно ґрунтовніше звільнити її від недуги.

Знову минули роки від цього її візиту. Тим часом дівчина вийшла заміж, і то, якщо мене не обманюють усі ознаки, за молодого хлопця, згаданого в думках на початку

109 Цікаве доповнення до непрямих спроб самогубства, описаних у моїй «До психопатології щоденного життя» (1901, розділ VIII).

110 Див. значення цього терміну та його зв'язок із темою помсти в аналізі другого сновидіння.

111 У повідомленні йшлося про призначення Фрейда надзвичайним професором. — *Прим. пер.*

аналізу другого сновидіння. Якщо перше сновидіння вказувало на розрив із коханим чоловіком заради батька, тобто втечу з життя у хворобу, то друге провіщало, що вона відійде від батька й повернеться до життя.

Психоаналітичні зауваги про один автобіографічно описаний випадок параної (*Dementia paranoides*)

(1911)

*Історія хвороби
Даніеля Пауля Шребера¹*

¹ Перекладено за виданням: Sigmund Freud. *Studienausgabe. Band VII. Zwang, Paranoia und Perversion*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1971, S. 139–203.

Редакційні зауваги

Праця «Психоаналітичні зауваги про один автобіографічно описаний випадок параної», що містить тлумачення Фройдом божевілля Даніеля Пауля Шребера, стоїть особно від інших історій хвороб знаменитого віденського психоаналітика не лише тому, що Фройд переважно мав справу з невротичними розладами, а й тому, що Шребер ніколи не був його пацієнтом. Ба більше, обоє чоловіків у житті ніколи не зустрічалися, а проведений Фройдом аналіз ґрунтувався не на глибокому аналітичному ознайомленні з цим випадком, а на опублікованих Шребером спогадах про пережитий ним досвід, написаних частково з метою переконати суд у своїй здатності вести самостійне життя (певний час Шребера утримували в психіатричній клініці проти його волі, і він настійливо домагався звільнення), а частково задля того, щоб повідомити світу певні «божественні істини», які відкрилися йому під час хвороби.

Хоча «Достопам'ятні нотатки одного нервовохворого» були опубліковані ще 1903 року, привернувши до себе чималу увагу віденських психіатричних кіл, схоже, що Фройд довідався про цю книжку лише літом 1910 року, менш ніж за рік до смерті Даніеля Шребера. Відомо, що він обговорював її, як і питання параної загалом, з угорським психоаналітиком Шандором Ференці під час спільної поїздки на Сицилію у вересні того самого року.

Повернувшись до Відня, Фройд взявся систематизувати й викласти свої погляди на хворобу Шребера письмово, що невдовзі й зробив, як засвідчують його листи до вже згаданого Ференці та Карла Абрагама. Уперше праця Фройда була опублікована влітку 1911 року.

Фройд зацікавився проблемою параної ще на самому початку своїх досліджень психопатологічних феноменів. Як видно з його листів до Фліса й окремих праць середини 1890-х років, уже тоді він притримувався думки, що параноя є гострою формою захисного неврозу, а в основі формування її симптомів лежить механізм проекції. Також, на думку Фройда, для параної характерна регресія до попередньої фази в сексуальному розвитку індивіда, а саме фази автоеротизму. Протягом понад десяти років, які відділяють висловлені вище думки від часу написання «Психоаналітичних зауваг...» Фройд майже не звертався до теми параної й божевілля загалом, зосереджуючи свою увагу на лікуванні й тлумаченні невротичних феноменів, хоча 1908 року відзначав у листах до Юнга й Ференці, що, на його переконання, виникнення параної тісно пов'язане з витісненням у несвідоме пасивних гомосексуальних потягів.

Як засвідчує тлумачення Фройдом хвороби Даніеля Пауля Шребера, із яким читач ознайомиться незабаром, його погляди в цій царині зазнали за півтора десятиліття доволі незначних змін. Можна припустити, що мемуари Шребера привернули увагу Фройда саме тому, що він розпізнав у них багато з тих елементів, які віддавна вважав визначальними для пояснення причин і механізмів формування маячних ідей при параної. Відтак, текст Шребера став для нього хорошою нагодою виступити зі своїми поглядами публічно.

Історія хвороби Даніеля Пауля Шребера, з огляду на обставини її написання, посідає своєрідне проміжне місце в корпусі текстів Зигмунда Фрейда, адже, з одного боку, тут йдеться про глибоко проаналізований окремий випадок психічного розладу, на кшталт випадку Дори, Чоловіка-щура або маленького Ганса, а з іншого — матеріал і тлумачення Фрейда походили з-поза меж реальної аналітичної ситуації, що наближає цей текст до метапсихологічних праць, характерних для пізнішого періоду діяльності засновника психоаналізу. Можливо, не випадково, що саме в цій роботі ми знаходимо перший короткий екскурс Фрейда у царину міфології, а також перші згадки про тотемізм — теми, які в наступні десятиліття були блискуче розвинуті у таких його базових працях, як «Тотем і табу» та «Мойсей і монотеїстична релігія».

Хронологія

- 1842 25 липня у Ляйпцигу народився Даніель Пауль Шребер.
 1861 Смерть батька Шребера у віці 53 років.
 1878 Одруження.

Перше захворювання

- 1884 Осінь. Шребера висунено кандидатом у Райхстат.
 1884 Жовтень. Госпіталізація на кілька тижнів у психіатричній клініці в Зоннеништайні.
 8 листопада — переведення у психіатричну клініку Університету Ляйпцига.

- 1885 1 червня Шребера виписують із клініки.
1886 1 січня Шребера призначено на пост у Земельному суді Ляйпцига.

Друге захворювання

- 1893 Червень. Шребер дізнається, що його обрано до Вищого земельного суду. 1 жовтня він обіймає посаду президента Сенату. 21 листопада його вдруге госпіталізують до університетської психіатричної клініки Ляйпцига.
1894 14 червня пацієнта переводять до лікувального закладу в Лінденгофі. Пізніше, 29 червня — до психіатричної клініки в Зоннеништайні.
1900–1902 Шребер пише «Достопам'ятні нотатки одного нервово хворого» й намагається через суд домогтися повернення собі всіх громадянських прав і звільнення з психіатричної клініки.
1902 14 липня Вищий земельний суд вдовольняє його вимогу. 20 грудня Шребера виписують із лікувального закладу.
1903 «Достопам'ятні нотатки одного нервово хворого» виходять друком.

Третє захворювання

- 1907 Травень. Смерть матері у віці 92 років. 14 листопада — у дружини Шребера трапляється серцевий напад. Одразу після

*цього хвороба Шребера повертається.
27 листопада його поміщають
у психіатричну клініку Ляйпциг-Дезен.*

1911 *14 квітня Шребер помирає.*

1912 *Травень. Смерть дружини
Шребера у віці 54 років.*

Передмова

Аналітичне дослідження параної ставить перед нами, лікарями, які не працюють у публічних медичних закладах, труднощі особливої природи. Ми не можемо брати на лікування таких хворих або, принаймні, утримувати їх протягом тривалого часу, оскільки передумовою нашого лікування є перспектива терапевтичного успіху. Тож тільки у виняткових ситуаціях мені випадала нагода глибше ознайомитися зі структурою параної. Таке траплялося або коли непевність щодо діагнозу, поставити який часто є нелегкою справою, виправдовувала спробу впливу на пацієнта, або ж коли я приставав на прохання родичів і, попри перевірений діагноз, брав такого хворого на лікування на якийсь час. Окрім того, я, звісно, достатньо бачив параноїків (а також хворих на деменцію) і вивчаю їх так само ретельно, як інші психіатри вивчають випадки своїх пацієнтів; проте цього зазвичай недостатньо, щоб прийняти аналітичні рішення.

Психоаналітичне дослідження параної було би взагалі неможливим, якби такі хворі не володіли дивною особливістю розголошувати, щоправда, у спотвореному вигляді, якраз те, що інші невротики тримають у таємниці. Оскільки параноїків неможливо примусити здолати їхній внутрішній спротив, до того ж вони й так говорять лише те, що їм хочеться сказати, то саме при цьому розладі письмовий звіт чи опублікована історія хвороби

можуть заступити особисте знайомство з пацієнтом. Тому я не вважаю неприйнятним сперти аналітичні тлумачення на історії хвороби параноїка (*Dementia paranoides*), якого я ніколи не бачив, але який сам описав свою історію хвороби й у друкованій формі надав для публічного ознайомлення.

Йдеться про колишнього президента саксонського Сенату², доктора права Данієля Пауля Шребера, чия книжка «Достопам'ятні нотатки одного нервовохворого» [*Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken*] з'явилася 1903 року і, якщо я правильно зрозумів, викликала доволі значний інтерес у психіатрів. Не виключаю, що доктор Шребер досі живий і настільки відійшов від системи маячних ідей, яку він обстоював 1903 року, що ці зауваги про його книжку можуть викликати в нього почуття незручності³. Та якщо він ще зберігає тотожність своєї сьогоденної особистості з тодішньою, я можу покликатися на його власні аргументи, які він сам, «людина високого духового розвитку, наділена надзвичайно гострим розумом і проникливою спостережливістю»⁴, протиставив усім спробам утримати його від публікації своїх спогадів: «При цьому я не приховував від себе сумнівів, що, здавалось би, промовляли проти такої публікації: а саме мені йшлося про врахування інтересів окремих, ще живих осіб. З іншого боку, я вважаю, що для науки й пізнання релігійних істин було би важливо, якби ще за мого життя покликана до цього сторона мала змогу провести

2 Голова Вищого земельного суду. — Прим. пер.

3 Данієль Пауль Шребер помер 14 квітня 1911 року. — Прим. пер.

4 Ця, безперечно, справедлива самохарактеристика подана на с. 35 Шреберової книжки.

певні спостереження над моїм тілом і моєю особистою долею. І перед цим міркуванням мають змовкнути всі особисті застереження»⁵. В іншому місці своєї книжки він заявляє, що постановив не відступати від наміру публікації, навіть якщо його лікар, таємний радник доктор Флехзіг⁶ із Ляйпцига подасть проти нього позов. Тобто він поставив Флехзіга в ту саму ситуацію, у якій через мене опинився тепер сам: «Сподіваюся, що і в таємного радника професора Флехзіга науковий інтерес до моїх „Достопам’ятних нотаток“ відтіснить будь-які особисті застереження» (445–6).

Хоча надалі всі пасажі з «Достопам’ятних нотаток», на які спираються мої тлумачення, наводитимуться дослівно, усе-таки я просив би читачів моєї праці ознайомитися з цією книжкою, прочитавши її принаймні один раз.

5 Передмова до «Достопам’ятних нотаток».

6 *Пауль Еміль Флехзіг* (1847–1929) — німецький психіатр та нейролог, фахівець із нейроанатомії. Професор психіатрії в Ляйпцизькому університеті. — *Прим. пер.*

I. Історія хвороби

Доктор Шребер повідомляє: «Двічі я був хворий на нервову недугу, обидва рази внаслідок розумового перенапруження; першого разу (як голова Земельного суду в місті Кемніц), приводом тут було висунення моєї кандидатури до Райхстагу; вдруге приводом стало надзвичайно велике навантаження на роботі, яке спало на мене, коли я обійняв довірену мені посаду президента сенату при Верховному земельному суді в Дрездені» (34⁷).

Перша хвороба проявилася восени 1884 року і в кінці 1885-го була повністю залікована. Флехзіг, у чий клініці пацієнт провів тоді шість місяців, описав у поданому пізніше формальному звіті його стан як напад гострої іпохондрії. Доктор Шребер запевняє, що ця хвороба «протікала без жодних інцидентів, які зачіпають сферу надчуттєвого» (35).

Ні спогади Шребера, ні письмові висновки лікарів не дають нам достатньо відомостей про передісторію й докладніші обставини життя пацієнта. Я навіть не маю змоги вказати його вік на час хвороби, хоча висока посада в правничій сфері, яку він здобув перед другою хворобою, проводить своєрідну нижню межу. Нам відомо, що

7 У дужках подані номери сторінок за виданням Daniel Paul Schreber, *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken*, Oswald Mutze, Leipzig, 1903. — Прим. пер.

доктор Шребер на час його «іпохондрії» вже давно був одружений. Він пише: «Можливо, ще щирішою була вдячність моєї дружини, оскільки вона боготворила професора Флехзіґа як людину, що повернула їй чоловіка, саме з цієї причини його портрет роками стояв у неї на робочому столі» (36). І там само: «Після одужання від першої хвороби я прожив із моєю дружиною вісім загалом досить щасливих років, багатих на зовнішні прояви пошани, які були частково затьмарені лише численними розчаруваннями, яких ми зазнали у сподіванні завести дітей».

У червні 1893 року його повідомили про призначення на пост президента сенату. На цю посаду він вступив 1 жовтня того ж року. На період між цими двома датами припадають деякі сновидіння, значення яких він зрозумів лише згодом⁸. Кілька разів йому снилося, що його колишня хвороба нервів повернулася, від чого ввісні він почувався настільки ж нещасним, наскільки щасливим був тоді, коли прокидався і розумів, що то був лише сон. Окрім того, якось на світанку, перебуваючи на межі між сном і пробудженням, він уявив собі, «як би то було, власне, гарно стати жінкою, яка віддається в статевому акті» (36), але повністю прокинувшись, із великим обуренням відкинув це уявлення.

Друга хвороба розпочалася в кінці жовтня 1893 року з виснажливого безсоння, що змусило його знову повернутися до клініки Флехзіґа, проте там його стан різко погіршився. Подальший перебіг цієї хвороби описано в пізнішому звіті, зробленому директором клініки Зонненштайн (380): «Із самого початку перебування там⁹

8 Тобто ще перед тим як на нього могла подіяти перевтома від роботи на новій посаді, на яку він покликається.

9 У Ляйпцизькій клініці професора Флехзіґа.

Шребер висловлював здебільшого іпохондричні ідеї, скаржився, що страждає від розм'якшення мозку, що скоро помре й таке інше, у клінічній картині до цього долучалися ідеї переслідування, зокрема через ілюзії органів чуття, які, щоправда, спершу з'являлися лише спорадично. Водночас розвинулася гіперестезія високого ступеня, значна чутливість до світла й шумів. Потім почастішали зорові та слухові ілюзії, які, у поєднанні з розладами загального відчуття тіла, стали домінувати над усіма його емоціями і думками. Він вважав, що вмер і розкладається, що він хворий на чуму, уявляв собі, що з його тілом провели безліч огидних маніпуляцій і що він, за його власними словами, мав пережити жахливі речі, які іншим важко навіть уявити, і все це заради святої мети. Маячні переживання настільки займали його, що він був недоступний для будь-яких інших вражень і цілими годинами сидів у повній нерухомості (галюцинаторний ступор). З іншого боку, усе це так мордувало його, що він зичив собі скорої смерті, неодноразово намагався втопитися у ванні й просив дати „призначений для нього ціанистий калій“. Поступово його божевілля набуло містичного, релігійного характеру, він безпосередньо спілкувався з Богом, свою гру вів із ним і Диявол, він бачив „чудесні з'яви“, чув „священну музику“ і врешті навіть почав вірити, що перебуває в іншому світі».

Тут нам слід додати, що він проклинав різних осіб, які, на його думку, його переслідували, а особливо — свого колишнього лікаря Флехзіга, називав його «душовбивцею» й безліч разів вигукував «маленький Флехзіг», особливо роблячи наголос на першому слові (383). У червні 1894 року після Ляйпцига та нетривалого перебування

в іншій лікарні¹⁰ його перевели в клініку Зонненштайн біля Пірни, де він і залишався, поки хвороба не перейшла у свою остаточну форму. Протягом наступних років картина хвороби певним чином змінилася, ці зміни найкраще можна передати, зацитувавши директора клініки доктора Вебера:

«Не зупиняючись на всіх подробицях перебігу хвороби, варто звернути увагу на те, як із початкового гострого психозу, який безпосередньо охопив усю психічну діяльність і який можна схарактеризувати як галюцинаторне божевілля, поступово розвинулася чи, так би мовити, викристалізувалася клінічна картина параної, присутня й сьогодні» (385). Пацієнт, з одного боку, виробив вигадливу ілюзорну структуру, яка становить для нас чималий інтерес, а з іншого — його особистість відновилася й, за винятком деяких відхилень, демонструвала спроможність до виконання життєвих обов'язків.

Доктор Вебер повідомляє про Шребера у своєму звіті за 1899 рік таке:

«Наразі пан президент Сенату доктор Шребер, за винятком деяких очевидних психомоторних симптомів, які навіть неухважному спостерігачеві видаватимуться хворобливими, справляє враження людини, що не має ні затьмарень, ні психічних блоkad, так само не помітно й послаблення розумових здібностей — він врівноважений, пам'ять його бездоганна, він володіє значним рівнем знань і не лише з питань юриспруденції, а й у багатьох інших ділянках, спроможний демонструвати їх у впорядкованому викладі думок, він цікавиться подіями в політиці, науці, культурі тощо, і постійно ними займається...

10 У приватній клініці доктора Пірсона в Лінденгофі. — Прим. пер.

тож сторонньому спостерігачеві, не обізнаному з його загальним станом, годі помітити щось незвичне в цих, згаданих нами сферах. При всьому цьому пацієнт сповнений маячних уявлень, які склалися в завершеному системі, є більш-менш стійкими й видаються недоступними для корекції за допомогою об'єктивного сприйняття чи оцінки фактичного стану речей» (385–386).

Зазнавши таких далекосяжних змін, хворий вважав себе здатним до самостійного життя й вдавався до відповідних заходів, щоб знову взяти під контроль власні справи й домогтися, щоб його виписали з лікарні. Доктор Вебер опирався цим бажанням і подав звіт, у якому висловився проти, проте у звіті 1900 року навіть він не зміг утриматися від таких позитивних оцінок щодо особи й поведінки пацієнта: «Автор цього звіту останні дев'ять місяців мав щоденну нагоду гостити за своїм родинним столом пана президента Сенату Шребера й вести з ним бесіди на найрізноманітніші теми. Про які б речі не йшлося — окрім, певна річ, його власних маячних ідей — чи то про події у сфері державного управління та юриспруденції, політики, мистецтва й літератури, суспільного життя або інші справи, до всього доктор Шребер виявляв жвавий інтерес, ґрунтовні знання, добру пам'ять і влучність суджень, а його погляди в питаннях етики можна було тільки вітати. Так само і в невимушених бесідах із присутніми пані він завжди був чемним і люб'язним, а гумор, із яким оповідав про деякі речі, завжди вирізнявся тактовністю і стриманістю. Під час застільних розмов він ніколи не порушував тем, які краще обговорювати не за столом, а під час візиту до лікаря» (397–398). Навіть у ході бесіди про одну справу, що якимось обговорювалася в його присутності й зачіпала інтереси всієї його

родини, він виявив фахову компетентність і здоровий глузд (401 та 510).

У численних зверненнях до суду, у яких доктор Шребер боровся за своє звільнення, він зовсім не заперечував свого божевілля і не робив таємниці зі свого наміру опублікувати «Достопам'ятні нотатки». Навпаки, підкреслював значення своїх міркувань для релігійного життя та їхню неспростованість сьогоднішньою наукою. Водночас покликався на цілковиту безневинність (430) усіх тих дій, спричинених, як він знав, його маячними ідеями. Гострота розуму й переконливість його логіки, попри те, що його визнали параноїком, привели Шребера до особистого тріумфу. У липні 1902 року було скасовано обмеження щодо доктора Шребера в громадянських правах, а наступного року з'явилися «Достопам'ятні нотатки одного нервовохворого», щоправда, видання пройшло через цензуру, і частину його цінного змісту було вилучено.

У судовому рішенні, за яким доктору Шреберу повернули свободу, зміст його маячної системи сформульовано кількома реченнями: «Він вважає себе покликаним звільнити світ та повернути йому втрачену благодать. Він зможе це зробити лише коли перетвориться з чоловіка на жінку» (475).

Детальний опис його маячних ідей у їхньому остаточному вигляді бачимо у звіті 1899 року, складеному доктором Вебером: «Система маячних ідей пацієнта вивершується переконанням, що він покликаний порятувати світ і повернути людству втрачену благодать. Він стверджує, що прийшов до цього завдання через безпосереднє божественне натхнення, подібно до того, про яке йдеться у вченні про пророків. Сильно збуджені нерви, як то було тривалий час із його нервами, мають

властивість притягально діяти на Бога, однак тут ідеться про речі, які важко, а то й зовсім неможливо виразити людською мовою, оскільки вони лежать поза межами будь-якого людського досвіду й були відкриті лише йому. Важливим елементом його місії спасіння є те, що спершу має відбутися його *перетворення на жінку*. Річ не в тому, що він *хоче* цього перетворення, тут швидше йдеться про „необхідність“, обґрунтовану Світовим ладом, чого він ніяк не може уникнути, хоча йому особисто було би значно приємніше залишитися в своєму почесному чоловічому образі, проте ні для нього, ні для решти людства неможливо повернути собі життя в потойбіччі інакше, ніж через перетворення його на жінку шляхом божественних чудес, що може відбутися через багато років чи навіть десятиліть. Для нього очевидно, що сам він є винятковим об'єктом божественних чудес і, у такий спосіб, найдивовижнішою людиною, яка будь-коли жила на Землі. Уже багато років він щомиті й щогодини дістає підтвердження цим дивам, відчуваючи це на власному тілі, окрім того, він дістає підтвердження цьому через голоси, які з ним розмовляють. У перші роки хвороби окремі органи його тіла зазнали руйнівного впливу, що для будь-якої іншої людини давно би вже принесло смерть. Так він тривалий час жив без шлунка, без кишківника, майже без легень, із роздертим стравоходом, без сечового міхура, із розтросченими ребрами, часом разом із їжею частково з'їдав власну гортань тощо. Та божественні чудеса („промені“) завжди відновлювали знищене, і тому, поки він залишається чоловіком, він узагалі невмирущий. Будь-які загрозливі прояви вже давно зникли, натомість на пердній план вийшла його „жіночість“, хоча тут ідеться про процес розвитку, який, можливо, потребує десятиліть,

коли не століть, для свого завершення й кінець якого навряд чи застане будь-хто з живих нині людей. Йому здається, що в його тіло масово перейшли „жіночі нерви“, з яких через безпосереднє запліднення постануть нові люди. Лише тоді він, напевне, зможе померти природною смертю, знову здобувши, як і всі люди, Божу благодать. Тим часом не лише сонце, а й дерева і птахи, які є своєрідними „зачаклованими рештками колишніх людських душ“, розмовлятимуть із ним людською мовою, і скрізь навколо нього відбуватимуться дивовижні речі» (386–388).

Інтерес психіатра-практика до таких маячних утворень зазвичай вичерпується, коли визначено характер божевілля й оцінено його вплив на спосіб життя хворого. Його подив не є початком для розуміння. Психоаналітик, виходячи зі свого знання про психоневрози, робить припущення, що навіть такі дивні, такі віддалені від звичного мислення людини мисленнєві побудови походять із найбуденніших і цілком зрозумілих поривів душевного життя. Він прагне зрозуміти як мотиви, так і шляхи такого перетворення. З цією метою він охоче заглиблюється в історію формування й окремі особливості цих маячних ідей.

а) Особливу увагу медичного експерта викликали два головні пункти, а саме: *роль Спасителя* та *перетворення на жінку*. Маячна ідея про Спасителя — вже відома нам фантазія, адже вона дуже часто утворює серцевину релігійної параної. Додаткова деталь про те, що Спасіння має відбутися через перетворення чоловіка на жінку є незвичною й химерною, оскільки далеко відходить від того історичного міфу, який намагається відтворити фантазія хворого. Тож природно припустити слідом за лікарським

звітом, що рушійною силою цього маячного комплексу було честолюбне бажання виступити в ролі *Спасителя*, тоді як *втрату чоловічості* можна розглядати лише як засіб для досягнення цієї мети. Попри те, що в остаточній стадії марення так воно й виглядає, ретельне вивчення «Достопам'ятних нотаток» змушує пристати на зовсім іншу точку зору. Ми дізнаємося, що перетворення на жінку (втрата чоловічості) було первинною маячною ідеєю, що спершу воно сприймалось як акт тяжкого каліцтва й переслідування і лише згодом стало пов'язуватися з роллю Спасителя. Так само видається незаперечним, що спершу це мало статися внаслідок сексуального насильства, а не задля якоїсь вищої мети. Формально кажучи, сексуальна манія переслідування з часом перетворилася в пацієнта на релігійну манію величі. Спершу переслідувачем вважався професор Флехзіг, який ним опікувався, згодом його місце заступив сам Бог.

Подаю тут повністю рядки з «Достопам'ятних нотаток», які це доводять: «Так проти мене було сплановано змову (десь у березні або квітні 1894 року), мета якої полягала в тому, щоб, визнавши мою нервову хворобу невиліковною або позірно невиліковною, передати мене певній особі ось як: моя душа буде передана йому, а мое тіло — через хибне розуміння тенденції, яку я описував вище, як мети, що на неї спирається Світовий лад — отже, мое тіло буде перетворене на жіноче й передане в такому вигляді згаданій особі¹¹ для сексуального насильства, після чого буде просто „полишене напризволяще“, тобто кинуте для гниття» (56).

11 З контексту цього та інших пасажів випливає, що згаданою особою, яка мала чинити таке насильство, є не хто інший, як Флехзіг.

«При цьому з людського погляду, який тоді переважав у мене, я цілком природно весь час вважав своїм головним ворогом професора Флехзіга чи його душу (потім сюди додалася ще й душа такого собі пана В., про якого я розповім згодом), а за свого природного союзника я мав усемогутнього Бога, який перебував у скрутному становищі через професора Флехзіга, тож я гадав, що всіма доступними способами, аж до самопожертви, мушу Його підтримувати. Те, що сам Бог був співучасником, коли не під'юджувачем, у цій змові, за якою моя душа мусила загинути, а моє тіло мали перетворити на жіноче тіло повії, — ця думка прийшла до мене значно пізніше. Мушу зізнатися, що повністю я це усвідомив лише працюючи над цим текстом» (59).

«Усі спроби вбивства моєї душі, позбавлення мене чоловічості з метою, що *суперечить Світовому ладу* (тобто для задоволення статевого потягу чоловіка) й пізніше для знищення моєї свідомості, зазнали невдачі. Я вийшов переможцем із цієї, здавалось би, нерівної боротьби окремої слабкої людини з Богом, хоч і зазнав чимало страждань та поневірянь, але таки переміг, тому що на моєму боці був Світовий лад» (61).

У примітці до слів «з метою» у наведеній вище цитаті йдеться про пізнішу трансформацію його маячної ідеї про позбавлення чоловічості та його зв'язок із Богом: «Пізніше я детально покажу, що таке позбавлення чоловічості, але з цілком іншою метою — з метою, що *відповідає Світовому ладу* — є цілком можливим, і що насправді саме воно може розв'язати весь цей конфлікт».

Ці висловлювання є вирішальними для того, щоб розібратися з уявленнями про втрату чоловічості й так загалом зрозуміти цей випадок. Додамо сюди ще й те, що «голови», які чув пацієнт, завжди розглядали перетворення

на жінку не інакше, як сексуальне приниження, яке давало їм підставу для постійного глузування над хворим. «Божі промені¹² нерідко дозволяли собі у зв'язку з гаданим майбутнім позбавленням чоловічості глумитися з нього, називаючи його „*місіс Шребер*“» (127). «Ще й вважає себе президентом Сенату, ця людина, яка дозволяє себе тра...ти?¹³ І не соромно Вам перед дружиною?» (177).

Первинна природа фантазії про позбавлення чоловічості та її початкова незалежність від ідеї спасіння підтверджуються також згаданим вище «уявленням» про те, як це, мабуть, гарно було би бути жінкою, що віддається у статевому акті, яке прийшло до пацієнта у стані напівсну (36). Ця фантазія була усвідомлена ще в інкубаційний період хвороби, ще до того як він почав відчувати наслідки перетвоми в Дрездені.

Сам Шребер називає листопад 1895 року тим часом, коли виник зв'язок між фантазією про позбавлення чоловічості й ідеєю Спасіння, уможлививши в такий спосіб поступове примирення з цим уявленням. «Проте зараз я цілком усвідомив, що Світовий лад невблаганно вимагає від мене позбутися чоловічості, байдуже, чи я особисто погоджуюся з цим чи ні, тож мені, як *розумній людині*, не залишається нічого іншого, як змиритися з думкою про перетворення на жінку. Можна було очікувати, що наступним кроком після позбавлення чоловічості, природно, стало б запліднення від Божих променів із метою створення нових людей» (177).

12 «Божі промені», як буде видно нижче, тотожні з голосами, що розмовляють «підставовою мовою».

13 Це скорочення так само, як і всі інші особливості стилю автора, я наводжу без змін за «Достопам'ятними нотатками».

Перетворення на жінку було *punctum saliens*¹⁴, першим паростком формування божевілля. Це також виявилось єдиною частиною, яка вперто не піддавалася лікуванню, та єдиним, що залишило слід у діях пацієнта після одужання. «Єдиним, що в очах інших людей може здатися чимось нерозумним, є та обставина, про яку згадано в експертному звіті, а саме, що мене часом застають завмерлим перед дзеркалом із напівоголеним торсом і жіночими прикрасами (стрічки, фальшиві ланцюжки тощо). До речі, це відбувається лише тоді, коли я перебуваю *на самоті* й ніколи, принаймні наскільки я можу цього уникнути, у присутності інших осіб» (429). Пан президент Сенату визнав, що вдавався до таких ігор у той час (липень 1901 року), коли вже був спроможний цілком переконливо довести своє одужання й здатність вести самостійне життя: «Я вже давно зрозумів, що особи, яких я бачу перед собою, є справжніми, а не „абияк зробленими людьми“, тож я маю поводитися з ними так, як то робить розумна людина в спілкуванні з іншими людьми» (409). На противагу тому, як він переймався реалізацією власної фантазії про втрату чоловічості, хворий не зробив нічого, крім публікації «Достопам'ятних нотаток», задля підтвердження своєї місії Спасителя.

б) Ставлення нашого пацієнта до Бога є таким незвичним і сповненим таких суперечностей, що треба бути надто впевненим, щоб наполягати, ніби в цьому «маренні» може бути якась «система». Нам слід скласти собі достеменне уявлення про теолого-психологічну систему доктора Шребера за допомогою цитат із його

14 Найважливіший пункт (лат.). – Прим. пер.

«Достопам'ятних нотаток», а також викласти його погляди про *нерви, благодать, божественну ієрархію й властивості Бога у їхньому уявному (маячному) взаємозв'язку*. У кожній частині цієї теорії впадає у вічі дивовижна мішанина банального й дотепного, запозичених і оригінальних елементів.

Людська душа міститься в *нервах* тіла, які слід уявляти як надзвичайно витончені утворення — їх можна порівняти з найтоншими нитками. Одні нерви пристосовані для сприйняття вражень органами чуття, тоді як інші (*нерви розуміння*) виконують усю психічну роботу, при цьому існує закономірність, що *кожен окремиий нерв розуміння репрезентує всю духовну індивідуальність людини*, і більша чи менша кількість наявних нервів розуміння має вплив лише на часовий проміжок, під час якого мозок здатний зберігати свої враження¹⁵.

Люди складаються з тіла і нервів, натомість Бог від самого початку є лише нервом. Божі нерви, на відміну від людських, не обмежені в кількості, вони незліченні й вічні. Вони наділені всіма властивостями людських нервів, тільки в незмірно більшому масштабі. У своїй властивості творити, тобто перетворюватися в найрізноманітніші об'єкти створеного світу, вони відомі як *«промені»*. Між

15 У примітці до цього вчення, виділеного самим Шребером, наголошено на його користі для пояснення спадковості. «Чоловіче сім'я містить нерв батька й поєднується з нервами, взятими з тіла матері, у новостворену єдність» (7). Отже, тут характеристика, яку ми приписуємо сперматозоїдам, переноситься на нерви, а це уможлиблює припущення, що Шреберові «нерви» походять із сексуального кола уявлень. У «Достопам'ятних нотатках» нерідко трапляється, що побіжне зауваження до маячної концепції дає бажану вказівку на генезу, а отже, і на значення маячних ідей.

Богом і зоряним небом або Сонцем існує внутрішній зв'язок¹⁶.

Після акту Творіння Бог віддалився на неймовірну відстань (10–11 та 252) і загалом полишив світ його власним законам. Він обмежувався тільки тим, що викликав до себе душі померлих. Лише у виняткових випадках він встановлював зв'язок із особливо обдарованими людьми¹⁷ або втручався в перебіг подій у світі за допомогою чуда. Регулярне спілкування Бога з людськими душами, згідно зі Світовим ладом, відбувається тільки після смерті їхніх власників¹⁸. Коли людина помирає, частини її душі (нерви) проходять процес очищення, щоб нарешті знову приєднатися до Бога через «небесне переддвір'я». Так постає вічних кругообіг речей, у основі якого лежить Світовий лад. Створюючи щось, Бог відчужує від себе частину свого єства, надає частині своїх нервів зміненої форми. Така його позірна втрата відшкодовується, коли через сотні й тисячі років нерви померлих, які досягли стану блаженства, знову нагромаджуються в ньому як «небесне переддвір'я» (18 і 19, примітка).

Душі, які пройшли через процес очищення, спізнають насолоду *благодати*¹⁹. Водночас вони послабляють свою самосвідомість і зливаються з іншими душами у вищу цілісність. Визначні душі, як-от душі Гете, Бісмарка та ін., і надалі протягом століть зберігають відчуття своєї індивідуальності,

16 Про це див. нижче: Сонце — ототожнення (чи радше ущільнення) нервів та променів може легко пояснюватися властивим для обидвох лінійним характером. До речі, промені-нерви є не менш здатними до творення, ніж сперматозоїди-нерви.

17 «Підставовою мовою» це називається «приєднатися до них через нерви».

18 Які закиди проти Бога пов'язані з цим, довідаємося згодом.

19 Вона загалом полягає у відчутті хтивої насолоди.

аж поки самі не переходять у вищі комплекси, як-от «проміння Ягве» для давнього юдаїзму або «зороастрійське проміння» для давньої Персії. Під час очищення душі опановують «мову, якою розмовляє сам Бог, так звану „підставову мову“, дещо застарілу, але соковиту німецьку, якій властиве велике багатство евфемізмів» (13)²⁰.

Сам Бог є непростою істотою. «Над „небесним переддвір'ям“ ширяв Бог, якому, на відміну від цих „передніх царств божих“, дане ім'я „задніх царств божих“. Задні царства божі підпадали (і підпадають дотепер) незвичному поділові, за яким розрізняється нижній Бог (Аріман) та верхній Бог (Ормузд)» (19). Про глибше значення цього поділу Шребер не міг нічого повідомити крім того, що нижній Бог переважно прихильний до народів чорнявої раси (семіти), а верхній Бог — до білявої раси (арійці). Проте в таких висотах від людського розуміння годі вимагати чогось більшого. Одначе ми довідуємося також, що нижнього і верхнього Бога, «попри те, що в певних взаєминах наявна єдність всемогутнього Бога, слід, однак, розглядати як дві різні подоби, кожна з яких, *навіть у стосунках між собою*, наділена власним егоїзмом та особливим інстинктом самозбереження, і через те вони поперемінно намагаються взяти гору одна над одною» (140, примітка). Обидві божі подоби ставилися до нещасного Шребера на гострій стадії його хвороби цілком по-різному²¹.

20 Лише один-єдиний раз під час хвороби пацієнтові пощастило споглядати своїм духовним поглядом Всемогутнього Бога. Тоді Бог промовив цілком поширене в «підставовій мові», далеко не приязне слово, він сказав: «Курва!» (136).

21 Одна з приміток (20) дозволяє припустити, що на вибір перських імен для Бога Шребера наштовхнув уривок з Байронового «Манфреда». На вплив цієї поеми ми натрапимо ще раз пізніше.

До того, як у президента Сенату Шребера почалися клопоти зі здоров'ям, він виявляв певні сумніви в питаннях релігії (29 та 64). Зокрема був неспроможний до кінця повірити в існування особистого Бога. І ось цей факт зі свого життя до хвороби він використовує як аргумент на користь цілковитої реальності своїх маячних уявлень²². Проте той, хто ознайомиться з викладеними вище властивостями Бога у Шребера, пересвідчиться, що трансформація, спричинена параноїдальним захворюванням, була не такою вже й глибокою, і що в теперішнього Спасителя залишилося чимало від колишнього скептика.

Адже Світовий лад має прогалину, через яку здається zagrożеним саме існування Бога. Внаслідок малозрозумілої обставини нерви живих людей, що саме перебувають у стані *надзвичайного збудження*, так сильно притягують до себе божі нерви, що Бог не може більше від них звільнитися, і саме його існування опиняється під загрозою (11). Такий надзвичайно рідкісний випадок якраз і трапився зі Шребером, внаслідок чого він зазнав надзвичайних страждань. Інстинкт самозбереження в Бога від цього загострився (30), і вийшло так, що Бог опинився дуже далеко від тієї досконалості, яку приписують йому релігії. Через усю книжку Шребера лейтмотивом проходить закид Богові, що той звик спілкуватися лише з померлими й *не розуміє живих людей*.

22 «Що в мене були просто прояви обману чуттів, одразу здається мені психологічно непомисленим. Адже ілюзії органів чуття, які перебувають у зв'язку з Богом і душами померлих, можуть виникнути лише в таких людей, які у своєму хворобливо-збудженому нервовому стані вже мали тверду віру в Бога та безсмертя душі. Тоді як у мене це було зовсім не так, що я й пояснив на початку розділу» (79).

«Саме в цьому й криється *фундаментальне нерозуміння*, яке відтоді червоною ниткою проходить через усе моє життя і полягає в тому, що Бог згідно зі Світовим ладом, власне, не знав живих людей, йому й не потрібно було їх знати, адже, відповідно до Світового ладу, він спілкувався лише з трупами» (55). «На моє переконання, це... слід розглядати у зв'язку з тим, що Бог, власне, не знав, як поводитися з живими людьми, оскільки звик спілкуватися лише з трупами або принаймні з тими, що сплять (снять)» (141). «Я сам хотів би додати: *incredibile scriptu*²³, та насправді все так і є, дарма що людям так важко усвідомити тотальну нездатність Бога правильно оцінювати живих людей, і що я сам так довго звивав до цієї думки після моїх незліченних спостережень» (246).

Суто через це нерозуміння Богом живих людей могло трапитися так, що сам Бог став підбурювачем змови, спрямованої проти Шребера, що Бог уважав його несповна розуму й прирік на найважчі випробування (246). Відтак, пацієнт змусив себе до надзвичайно марудного «примусового мислення», аби уникнути такої оцінки. «При кожній зупинці моєї розумової діяльності Бог вважав, що в цю мить мої розумові здібності вичерпалися, й розпочалося руйнування моєї свідомості (божевілля), на яке він сподівався, а отже, з'являлася можливість для нього забратися геть» (206).

Особливо сильне обурення викликала поведінка Бога, коли треба було випорожнитись, тобто поср...ти. Цей пасаж такий характерний, що я зачитую його повністю. Для кращого розуміння цього уривка я спершу хотів би

23 Тут: «Не вірю написаному» (лат.). — Прим. пер.

уточнити, що як чудеса, так і голоси виходять від Бога (від божих променів).

«Попри непристойність теми, до якої я мушу звернутися, все-таки хочу навести декілька зауважень щодо вже згаданого запитання „Чому ж ви не ср...те?“, оскільки воно доволі характерне. Як і все інше в моєму тілі, так і потреба у випорожненні зумовлена дивом. Це відбувається так, що екскременти виштовхуються вперед (а часом і назад), і коли внаслідок випорожнення, яке вже відбулося, більше немає достатньої кількості матеріалу, то наявні незначні рештки вмісту мого кишківника розмазуються по анальному отвору. Це диво, створене верхнім Богом, яке повторюється щонайменше десятки разів на день. З цим пов'язане майже незбагненне для людей уявлення, яке свідчить про цілковите незнання Богом живих людей як організмів, — уявлення про те, що „поср...ти“ — це в певному сенсі останній акт, тобто дивом позиву до „ср...ння“ досягається мета знищення розуму та з'являється можливість для остаточного відходу променів. Як мені видається, щоби збагнути як слід виникнення цього уявлення, треба припустити наявність певного непорозуміння щодо процесу випорожнення, а саме, що ті, чий зв'язок із божими променями подібний до мого, у певному сенсі здобули право „ср...ти на весь світ...“».

«Водночас тут проявляється і вся ницість²⁴ політики, до якої вдаються щодо мене. Дослівно щоразу, коли в мене дивовижним чином виникав позив до випорожнення, когось іншого з мого оточення за допомогою збудження

24 Тут у примітці автор намагається пом'якшити різке слово «ницість», покликаючись на виправдання Бога, про які ще йтиметься далі.

нервів цієї людини посилали в туалет, щоб завадити мені це зробити; це явище я спостерігав регулярно впродовж багатьох років безліч (тисячі) разів, тож будь-яка думка про випадковість тут виключена. І тому на запитання: „Чому ж ви не ср...те?“ напрошується прикметна відповідь „Бо я такий дурний“, або щось подібне. Перо не піднімається записувати таке неймовірне безглуздя, що Бог настільки засліплений у своєму незнанні людської природи, що готовий припустити, ніби є люди, які через свою надзвичайну дурість неспроможні — хоча це може кожна тварина — поср...ти. Коли ж у випадку такого позиву мені справді вдається випорожнитися, — для чого, оскільки туалет майже завжди застаю зайнятим, я користуюся відром, — це призводить до наростання надзвичайно потужного відчуття душевної насолоди. Внаслідок звільнення від тиску, спричиненого наявними в кишках екскрементами, нерви хтивої насолоди зазнають інтенсивного відчуття великого задоволення. Те саме відбувається й тоді, коли висцишся. З цієї причини ще досі, і завжди коли я випорожнююся чи сцю, всі промені з'єднуються воедино; і саме з цієї причини, коли б я не збирався вдаватися до цих природних функцій, незмінно відбувається спроба — хоч переважно й безплідна — знову зупинити це диво» (225–227)²⁵.

Особливий Бог Шребера також неспроможний вчитися зі свого досвіду: «Діставати собі науку на майбутнє зі здобутого досвіду унеможливають для Бога якісь

25 Це зізнання про задоволення від випорожнення, відоме нам як один із автоеротичних компонентів дитячої сексуальності, можна порівняти з висловлюваннями маленького Ганса в «Аналізі фобії п'ятирічного хлопчика» (1909).

властивості, що криються в його природі» (186). Тож він може повторювати знову і знову ті самі болісні випробування, дива та слова, сказані голосами, незмінно, рік за роком, поки неминуче не перетворюється на посміховисько для переслідуваного.

«З цього виходить, що майже в усьому, що чинилося проти мене, після того як дива значною мірою втратили можливість наводити жах, Бог здається мені переважно сміховинним та дитинним. І з цього випливає, що у своїй поведінці я часто змушений з метою самозахисту виступати в ролі *насмішника над Богом*, а часом, у залежності від самопочуття, навіть кепкувати вголос...» (333)²⁶.

Ця критика Бога та протест проти Бога у Шребера часом поєднуються з потужним потоком протилежних поглядів, які він висловлює у багатьох місцях: «Проте я хочу рішуче наголосити, що тут ідеться лише про окремий епізод, який, сподіваюся, закінчиться найпізніше з моєю смертю, і що право насміхатися над Богом дано лише мені, але такого права не мають інші люди. Для всіх інших Бог залишається всемогутнім Творцем неба і землі, першопричиною всього суцього й майбутнім Спасіння, перед яким треба відчувати преклоніння та щонайвище благоговіння, хоч окремі загальноновизнані релігійні уявлення й потребують перегляду» (333–334).

Тому знову і знову робляться спроби виправдати Бога в тому, як він поводить з пацієнтами. Ці виправдання такі самі дотепні, як і будь-які теодицеї. Вони знаходять пояснення то в загальній природі душ, то в тому, що

26 Так само і в «підставовій мові» Бог не завжди був стороною, яка ображає, а часом і тим, кого ображають, напр.: «Ой, хай йому біс, таке й вимовити важко, щоби Бог тра...ся» (194).

Бог примушений до самозбереження, то в порочному впливі душі Флехзіга (60–61 та 160). Та загалом хвороба сприймається як боротьба людини Шребера проти Бога, з якої переможцем виходить слабка людина, оскільки має на своєму боці Світовий лад (61).

З медичного звіту легко можна було би зробити висновок, що у випадку Шребера ми маємо справу з доволі поширеною формою фантазії про Спасителя. Хворий вважає себе за Сина Божого, його призначення — врятувати світ від страждань і руйнування, яке йому загрожує тощо. Тож я вважав за необхідне детальніше розглянути особливості Шреберових відносин із Богом. Про значення, яке випливає з цих стосунків для решти людства, у «Достопамятних нотатках» згадується рідко й тільки під кінець формування його божевілля. Загалом воно полягає в тому, що жоден померлий не може досягти благодаті, поки його (Шребера) особа, з огляду на її силу притягання, поглинає більшу частину божих променів (32). Так само й неприхована ідентифікація з Ісусом Христом з'являється лише на дуже пізньому етапі (338 та 431).

Жодна спроба пояснення випадку Шребера не матиме успіху без врахування цих особливостей його уявлення про Бога, цієї суміші благоговіння і протесту. А тепер звернімося до іншої теми, внутрішньо пов'язаної з Богом, — до теми *благодаті*.

Благодать у Шребера — це також «потойбічне життя», до якого людська душа лине після смерті шляхом очищення. Він описує її як стан безперервного розкошування у насолоді, пов'язаній зі спогляданням Бога. Це не дуже оригінально, проте ми стикаємося тут із несподіваним розрізненням, яке Шребер проводить між чоловічою та жіночою благодаттю. «Чоловіча благодать

стоїть вище за жіночу, яка, здається, полягає винятково в безперервному відчутті хтивої насолоди» (18)²⁷. В інших місцях про злиття благодаті та хтивої насолоди мовиться відвертіше, без покликань на статеві відмінності, так само і про складову благодаті, що полягає у спогляданні Бога, тут вже не йдеться. Ось, наприклад, таке місце: «...з природою божих нервів пов'язана і їхня благодать, ...яка, хоч і не винятково, але переважно є значно поси- леним відчуттям хтивої насолоди» (51). І ще: «Хтиву на- солоду можна розглядати як частину благодаті, так би мовити, вділеної наперед людям й іншим живим істотам» (281), тож небесну благодать слід переважно розуміти як посилення та продовження земної чуттєвої насолоди!

Таке розуміння благодаті аж ніяк не є тим, що виникло на ранніх етапах хвороби й пізніше зникло як несуміс- на частина маячних ідей Шребера. Ще в «обґрунтуванні апеляції» (липень 1901 року) хворий підкреслює як важ- ливий аспект своїх поглядів те, «що хтива насолода пов'я- зана тісним зв'язком — дотепер непомітним для решти людства — зі станом благодаті, у якій перебувають душі померлих»²⁸ (442).

Так ми ще побачимо, що цей «тісний зв'язок» є тією скелею, на яку хворий покладає надію остаточного при- мирення з Богом і припинення своїх страждань. Божі

27 Значно більше відповідало би сенсу виконання бажань у потой- бічному житті те, що там нарешті було б усунуто різницю статей.
*І ті небесні постаті не будуть
Питати чи то він, чи то вона.*
(Пісня Міньюни, з Гете, «Роки навчання Вільгельма Майстера», Книга VIII, розділ 2. — *Прим. пер.*)

28 Про можливий глибокий сенс цього Шреберового відкриття див. нижче.

промені втрачають свою ворожість, щойно переконуються, що, поглинуті його тілом, зазнають духовної насолоди (133). Сам Бог вимагає, щоб він міг знаходити в ньому хтиву насолоду (283) та погрожує йому відвернути від нього свої промені, якщо той не плекатиме хтиву насолоду й не зможе запропонувати Богові те, що той вимагає (320).

Ця несподівана сексуалізація небесної благодаті створює у нас враження, що Шреберове поняття благодаті [*Seligkeit*] постало через зближення двох головних значень німецького слова *selig*: «покійний» та «чуттєво щасливий»²⁹. Візьмімо цей епізод як нагоду дослідити загальне ставлення нашого пацієнта до еротики й питань сексуальної насолоди, адже ми, психоаналітики, дотепер підтримували думку, що коріння будь-якого нервового чи психічного захворювання найчастіше можна знайти в сексуальному житті хворого: деякі з нас спиралися тут суто на емпіричні спостереження, тоді як інші також перебували під впливом деяких теоретичних міркувань.

Після розгляду представлених дотепер прикладів Шреберових маячних ідей можемо однозначно відкинути побоювання, що це параноїдальне захворювання виявиться тим давно очікуваним «негативним випадком», у якому сексуальність відіграє надто незначну роль. Сам Шребер безліч разів висловлюється в цьому ж ключі, так

29 Пор. межові випадки вживання обидвох значень: *Mein seliger Vater* (мій покійний батько) та уривок арії з «Дон Жуана»:

*Ja, dein zu sein auf ewig
wie selig werd' ich sein.*

(Твоїм навічно бути —
Й щасливим став би я!)

Те, що в нашій мові те саме слово вживається для таких різних ситуацій, не може бути позбавлене певного сенсу.

ніби є прихильником нашого переконання. Він постійно на одному подиху говорить про «нервові розлади» й еротичні перекося, так немов ці дві речі нероздільні³⁰.

До хвороби президент Сенату Шребер був людиною, що дотримувалася суворих моральних принципів: «Небагато знайдеться людей, — стверджує він, і я не бачу причини йому не довіряти, — які виростили за таких суворих моральних приписів, як я, і мало хто впродовж свого життя міг виявити, зокрема й у статевих стосунках, витримку, яка настільки відповідала цим приписам, наскільки я можу стверджувати це щодо себе» (281). Після тяжкої душевної боротьби, яка проявилася назовні у вигляді хвороби, його ставлення до еротики зазнало змін. Він дійшов висновку, що плекання хтивої насолоди є його обов'язком, виконання якого може покласти край серйозному конфлікту, що виник у ньому та — як він гадав — довкола нього. Хтива насолода, як запевняли його голоси, стала «богобоязкою» (285), і він шкодує лише за тим, що неспроможний присвятити себе плеканню хтивої насолоди протягом цілого дня³¹ (Там само).

30 «Якщо на якомусь терені світу всіх людей настільки охопила моральна гнилизна (ексцеси хтивої насолоди) або ж нервовий розлад, тоді, — вважає Шребер, проводячи паралель із біблійними історіями про Содом і Гомору, про Всесвітній Потоп тощо, — це може призвести до вселенської катастрофи (52)». «[...Звістка про це] ... сіяла серед людей страх і відчай, руйнувала основи релігії й спричинила повальне поширення *нервових розладів* й *аморальності*, внаслідок чого потім на людство звалилися нищівні моровиці» (91). «Так, можливо, що „князем пекла“ душі вважають моторошну силу, яка походить з морального занепаду людства або із загального нервового *перенапруження* внаслідок розвитку ворожої до Бога *надкультури*» (163).

31 У зв'язку з маячними ідеями тут сказано таке (179–180): «*Притягання втрачало свою загрозу для згаданих нервів, коли, щойно*

Ось таким постає результат психічних змін у Шребера за двома основними напрямками його маячних ідей. До хвороби він схилився до сексуальної аскези та сумнівався в існуванні Бога, після хвороби став побожним прихильником хтивої насолоди. Але так само як і його віднайдена віра в Бога, що набула дуже специфічного виду, так і здобуте сексуальне задоволення мало вкрай незвичний характер. Це була не чоловіча сексуальна свобода, а жіноче сексуальне почуття, він ставився до Бога по-жіночому, відчував себе дружиною Бога³².

Жодна інша частина божевілля хворого не описана ним так детально, сказати б навіть, так наполегливо, як його позірне перетворення на жінку. Увібрані ним нерви набули в його тілі характеру жіночих нервів хтивої насолоди й надали йому більш-менш жіночого характеру, особливо його шкіра набула властивої для жіночій статі ніжності (87). Він відчуває ці нерви, коли легенько притискає рукою будь-яку ділянку тіла, вони відчуються під шкірою як тканина з ниткоподібного та струноподібного волокна. Особливо вона відчутна

проникнувши в моє тіло, вони нашттовхувалися на почуття душевної насолоди, до якої теж долучалися зі свого боку. Замість утраченої небесної благодаті, яка, вочевидь, так само полягає у хтивій насолоді, вони знаходили повну або, принаймні, майже повну заміну в моєму тілі».

- 32 Примітка до передмови (4): «Щось на зразок зачаття Ісуса Христа непорочною дівочою — тобто такою жінкою, яка ніколи не мала статевих зносин із чоловіком — щось подібне діялося і в моєму тілі. Ще перебуваючи в клініці Флехзіґа, у двох різних ситуаціях я вже мав жіночий статевий орган, хоч він і був недостатньо розвинутий, а в тілі відчував якісь плигальні рухи, що відповідають першим порухам людського ембріона: завдяки Божому диву в моє тіло були вкинуті особливі божі нерви, які відповідають чоловічому сім'ю, і так відбулося запліднення».

на грудях, там, де в жінок розташовані груди. «Коли я завдаю цій тканині певного тиску, мені вдається, особливо коли думаю про щось жіноче, відчутти хтиву насолоду, що відповідає жіночому задоволенню» (277). Він достеменно знає, що ця тканина за своїм походженням є не чим іншим, як колишніми божими нервами, які, незважаючи на перехід у його тіло, майже не втратили своїх попередніх властивостей (279). За допомогою «малювання» (візуального уявлення) він може викликати враження, ніби його тіло наділене жіночими грудьми та жіночими геніталіями: «Домальовувати жіночі сідниці до свого тіла — *honny soit qui mal y pense*³³ — настільки ввійшло в мене у звичку, що, нахилиючись, я майже несвідомо щораз це роблю» (233). Він береться «сміливо стверджувати, що кожен, хто побачить мене перед дзеркалом з оголеною верхньою частиною торсу, — особливо, коли ілюзія підтримується додатковими жіночими прикрасами, — матиме незаперечне враження *жіночого бюсту*» (280). Він вимагав проведення медичного огляду, щоб встановити наявність нервів насолоди, які пронизують усе його тіло від голови до п'ят, що, на його думку, може бути тільки в жінок, тоді як у чоловіків, наскільки йому відомо, нерви насолоди містяться лише на статевих органах та безпосередньо біля них (274). Душевна насолода, що розвинулася в його тілі внаслідок скупчення цих нервів, така потужна, що йому, лежачи в ліжку, є по суті, досить лише ледь напружити уяву, аби запізнати відчуття чуттєвого задоволення, яке дає доволі точне уявлення про жіночу насолоду під час статевого акту (269).

33 *Ганьба тому, хто подумає щось лихе (спотв. фр.).— Прим. пер.*

Пригадаймо сновидіння, яке пацієнт бачив під час інкубаційного періоду ще до переїзду в Дрездені, в нас не залишиться жодних сумнівів, що маячна ідея про перетворення в жінку є не чим іншим, як здійсненням змісту того сновидіння. Тоді, із чоловічим обуренням, він відкидав те сновидіння, і спершу так само противився його здійсненню під час хвороби та вважав перетворення в жінку приниженням, яким йому зловмисно погрожують. Та прийшов такий момент (листопад 1895 року), коли він почав змиритися з цим і пов'язав його з вищими намірами самого Бога: «Відтоді я з повним усвідомленням накреслив на своєму прапорі плекання жіночості» (177–178).

Потім він дійшов твердого переконання, що сам Бог вимагає від нього жіночості для втамування власного задоволення:

«Щойно я опиняюсь, — якщо так можна висловитися, — на самоті з Богом, у мене виникає необхідність усіма можливими засобами, а також закликаючи всі свої розумові здібності, а особливо — силу уяви, чинити такий вплив на божі промені, щоб вони мали по змозі постійне враження, або — оскільки людина на таке просто не здатна — принаймні в певні години протягом дня, враження жінки, яка поринула у хтиве почуття насолоди» (281).

«З іншого боку, відповідно до умов Світового ладу щодо існування душ, Бог вимагає від них *постійної насолоди*, і на мене покладено завдання надавати йому те саме, ...у формі щонайбільшої душевної насолоди. І коли при цьому частка душевної насолоди перепаде і мені, я маю право прийняти її як маленьке відшкодування за ті надмірні страждання та поневіряння, які мені роками судилося зносити...» (283).

«...гадаю, що спираючись на одержані мною враження, я маю право припустити, що Бог ніколи не вдаватиметься до акції відведення [променів] (від чого мій фізичний стан щоразу спершу значно погіршується), а [між нами] без жодного пручання триватиме рівномірне притягання, якщо для мене буде можливим *постійно* грати роль жінки, лежачи у своїх власних еротичних обіймах, *постійно* зупиняти погляд на жіночих образах, *постійно* споглядати жіночі образи тощо» (284–285).

Обидва основні елементи Шреберового божевілля — перетворення на жінку та особливі відносини з Богом — поєднуються в його системі через жіноче ставлення до Бога. Довести наявність суттєвого *генетичного* зв'язку між цими двома елементами має бути нашим обов'язковим завданням, бо інакше ми зі своїми роз'ясненнями Шреберового божевілля опинилися б у сміховинній ролі, яка нагадує знамените кантівське порівняння з «Критики чистого розуму»: ми уподібнилися б чоловікові, який тримає сито під цалом, тоді як інший намагається того доїти.

II. Спроби тлумачення

До розуміння цієї параноїдальної історії хвороби можна підійти з двох різних боків і так спробувати викрити в ній відомі комплекси й рушійні сили. Можна звернутися до фантазійних висловлювань самого хворого або до причин його хвороби.

Перший шлях виглядає спокусливо, відколи К. Г. Юнг запропонував нам блискучий приклад тлумачення незрівнянно важчого випадку *dementia praecox*³⁴ з дуже віддаленими від нормального перебігу проявами симптомів³⁵. Високий інтелектуальний рівень хворого, а також його готовність розповісти про себе може, як виглядає, полегшити нам розв'язати це завдання таким шляхом. Нерідко він сам дає нам у руки ключ, коли до свого маячного висловлювання, ніби проходом, додає пояснення, цитату чи приклад або ж рішуче заперечує якусь подібність, на яку перед цим сам звертав увагу. Так в останньому випадку достатньо вдатися до звичної аналітичної техніки: відкинути заперечну форму речення, взяти приклад за дійсну подію, цитату чи підтвердження аргументу за справжнє

34 Дослівно: «раннє слабоумство», цим терміном його творець, Бенедикт Август Морель, а потім і популяризатор Еміль Крепелін позначали ранню форму шизофренії, відому сьогодні як гебефренія, і кататонію (*лат.*). — *Прим. ред.*

35 К. Г. Юнг (1907).

джерело, і так одержати переклад параноїдальної оповіді нормальною мовою. Опис цієї техніки, мабуть, заслуговує на детальніший виклад. Шребер нарікає, що йому допікають «чудотворні птахи» або «балакучі птахи», яким він приписує цілу низку ексцентричних властивостей (208–214). Вони, на його переконання, створені із залишків колишнього «небесного переддвір'я», тобто з людських душ, що перебували у стані благодаті, були заповнені трупною отрутою й нацьковані на нього. Їх ввели у стан, коли вони повторюють «позбавлені сенсу, завчені фрази», які їм «втовкмачили» в голову. Щоразу переносячи у нього зібрану в них трупну отруту, тобто «виголошуючи фрази, які їм втовкмачили в голову», разом зі словами «бісовий хлопець» або «хай йому біс», вони певним чином проникають до його душі, це єдині слова, промовити які вони ще спроможні, щоб висловити свої істинні почуття. Сенсу промовлених слів вони не розуміють, проте мають природне чуття до співзвучностей, хоча ті співзвучності не обов'язково повні. Тож для них мало різниці, коли хтось каже:

Santiago або *Karthago*,
Christentum або *Jesum Christum*,
Abendrot або *Atemnot*,
Ariman або *Ackermann*³⁶ тощо (210).

Коли читаєш цей опис, годі втриматися від думки, що тут ідеться про молодих дівчат, яких при кепському гуморі охоче порівнюють із гусьми і доволі негречно при-

36 Досл.: Сантьяго — Карфаген, Християнство — Ісус Христос, Захід сонця — дихавиця, Аріман — орач (нім.). — Прим. пер.

писують їм «курячі мізки», про яких твердять, ніби вони не годні нічого сказати, крім завчених фраз, а свою малоосвіченість виказують, плутаючи подібні за звучанням слова іноземного походження. Фраза «бісовий хлопець», єдина, яку вони промовляють серйозно, була б ознакою тріумфу молодика, котрому вдалося справити на них враження. І ось, будь ласка, через кілька сторінок натрапляємо на речення Шребера, які підтверджують таке тлумачення. «Багатьом іншим пташиним душам я жартома дав дівочі імена, щоби краще їх розрізняти, оскільки всі вони своєю допитливістю, потягом до хтивих утіх і т.д. найбільше нагадують маленьких дівчаток. Ці дівочі імена потім були також частково сприйняті божими променями й залишилися як імена відповідних пташиних душ». У цьому нескладному тлумаченні «чудотворних птахів» можна знайти натяк на те, як розуміти загадкові «небесні переддвір'я».

Я цілком визнаю, що щоразу, коли в психоаналітичній роботі доводиться виходити за рамки тлумачення типових випадків, слід виявляти неабиякий такт і стриманість, адже слухачі й читачі розумітимуть виклад лише настільки, наскільки їм це дозволяє їхня обізнаність із технікою психоаналізу. Отже, є достатньо причин остерігатися того, щоб демонстрація особливої проникливості не призводила до одночасного зниження рівня точності та достовірності. Тож цілком природно, що один психоаналітик радше схилитиметься до обережності, тоді як інший покладатиметься на власну сміливість. Відчуття прийнятної межі в інтерпретації можна опанувати лише після численних спроб та кращого знайомства з предметом дослідження. Працюючи над випадком Шребера, я був змушений виявляти стриманість, оскільки перепони

на шляху до публікації «Достопам'ятних нотаток» все-таки досягли своєї мети, адже значна й, можливо, найважливіша частина матеріалу виявилася для нас недоступною³⁷. Так, наприклад, розділ III цієї книжки починається багатосажною обіцянкою: «Отож спершу я розгляну деякі випадки *інших членів моєї родини*, які, як я гадаю, можуть бути пов'язані з душовбивством, у кожному разі, всі вони наділені доволі загадковими рисами, які важко пояснити звичайній людині» (33), але одразу після цього йде таке речення: «Подальший зміст цього розділу опущено, оскільки він непридатний для друку». Тож буду радий, якщо мені вдасться вивести з достатньою надійністю з відомих людських мотивів принаймні ядро побудови його маячних ідей.

З цією метою наведу ще один невеликий уривок з історії хвороби, який не привернув особливої уваги у згаданому звіті, хоча сам хворий зробив усе можливе, щоб висунути його на передній план. Маю на увазі ставлення Шребера до свого першого лікаря, таємного радника професора Флехзіга з Ляйпцига.

Ми вже знаємо, що випадок Шребера спочатку мав риси манії переслідування, яка відійшла на задній план

37 Зі звіту доктора Вебера: «Розглянувши зміст його рукопису, знаходимо в ньому багато відвертих пасажів, які стосуються його самого та інших, безсоромні описи дуже делікатних і з естетичного погляду цілковито неможливих ситуацій та процесів, вживання найобразливіших та найгрубших висловів тощо, тож втрачаємо розуміння, як людина, яка зазвичай вирізняється тактом та витонченістю почуттів, має намір зробити такий в очах суспільства осоружний крок, якщо не брати до уваги...» і т.д. (402). Від історії хвороби, яка описує потьмарення людського розуму та його боротьбу за одужання, годі вимагати «делікатності» та відповідної «естетичності».

лише напередодні переломного моменту в хворобі («примирнення»). Переслідування вже не були такими нестерпними, мета, підпорядкована Світовому ладу, витісняє те ганебне, що було в загрозі втрати чоловічості. Проте організатором усіх переслідувань був Флехзіг, він і надалі, впродовж усієї хвороби, залишається підбурювачем³⁸.

Про те, у чому ж, власне, полягало лиходійство Флехзіга, а також про його мотиви, хворий розповідає з типовою невизначеністю та плутаністю, які слід розглядати як ознаки особливо інтенсивної роботи з формування маячних ідей, якщо тут дозволено робити висновки про параною за взірцем сновидіння, яке є значно відомішим явищем. Флехзіг вчинив або спробував вчинити над хворим «душовбивство», акт, що його можна порівняти із зусиллями чорта і демонів, які намагаються заволодіти душею; можливо, прототипом тут були події, що відбувалися між давно померлими членами родин Шребера та Флехзіга (22 і далі). Хотілося б довідатися більше про значення цього душоббивства, але тут джерела нас тенденційно підводять: «Про те, в чому полягає суть „душовбивства“ і до якої, так би мовити, техніки тут вдаються, я більше нічого не можу сказати, крім тих натяків, які вже дав. Тут хіба що можна додати, (потім іде пасаж, непридатний до публікації)» (28). Внаслідок цієї купюри залишається нез'ясованим, що ж таки означає те «душовбивство». Єдиний натяк, на який не звернула увагу цензура, ми згадаємо в іншому місці.

38 Передне слово, VIII: «Навіть тепер Ваше ім'я як того, хто завдав мені тих ушкоджень, за тих самих обставин вигукують до мене сотні разів ті голоси, що розмовляють зі мною, хоча особисті стосунки, які були в нас певний час, для мене вже давно відійшли на задній план, тож я сам навряд чи мав би привід знову згадувати Ваше ім'я, особливо у зв'язку з почуттями образи» (з відкритого листа до професора Флехзіга).

Хай там як, але невдовзі відбулися нові зміни в розвитку його божевілля, які стосувалися відносин хворого з Богом, та ці зміни не зачепили ставлення до Флехзіґа. Якщо дотепер він убачав у Флехзіґу (чи радше в його душі) свого єдиного ворога й розглядав всемогутнього Бога як свого союзника, то потім вже не міг позбутися думки, що сам Бог є спільником, якщо не підбурювачем спрямованого проти нього плану (59). Однак Флехзіґ однаково залишився першим спокусником, чий вплив поступався впливові Бога (60). Він зумів всією своєю душею або частиною її злинути в небо й зробитися в такий спосіб, — не вмираючи і не проходячи очищення, — «скеровувачем променів» (56)³⁹. Цю роль душа Флехзіґа зберегла й після того, як хворого було переведено з ляйпцизької клініки до закладу доктора Пірсона. Вплив нового оточення виявився в тому, що до душі Флехзіґа додалася душа «фон В.», старшого санітара, у якому хворий упізнав колишнього сусіда⁴⁰. Душа Флехзіґа потім зазнала далекосяжного процесу «розділення

39 За іншою значущою, проте невдовзі відкинутою версією, професор Флехзіґ застрелився або у Вайсенбурзі в Ельзасі, або в поліційній тюрмі в Ляйпциґу. Пацієнт бачив його похоронну процесію, яка, проте, рухалася не в тому напрямку, який, відповідно до розташування університетської клініки, можна було вважати напрямком до цвинтаря. В інших випадках Флехзіґ з'являвся перед ним у супроводі поліція або, коли той розмовляв зі своєю дружиною, свідком цієї розмови Шребер ставав за допомогою «приєднання нервів», при цьому професор Флехзіґ називав себе «Богом Флехзіґом», тож його дружина була схильна думати, що той втратив глузд (82).

40 Оцей фон В., як сказали йому голоси, під час допиту зумисно або через неувважність розповідав про нього неправдиві речі, відверто звинувачував його в онанізмі; він був покараний тим, що мав тепер прислужувати пацієнтові (108).

душі». У певний час було близько 40–60 таких уламків Флехзігової душі: дві більші частини його душі стали називатися «верхній Флехзіг» та «середній Флехзіг». Так само поводитися й душа фон В. (душа старшого санітара) (111). Тож часом було доволі кумедно спостерігати, як обидві душі, попри те, що перебували у спілці, вступали в боротьбу: аристократична пиха однієї стикалася з професорською зарозумілістю іншої (113). У перші тижні перебування в клініці Зонненштайн, куди його врешті перевели (літо 1894 року), вступила в дію душа нового лікаря, доктора Вебера, і невдовзі після цього відбулася зміна в розвитку божевілля пацієнта, відома нам як «примирення».

Під час пізнішого перебування в Зонненштайні, коли Бог став більше цінувати хворого, було здійснено облаву на душі, які настільки розмножилися, що стали заважати, унаслідок чого душа Флехзіга залишилася тільки у двох образах, а душа фон В. — в одному. Невдовзі остання повністю зникла. Частини душі Флехзіга, які поступово втрачали як свій інтелект, так і владу, стали називатися «заднім Флехзігом» та «Партією-ну-отож». Те, що душа Флехзіга зберегла своє значення до кінця, нам відомо з переднього слова, «Відкритого листа до пана таємного радника, професора, доктора Флехзіга».

У цьому химерному тексті автор висловлює тверде переконання, що лікар, який вплинув на нього, і сам мав подібні візії й одержав ті самі відомості про надчуттєві речі, що й хворий. Автор «Достопам'ятних нотаток» запевняє, що жодною мірою не збирався важити на честь лікаря. У викладі хворого те саме (343 та 445) повторюється наполегливо та з усією поважністю. Видно, що він намагається відрізнити «душу Флехзіга» від живої

людини з цим ім'ям, маячного Флехзіґа — від Флехзіґа з плоті і крові⁴¹.

Вивчення цілої низки випадків манії переслідування привели мене та інших дослідників до висновку, що ставлення хворого до свого переслідувача можна виявити простою формулою⁴². Особа, якій маячна ідея приписує таку велику владу та вплив і в руках якої зосереджені всі нитки змови, виявиться, — якщо буде названо її ім'я, — тією людиною, яка вже до хвороби мала подібне велике значення для емоційного життя пацієнта, або ж це легко впізнаваний замітник такої особи. Емоційне значення проектується як зовнішня сила, характер почуття обертається на протилежний. Особа, яка зараз через свої переслідування викликає лише ненависть і страх, колись була коханою та шанованою. Навіяна манією ідея переслідування служить насамперед виправданню зміни почуттів хворого.

Тепер із цієї перспективи звернімося до стосунків, які раніше існували між пацієнтом і його лікарем, і переслідувачем Флехзіґом. Нам вже відомо, що в 1884–1885 рр. Шребер переніс перше психічне захворювання, що протікало «без будь-яких подій, які зачіпають сферу надчуттєвого» (35). Під час цього стану, названого іпохондрією, близького, очевидно, до неврозу, лікарем хворого був Флехзіґ.

41 «Так я змушений визнати за можливе, що все, про що повідомляється в перших розділах моїх „Достопам'ятних нотаток“ про перебіг подій, пов'язаних із іменем Флехзіґа, стосується лише душі Флехзіґа, яка відрізняється від живої людини та існування якої хоч і очевидне, та все ж непоясненне природним шляхом» (342–343).

42 Пор. К. Абрагам (1908) — У цій праці сумлінний автор визнає вплив нашого листування на розвиток його поглядів.

Шребер провів тоді шість місяців в університетській клініці Ляйпцига. Нам відомо, що після одужання в пацієнта залишилися теплі спогади про лікаря. «Головне було те, що мене врешті (після довгого періоду реабілітації, який проминув у подорожах) вилікували, тож тоді до професора Флехзіґа я був сповнений почуттям щирої вдячності, яку виразив пізніше, під час відвідин професора, вручивши йому відповідний, як на мене, гонорар». Насправді Шребер у своїх «Достопам'ятних нотатках» вихваляє перше лікування Флехзіґа не без деяких застережень, та їх легко зрозуміти з того, як змінилося на протилежне Шреберове ставлення до нього. Про початкові теплі почуття до успішного лікаря свідчить і зауваження, яке йде після зацитованого висловлювання Шребера: «Ще сердечнішою була дяка моєї дружини, яка буквально боготворила професора Флехзіґа за те, що він повернув їй чоловіка, і з цієї причини на її робочому столі роками стояв його портрет» (36).

Оскільки ми не маємо змоги довідатися причини першої хвороби, ознайомлення з якими, безперечно, було би незамінним для розуміння другої тяжкої недуги Шребера, то змушені тепер навмання зануритися в невідомий нам контекст подій. Ми знаємо, що протягом інкубаційного періоду хвороби (між призначенням та вступом на посаду, липень–жовтень 1893 року) в Шребера неодноразово були сновидіння, зміст яких полягав у тому, що колишня психічна хвороба повернулася. Крім того, одного разу, у стані напівсну у нього було таке відчуття, що було би гарно бути жінкою, яка віддається в статевому акті. Якщо ці сновидіння та фантазійні відчуття, які Шребер викладає доволі сукупно, розглянути також у тематичному зв'язку, ми зможемо зробити висновок, що спогад про хворобу збудив і спогад про лікаря, а жіночість фантазії була скерована

на лікаря від самого початку. Або, можливо, сновидіння про те, що хвороба повернулася, спонукало його знову побачити Флехзіга. Наше незнання про психічний склад першої хвороби не дозволяє нам просунути тут далі. Можливо, від того стану збереглася тепла прихильність до лікаря, яка тепер — із невідомих нам причин — посилилася до рівня еротичного вподобання. І тут-таки з'явилося обурливе заперечення такої, ще безособової фантазії жіночості — справжній «чоловічий протест», за висловом Альфреда Адлера⁴³, вжитому в дещо іншому сенсі. Та в тяжкому психозі, який невдовзі розвинувся, фантазія жіночості нестримно вихопилася наперед, і достатньо лише трохи скоригувати параноїдальну невизначеність Шреберового способу висловлювання, щоб здогадатися, що хворий побоювався зазнати сексуального насильства з боку самого лікаря. Тож прорив гомосексуального лібідо якраз і став приводом до цієї хвороби, об'єктом цього лібідо був, очевидно, від самого початку лікар Флехзіг, а спротив цьому лібідальному пориву породив конфлікт, із якого й виникли прояви хвороби.

Тут я на мить зупинюся, щоб зустріти зливу обурення і закидів. Той, кому знайома сьогоднішня психіатрія, мусить бути готовим до неприємностей.

Хіба це не безвідповідальна легковажність, нетактовність та наклеп — звинувачувати в гомосексуалізмі людину таких високих етичних принципів, яким є президент сенату Шребер? — Ні, хворий сам розповів світові про свою фантазію перетворення на жінку й пожертвував

43 Адлер (1910) — За Адлером, чоловічий протест бере участь у формуванні симптому, тоді як в обговорюваному тут випадку особа протестує проти сформованого симптому.

особистими почуттями задля високих інтересів. Отже, він сам надав нам право взятися за дослідження цієї фантазії, й наше тлумачення за допомогою медичних термінів нічого не додало до його змісту. — Так, але він зробив це, коли був хворий; його маячна ідея перетворення на жінку була хворобливою ідеєю. Ми спираємося на його власне розмежування між людиною Флехзігом та «душею-Флехзігом». Ми нічого йому не закидаємо, ні те, що він мав гомосексуальний порив, ані те, що прагнув його витіснити. На прикладі цього хворого психіатри повинні нарешті зрозуміти, коли він, попри все своє божевілля, намагається не плутати світ невідомого зі світом реальності.

Але ж ніде дослівно не сказано, що перетворення на жінку, якого він так боявся, має статися заради Флехзіга? — Це правда, і неважко зрозуміти, що у «Достопам'ятних нотатках», призначених для публіки, було опущене таке грубе звинувачення, щоб не ображати людину «Флехзіга». Пом'якшення тону, пов'язане з такими застереженнями, заходить не настільки далеко, щоб вдалося приховати справжній сенс звинувачень. І все-таки можна твердити, що про це тут сказано дослівно, наприклад, ось у цьому місці: «Так проти мене відбулася змова (приблизно в березні або квітні 1894 року), яка полягала в тому, що після того як було виявлено або ж зроблено припущення, що моя психічна хвороба невиліковна, мене віддали на поталу людині в такий спосіб, що передали йому мою душу, тоді як моє тіло... перетворене в тіло жінки, *в такому вигляді мало... бути передане тій самій людині* для сексуального насильства» (56)⁴⁴. Зайве підкреслювати, що автором не названо жодної іншої окремої особи, яка могла би

44 Курсив мій.

замінити тут Флехзіга. Під кінець перебування в ляйпцизькій клініці в нього виникло побоювання, що з метою сексуального насильства «його кинуть до санітарів» (98). У подальшому розвитку божевілля він, не приховуючи, визнає свою жіночість у ставленні до Бога, що відкидає останні сумніви щодо того, яку роль було первинно відведено лікарю. Існує ще одне звинувачення проти Флехзіга, яке червоною ниткою проходить через усю книжку. Мовляв, той спробував вчинити йому «душовбивство». Ми вже знаємо, що самому хворому було неясно, у чому полягав склад цього злочину, зрозуміло лише, що він пов'язаний із делікатними речами, які довелося не допустити до публікації (розділ III). Лише одна нитка може провести нас далі. «Душовбивство» пояснене на прикладах з «Фауста» Гете, з Байронового «Манфреда», з «Вільного стрільця» Вебера та ін. (22), один із цих прикладів потім згадано в іншому місці. В описі розділення Бога на дві подоби, «нижній» та «верхній» Бог Шребера ідентифікується з Аріманом та Ормуздом (19), а трохи нижче є побіжне зауваження: «Ім'я Аріман згадується, до речі, також у „Манфреді“ Байрона у зв'язку з душовбивством» (20). У творі, на який покликається Шребер, годі знайти щось подібне на угоду з чортом про продаж душі, як у «Фаусті», так само мені не вдалося там знайти й вислів «душовбивство», проте ядром і таємницею цієї поеми є інцест брата й сестри. Але тут коротка нитка знову обривається⁴⁵.

45 Наведене вище твердження можна підтвердити: Манфред каже демону, який хоче забрати його з життя, (заключна сцена):
*...my past power
 was purchased by no compact with thy crew*
 («...мою колишню владу
 я здобув без помочі твоєї»).

Пізніше в ході цієї праці ми збираємось повернутися до розгляду інших заперечень, однак зараз вважатимемо обґрунтованим наполягати на спалахові гомосексуального потягу, що став підґрунтям для хвороби Шребера. На користь цього припущення свідчить важлива деталь історії хвороби, яку важко пояснити якимось інакше. Наступний «нервовий зрив», який мав вирішальне значення для перебігу хвороби, стався у хворого тоді, коли його дружина взяла собі коротку відпустку для відновлення сил. Досі вона проводила з ним по декілька годин на день і разом з ним обідала. Повернувшись по чотириденній відсутності, вона виявила в нього дуже плачевні зміни, та й він сам не бажав її бачити. «Вирішальною для мого душевного зриву була та ніч, коли я зазнав цілком незвичну кількість полюцій (напевне не менше, ніж пів дюжини) за одну ніч» (44). Ми чудово розуміємо, що присутність жінки мала діяти як захист від притягальної сили чоловіків, які були довкола, і якщо ми визнаємо, що процес полюції в дорослого не може відбутися без душевного втручання, нам доведеться

Тобто це прямо суперечить пакту про продаж душі. Ця помилка Шребера, можливо, тенденційна. Очевиднішим тут видається зв'язок сюжету «Манфреда» з інцестуозними взаєминами поета зі своєю зведеною сестрою, про що вже неодноразово твердили; показово, що інша драма Байрона, його блискучий «Каїн», події якого розгортаються в первородній родині, де інцест між братом і сестрою не може викликати жодних заперечень. Не хочеться залишати тему «душовбивства», не цитувавши таке місце: «Хоча раніше тим, хто збирався вчинити душоббивство, називали Флехзіґа, тоді як зараз уже тривалий час, зумисно обертаючи навспак події, мене самого „подають“ як людину, яка чинила душоббивство...» (23).

додати до полюцій тієї ночі гомосексуальні фантазії, які зберігали несвідомий характер.

Чому сплеск гомосексуального лібідо пацієнта відбувся саме тоді, коли він був призначений на посаду й збирався перевестися до Дрездена, на це питання ми не можемо відповісти без точних відомостей з його біографії. Загалом кожна людина протягом усього життя вагається між гетеросексуальними та гомосексуальними почуттями, тож будь-яка відмова або розчарування з одного боку зазвичай підштовхує її в інший. Про ці моменти в Шребера нам нічого не відомо, тож не оминімо соматичний фактор, який цілком міг бути. На час цієї хвороби доктору Шреберу був 51 рік: це той критичний для сексуального життя вік, коли після попереднього зростання сексуальна функція жінки зазнає суттєвого спаду, але так виглядає, що й для чоловіка цей період має важливе значення — і в чоловіків є свій «клімактерій» разом із пов'язаною з цим схильністю до хвороб⁴⁶.

Можу лише уявити, яким надуманим видається припущення про те, що відчуття симпатії до лікаря через вісім років⁴⁷ раптом знову виникає в чоловіка в посиленому вигляді та стає приводом до такого серйозного психічного розладу. Проте я вважаю, що ми не маємо права відкидати певне припущення, яке напрошується з різних причин, лише тому, що воно здається нам неправдоподібним. Натомість слід поглянути, як далеко

46 Відомостями про вік Шребера під час його хвороби я завдячую люб'язному повідомленню з боку його родичів, яких запросив до мене доктор Штеґманн з Дрездена. За цим винятком у нашій праці не використано інших матеріалів, окрім того, що впливає з тексту «Достопам'ятних нотаток».

47 Період між першою та другою хворобою Шребера.

ми зможемо просунути з цією гіпотезою. Ця неправдоподібність може бути тимчасовою й пояснюватися тим, що дана гіпотеза ще не зв'язана з контекстом, вона є лише першим припущенням, з яким ми хочемо підійти до проблеми. Тому, хто не здатний спершу утриматися від висновків та вважає нашу гіпотезу геть неприйнятною, хочемо запропонувати можливість, за допомогою якої ця гіпотеза втратить свій химерний характер. Відчуття симпатії до лікаря цілком може бути викликане «процесом переносу», завдяки якому зосередженість почуттів хворого з важливої для нього особи переноситься на, по суті, байдужу для нього особу лікаря, у такий спосіб лікар стає заступальною особою, сурогатом когось, хто був для хворого значно ближчим. Якщо ж говорити конкретно, то лікар нагадав хворому образ його брата чи батька, хворий віднайшов свого брата чи батька в лікареві, і за таких обставин уже немає нічого химерного в тому, що в нього прокидається прагнення до цієї особи, та ще й із такою силою, яку можна пояснити, тільки знаючи її походження й первинне значення.

У межах цієї спроби пояснення мені здалося важливим з'ясувати, чи був ще живий батько пацієнта на початку його хвороби, чи мав пацієнт брата, і якщо мав, то чи був він живий, чи вже «упокоївся в благодаті». Так я відчув вітху, коли після тривалих пошуків нарешті знайшов у «Достопам'ятних нотатках» місце, де хворий усуває своє незнання: «Пам'ять про мого батька і брата... для мене настільки свята, що...» (442). Отже, на час другої (а можливо, й першої?) хвороби обидва були вже небіжчиками. Гадаю, не варто й далі заперечувати гіпотезу, що приводом до захворювання було виникнення в пацієнта жіночої (тобто пасивно-гомосексуальної) фантазії бажання, яка

обрала своїм об'єктом особу лікаря. З боку особистості Шребера піднявся інтенсивний спротив і захисна боротьба, яка, ймовірно, могла б відбуватися і в інших формах, та з невідомих нам причин обрала форму манії переслідування. Проте випадок Шребера відрізняється від інших своїм розвитком і тим перетворенням, що відбувається в ході цього розвитку.

Одне з цих перетворень полягає в заміні Флексіаґа вищою фігурою Бога: спершу це здається загостренням конфлікту, посиленням нестерпного переслідування, та невдовзі з'ясовується, що воно готує друге перетворення, а разом і вирішення конфлікту. Якщо пацієнту неможливо було змиритися з роллю жінки-повії стосовно свого лікаря, то завдання дати насолоду самому спраглому насолоди Богові не викликає такого опору в его Шребера. Тоді втрата чоловічості вже не є образою, вона стає «відповідною Світовому ладові», входить у великий космічний контекст, служить меті нового творення загиблого світу людей. «Нові люди, що постають із душі Шребера» вшановуватимуть його як жертву переслідувань. Так знайдено вихід, який задовольняв обидві супротивні сили. Его дістало відшкодування у вигляді манії величі, жіноча фантазія також змогла проступити назовні, набувши прийняттого вигляду. Боротьба і хвороба можуть припинитися. Проте почуття реальності пацієнта, яке за цей час посилювалося, змусило його відсунути рішення з теперішнього в майбутнє, тобто задовольнитися, так би мовити, асимптотичним⁴⁸

48 Асимптотичний — такий, що не дотикається. Пор. «асимптотична пряма» — пряма, до якої крива при віддаленні в нескінченність наближається як завгодно близько. — *Прим. пер.*

задоволенням бажання⁴⁹. Перетворення на жінку, як він гадав, таки колись відбудеться, а до того моменту особа доктора Шребера залишиться незнищеною.

У підручниках з психіатрії часто йдеться про те, що манія величі розвивається з манії переслідування, це має відбуватися ось як: хворий, спершу охоплений манією, що його переслідують могутні сили, відчуває потребу пояснити це переслідування і так приходиться до припущення, що він сам є визначною особистістю, гідною такого переслідування. У такий спосіб розвиток манії величі пов'язується з процесом, який ми, послуговуючись вдалим терміном Е. Джонса (1908), назовемо «раціоналізацією». Та ми вважаємо, що приписувати раціоналізації такі потужні афективні наслідки — це аж ніяк не психологічний підхід, а тому хочемо провести різке розмежування між нашою думкою й тим, що цитується з підручників. Для початку заявляємо, що джерело манії величі нам невідоме.

Та повертаючись до випадку Шребера, мусимо висвітлити, що з'ясування перетворень у його божевіллі ставить перед нами надзвичайні труднощі. Яким шляхом та за допомогою яких засобів відбувається сходження від Флехзіга до Бога? Звідки взялася його манія величі, яка так вдало примирила його з манією переслідування, або, висловлюючись психоаналітично, дозволила йому прийняти витіснену фантазію бажання? «Достопам'ятні нотатки» надають тут певний орієнтир, показуючи нам, що для хворого «Флехзіг» та «Бог» перебувають

49 Наприкінці книжки сказано таке: «Лише як про одну з можливостей, оскільки ми мимовільно завели про це мову, все ж згадаю про таке позбавлення чоловічості, наслідком чого шляхом божого запліднення з мого лона постали би мої нащадки».

в одній площині. В одній з фантазій він підслуховує бесіду Флехзіґа зі своєю дружиною, у якій той називає себе «Богом Флехзіґом», через що дружина вирішила, що він втратив глузд (82). Проте варто звернути увагу на ще одну особливість формування божевілля у Шребера. Як переслідувач, коли розглядати хворобу як ціле, розпадається на Флехзіґа та Бога, так і сам Флехзіґ розпадається на дві особи, на «нижнього» й «верхнього» Флехзіґа. У пізніших стадіях хвороби розпад заходить ще далі (193). Такий розпад загалом є характерним для параної. Параноя розділяє там, де істерія ущільнює. Або навіть так: параноя призводить до розщеплення тих ущільнень та ідентифікацій, які утворилися в несвідомій фантазії. Що це розділення повторюється в Шребера багато разів, за К. Г. Юнгом⁵⁰, є ознакою значущості даної особи для хворого. Усі ці розділення Флехзіґа та Бога на багатьох осіб, власне, означають те саме, що й розділення переслідувача на Флехзіґа та Бога. Усе це випадки подвоєння тих самих значущих відносин, які О. Ранк (1909) помітив у творенні міфів. Та від тлумачення всіх цих окремих елементів нас звільняє вказівка щодо розділення переслідувача на Флехзіґа й Бога та визначення цього розділення параноїдальною реакцією на наявну ідентифікацію обох або ж їх належність до того самого ряду. Якщо переслідувач Флехзіґ був спершу людиною, яку Шребер любив, то Бог також

50 К. Г. Юнг (1910). Можливо, Юнг має рацію, вважаючи, що це розділення, відповідно до загальної тенденції шизофренії, є аналітично депотенційною тенденцією, оскільки перешкоджає надто сильним враженням. Ось що казала одна з його пацієнток: «О, Ви теж доктор Ю., сьогодні вранці у мене вже був один, який видавав себе за доктора Ю.», ці слова слід перекласти як зізнання: «Тепер Ви знову більше нагадуєте мені когось іншого з ряду моїх переносів, ніж за вашого попереднього візиту».

є лише поверненням іншої, так само улюбленої людини, яка, очевидно, була ще значущішою.

Коли продовжити цей хід міркувань, який видається нам виправданим, дійдемо висновку, що ця друга особа не може бути ніким іншим, як батьком, і таким чином Флехзіг ще очевидніше опиняється в ролі брата (сподіваюся, старшого⁵¹). Отже, підґрунтям цієї жіночої фантазії, яка викликала в хворого такий спротив, було прагнення батька і брата. Почуття до останнього перейшло шляхом переносу на його лікаря Флехзіга, а під час повернення почуття до батька, у боротьбі було досягнуто рівновагу.

Якщо включення батька Шребера в рамки Шреберового божевілля видається виправданим, то воно повинно допомогти нам у кращому розумінні й пояснити незбагненні елементи божевілля пацієнта. Читач ще пам'ятає, які дивовижні риси мав Шреберовий Бог та Шреберове ставлення до Нього. То була надзвичайно химерна суміш блюзнірської критики та бунтарської непокори разом із побожною відданістю. Бог, який піддався на спокусливий вплив Флехзіга, був нездатний вчитися з досвіду, не знав живий людей, оскільки вмів давати раду лише трупам, а свою владу виявляв цілою низкою чудес, що були доволі показними, але нудними й сміховинними.

До речі, батько президента Сенату Шребера теж не був якоюсь незначною людиною. Це був доктор Даніель Готтлоб Моріц Шребер, пам'ять про якого плекають сьогодні особливо в Саксонії, зокрема у численних Шреберівських товариствах; він був *лікарем*, зусилля

51 Про це з «Достопам'ятних нотаток» не можна зробити жодного висновку.

якого скеровувалися на розвиток гармонійного виховання молоді, на встановлення взаємозв'язку між родинним та шкільним вихованням, на увагу до особистої гігієни та використання фізичної праці з метою покращення здоров'я, всі ці заходи мали тривалий вплив на його сучасників⁵². Доктор Шребер-старший відомий у Німеччині насамперед як засновник лікувальної гімнастики, про що свідчать численні видання його «Медичної кімнатної гімнастики» [*Ärztliche Zimmergymnastik*], надзвичайно поширеної в наших колах.

Такий батько, безперечно, доволі добре надається для того, аби в численних спогадах сина, з яким його так рано розлучила смерть, бути проголошеним Богом. Хоч, на нашу думку, між особистістю Бога та будь-якої, навіть видатної людини, пролягає нездоланна прірва. Однак слід думати, що так було не завжди. Для давніх народів їхні боги стояли до них значно ближче. У римлян померлий імператор дослівно обожествлявся. Так Веспасіан, людина тверезого мислення й високої освіти, під час першого нападу своєї хвороби сказав: «Який біль, здається, я стаю Богом»⁵³.

52 Я вдячний моєму колезі доктору Штеґманну з Дрездена, який люб'язно надав мені можливість ознайомитися з одним журналом, що називався «Друг Шреберівського товариства». У цьому випуску (том II, зшиток X), присвяченому столітньому ювілею доктора Шребера, подано біографічні відомості про цього видатного чоловіка. Доктор Шребер-старший народився 1808 року і помер 1861-го, у віці всього 53 років. Мені відомо з уже згаданого раніше джерела, що нашому пацієнтові тоді було 19 років.

53 Светоній, «Життєписи імператорів», розділ 23. Це обожествлення почалося ще з Юлія Цезаря. Август називав себе у своїх посланнях *Divi filius* (Син Божий).

Інфантильне ставлення хлопчиків до батька нам добре відоме: у ньому є саме таке поєднання благоговійного послуху та бунтарської непокори, яке ми знайшли у ставленні Шребера до свого Бога, це ставлення до батька, безперечно, є прототипом, достеменно скопійованим звідти. Що батько Шребера був лікарем, до того ж, лікарем видатним, до якого дуже шанобливо ставилися пацієнти, пояснює найприкметніші риси, які Шребер особливо критикує у свого Бога. Хіба може бути більшим приниженням для лікаря, коли про нього говорять, ніби він уміє обходитися лише з трупами, а про живих людей нічого не знає? Безперечно, Богові належить творити чудеса, але й лікар творить чудеса, саме так про це кажуть захоплені пацієнти, він творить чудесні зцілення. Та коли ці чудеса, матеріал для яких надала іпохондрія хворого, виявляються абсурдними, частково безглуздими й геть невірогідними, слід згадати одне твердження з «Тлумачення сновидінь»: абсурдність уві сні виражає насміх та глум⁵⁴. Очевидно, при параної вона служить тій самій меті. Щодо інших закидів, наприклад, що Бог не вчиться зі свого досвіду, то тут скоріше можна припустити, що ми маємо справу з механізмом дитячого аргументу «сам такий»⁵⁵, коли, одержавши закид, у незмінному вигляді переводять його назад на того, хто його кинув; приблизно так само, як уже згадані голоси (23) дають нам підстави припускати, що звинувачення

54 «Тлумачення сновидінь» (1900, с. 428 і наступні).

55 Подібний реванш надзвичайно нагадує цей механізм, коли, наприклад, Шребер якось записує: «Будь-яку спробу впливу назовні з виховною метою слід розглядати як безперспективну» (188). Бог, що не піддається вихованню.

у «душовбивстві», висунуте проти Флехзіга, первинно було самозвинуваченням⁵⁶.

Підбадьорені можливістю використати знання про фак батька Шребера для пояснення особливостей його Бога, можемо спробувати дати інтерпретацію химерного поділу цієї божої сутності. Божий світ, як відомо, складається з «передніх царств божих», які також називають «переддвір'ям неба» і в яких містяться душі померлих, та з «нижнього» і «верхнього» Бога, які разом називаються «задніми царствами божими» (19). Якщо ми також готові до того, що наявне тут згущення не вдасться розв'язати, то все-таки варто скористатися здобутою вказівкою, що «чудотворні птахи», які виявилися дівчатами і виводяться з «переддвір'їв неба», є символом жіночості, тоді як «задні божі царства» виступають символом чоловічості. Якби знати напевне, що померлий брат Шребера був старшим за нього, тоді поділ Бога на «нижнього» і «верхнього» можна потлумачити як вираження спогаду про те, що після ранньої смерті батька старший син зайняв його місце.

Нарешті у зв'язку з цим я хотів би розглянути тему *сонця*, яке завдяки своєму промінню набуло такого великого значення у вираженні маячних ідей пацієнта. Шреберове ставлення до сонця дуже особливе. Він звертається до нього людською мовою, і воно постає перед ним як жива істота, або як орган якоїсь вищої істоти, що перебуває за ним (9). З медичного звіту дізнаємося, що він «кричав на нього, вигукуючи погрози й лайливі слова» (382)⁵⁷,

56 «Тоді як тепер, вже довгий час зумисне обернувши обставини на протилежні, хочуть подати мене тим, хто вчинив „душовбивство“ і т.д.

57 «Сонце — то повія» (384).

вимагав, щоб воно відповзло від нього й забиравалося геть. Він сам повідомляє, що сонце поблякло перед ним⁵⁸. Вплив, який сонце чинить на його долю, стає зрозумілим з того, що воно зазнає помітних змін, щойно починають відбуватися зміни в самому Шребері, як то було, приміром, у перші тижні перебування в клініці Зонненштайн (135). Шребер сам полегшує нам інтерпретацію цього сонячного міфу. Він ідентифікує сонце з самим Богом, часом із нижнім (Аріманом)⁵⁹, а часом із верхнім: «У наступні дні... я бачив верхнього Бога (Ормузда), цього разу не моїм духовним оком, а оком фізичним. То було сонце, але сонце не у звичній подобі, відомій усім людям, а...» і т.д. (137–138). Тож цілком можна вважати цілком послідовним те, що він ставиться до нього, як до самого Бога.

Я не несучу відповідальність за монотонність психоаналітичних висновків, заявляючи, що Сонце є не чим іншим, як сублімованим символом батька. Тут символіка виходить за межі граматичної категорії роду, принаймні, в німецькій мові⁶⁰, адже в більшості інших мов сонце чоловічого роду. Його парою в цьому віддзеркаленні пари батьків є «мати–Земля», що її так називають назагал. У психоаналітичних розшифруваннях патогенних

58 «До речі, навіть тепер сонце постає переді мною в зовсім іншому вигляді, зовсім не в такому, який мало до моєї хвороби. Його промені бліднуть переді мною, коли я звертаюся до них гучним голосом. Я можу спокійно дивитися на сонце, і воно засліплює мене дуже незначною мірою, натомість у здоров'ї для мене дні, як, очевидно, і в інших людей, дивитися цілу хвилину на сонце було би зовсім неможливо» (139, прим.).

59 «Серед голосів, які промовляють до мене, цей був зараз (з липня 1894) ідентифікований мною, як сонце» (88).

60 У німецькій мові сонце (*die Sonne*) жіночого роду. — Прим. пер.

фантазій у невротиків для цього положення доволі часто можна знайти підтвердження. Лише одним словом я хотів би натякнути тут на зв'язок із космічними міфами. Один мій пацієнт, який рано втратив батька, намагався віднайти його у всьому величному і піднесеному в природі, тож мені здалося можливим, що й гімн Ніцше «Перед заходом сонця» виражає те саме прагнення⁶¹. Інший пацієнт, який у стані неврозу після смерті батька пережив перший напад страху та запаморочення в той момент, коли сонце світило на нього під час орудування лопатою в садку, самостійно висунув таке тлумачення: він, мовляв, перелякався тому, що в мить, коли він обробляв матір гострим інструментом, на нього дивився батько. Коли я спробував делікатно заперечити, він підкріпив своє припущення словами, що ще за життя батька порівнював його з Сонцем, щоправда тоді це було з пародійною метою. Коли його питали, де батько збирається провести літо, він відповідав гучним голосом, цитуючи «Пролог на небі»:

*Йому приписану мандрівку
Ударом грому скінчить він⁶².*

61 «Так казав Заратустра», частина третя. Так само й Ніцше знав свого батька, лише коли був дитиною.

62 Гете, «Фауст», «Пролог на небі». Фройд наводить останні два рядки строфи, яка в українському перекладі Миколи Лукаша повністю звучить так:

*Могутнім громом сонце грає
В гучному хорі братніх сфер
І путь накреслену верстає
Од первовіку й дотепер. — Прим. пер.*

Батько, слідуючи пораді свого лікаря, щороку їздив у Марієнбад. У цього хворого інфантильне ставлення до батька виявилось у двох етапах. Поки батько був живий, воно виражалося в цілковитому протесті та відкритій ворожнечі, а одразу по його смерті — у неврозі, в основі якого лежала рабська покора і запізнілий послух батькові.

Отже, і у випадку Шребера ми перебуваємо на добре знайомому ґрунті комплексу батька⁶³. Якщо хворий у боротьбі з Флехзігом викрив конфлікт із Богом, то ми мусимо інтерпретувати його як інфантильний конфлікт із батьком, якого він любив, а невідомі нам деталі цього конфлікту визначили зміст його маячних ідей. Тут не бракує матеріалу, який зазвичай можна одержати при аналізі таких випадків, все представлено у вигляді різних натяків. У таких дитячих переживаннях батько постає як перешкода автоеротичного задоволення, якого шукає дитина, пізніше у фантазії воно часто замінюється на щось не таке безславне⁶⁴. У фіналі Шреберового божевілля інфантильна сексуальність зазнає грандіозного триумфу: хтива насолода стає благоговінням перед Богом, і сам Бог (тобто батько) невпинно вимагає цієї насолоди від хворого. Найстрашніша погроза батька, кастрація, якраз і надала матеріал для фантазій бажання з перетворенням у жінку, які пацієнт спершу відкидав, а згодом прийняв. Згадка про провину, приховану заміномиком «душовбивства», є більше ніж зрозумілою. Головний санітар виявився ідентичним його сусіду фон В., який, коли вірити голосам, помилково звинувачував його в онанії (108).

63 Так само і «фантазія жіночості» Шребера є всього лиш типовим проявом інфантильного комплексу.

64 Пор. примітку до «Чоловіка-Щура» (1909).

Голоси казали, ніби обґрунтовуючи погрозу кастрації: «Ви маєте *представити* себе як схильного до хтивих надмірностей» (127–128)⁶⁵. Урешті той примус до думання, якому підпорядкував себе хворий, оскільки гадав, що коли Бог вважатиме, ніби він втратив глузд, то відвернеться від нього, щойно він припинить думати, отже, той примус до думання є вже відомою нам з інших випадків реакцією на погрозу чи острах, що внаслідок сексуальних дій, зокрема через онанізм, можна втратити глузд⁶⁶. За неймовірної кількості маячних ідей⁶⁷, які розвиває хворий, можливо, не слід надавати надто великої ваги саме тим кільком, які дослівно збігаються з іпохондричними страхами онаністів⁶⁸.

65 Система «представлення та записування» разом із «перевіреннями душами» вказує на зв'язок зі шкільними переживаннями.

66 «Що це та мета, до якої він прагне, раніше доволі відверто було сказано у фразі, яку я чув безліч разів з уст верхнього Бога: „Ми хочемо знищити ваш розум“» (206, примітка).

67 Не можу утриматися від зауваження, що теорія параної лише тоді викликатиме довіру, коли їй вдасться залучити до свого контексту *іпохондричні* супровідні симптоми, які проявляються майже регулярно. Мені здається, що іпохондрія займе таке саме місце відносно параної, яке фобічний невроз посідає стосовно до істерії.

68 «У мене спробували випомпувати спинний мозок, це робили так звані „маленькі чоловічки“, яких мені посадили під ноги. Про цих „маленьких чоловічків“, які виявляють певну спорідненість з однойменними з'явами, про яких ішлося в розділі IV, я ще дещо повідомлю пізніше. Зазвичай їх було двоє: „маленький Флексіг“ та „маленький фон В.“, чиї голоси я чув під ногами» (154). Фон В. — це той самий чоловік, від якого йшло звинувачення в онанізмі. «Маленьких чоловічків» сам Шребер називає одним із найбільш незвичайних та, в певному сенсі, найзагадковіших явищ (157). Очевидно, що вони з'явилися внаслідок згушення уявлень про дітей та сперматозоїди.

Якби хтось був зухвалішим за мене в тлумаченні або ж завдяки особистим зв'язкам більше знав про осіб, середовище й різні дрібні випадки в родині Шребера, йому було би легше вивести всі численні деталі Шреберового божевілля з цих джерел і так зрозуміти їхнє значення, попри цензуру, якої зазнали «Достопам'ятні нотатки». Натомість ми змушені вдовольнитися таким вельми приблизним зарисом інфантильного матеріалу, використаного параноїдальним розладом, щоб представити наявний конфлікт.

Хотів би додати ще одне слово з метою обґрунтування того конфлікту, що спалахнув у зв'язку з фантазією бажання. Ми знаємо, що перед нами стоїть завдання пов'язати виникнення фантазії бажання з якоюсь *відмовою*, з якимись негараздами в реальному житті. І тут сам Шребер зізнається перед нами про такі негаразди. Його шлюб, який він описує як загалом щасливий, не приніс йому дітей, особливо сина, який міг би розрадити його через втрату батька та брата і на якого він міг би вилити свою невтамовану гомосексуальну ніжність⁶⁹. Його роду загрожувало вимирання, а він, здається, доволі пишався своїм походженням і родиною. «І Флехзіги, і Шребери належали, як то кажуть, до „найвищої небесної аристократії“. Зокрема Шребери носили титул „маркграфів Тоскани й Тасманії“, що відповідало звичці душ слідувати своєрідній особистій амбітності, яка оздоблює себе гучними

69 «Після одужання від першої хвороби я прожив із моєю дружиною вісім загалом досить щасливих років, багатих на зовнішні прояви пошани, які були частково затьмарені лише численними розчаруваннями, яких ми зазнали у сподіванні завести дітей» (36).

титулами цього світу» (24)⁷⁰. Великий Наполеон лише по тривалій внутрішній боротьбі таки вирішив розлучитися з Жозефіною, оскільки через неї могла обірватися династія⁷¹. Тоді як доктор Шребер виснував фантазію, що якби він був жінкою, йому було би легше завести дітей. Так він знайшов шлях повернутися до жіночих взаємин із батьком, які мав у перші роки дитинства. Потім усе далі відсунуті у майбутнє маячні ідеї, що завдяки його втраті чоловічості світ буде населений «новими людьми Шреберового духу» (288), очевидно, також виникли, щоб розрадити його в бездітності. Якщо «маленькі чоловічки», яких навіть сам Шребер вважає загадковими, — це діти, то видається цілком зрозумілим, що вони збиралися у великих кількостях у нього на голові (158): це були справді «діти його духу».

70 Безпосередньо після цього висловлювання, що навіть у божевіллі зберігає добросердий намір, характерний для здорових днів, Шребер досліджує зв'язки між родинами Флехзігів та Шреберів у минулі століття, мов наречений, що не годен збагнути, як це він міг прожити стільки років і не бути знайомим зі своєю судженою, і намагається подати це знайомство як таке, що відбулося значно раніше.

71 У цьому зв'язку варто згадати про незгоду пацієнта із судженням, поданим у медичному звіті: «Я ніколи не загравав із думкою про розлучення й не вказував байдужість до продовження шлюбного зв'язку, як то можна було подумати, читаючи, що „я тільки й чекаю тієї миті, коли моя жінка зможе зі мною розлучитися“» (436).

III. Про механізм параної

Досі ми займалися комплексом батька, який домінує у випадку Шребера, та фантазією бажання, яка посідає чільне місце в цьому захворюванні. У всьому цьому немає нічого характерного власне для параної як форми захворювання що не могло би зустрітися — і справді не зустрічалось нам — в інших випадках неврозу. Своєрідність параної (або параноїдальної деменції) слід шукати в чомусь іншому, а саме в особливій формі прояву симптомів. Тут слід очікувати, що ця форма зумовлена не комплексами як такими, а механізмами формування симптомів або механізмами витіснення. Ми сказали би так: параноїдальний характер полягає в тому, що з метою захисту від гомосексуальної фантазії бажання відбувається реакція у вигляді манії переслідування, що пов'язана з фантазіями саме такого роду.

Тож іще значущішим буде те, що ми, виходячи з нашого досвіду, приписуватимемо гомосексуальній фантазії бажання ще тісніший, можливо, постійний, зв'язок із цією формою хвороби. Не довіряючи тут власному досвіду, я разом зі своїми друзями К. Г. Юнгом із Цюриха та Ш. Ференці з Будапешта дослідив велику кількість випадків параноїдального захворювання, спостерігаючи саме за цим окремим пунктом. Дослідним матеріалом були історії хвороб як чоловіків, так і жінок, різних за расою, фахом та соціальним станом. Ми з подивом виявили, як виразно

в усіх випадках можна розпізнати, що центральним конфліктом хвороби був захист від гомосексуальних бажань. Також було видно, як усі ці пацієнти, намагаючись приборкати свою несвідомо посилену гомосексуальність, зазнавали поразки⁷². Звісно, такого ми не сподівалися. Саме при параної сексуальна етіологія аж ніяк не є очевидною, натомість як причини виникнення параної тут впадають в очі соціальні приниження й поразки, надто в чоловіків. Та достатньо лише незначного заглиблення, щоб за цими соціальними травмами розпізнати залученість гомосексуальної компоненти чуттєвого життя як справжньої рушійної сили. Допоки нормальне функціонування індивіда заступає погляд у глибини його душевного життя, можна з повним правом сумніватися, чи можуть чуттєві стосунки індивіда до інших людей з його соціального оточення, фактично чи генетично мати щось спільне з еротикою. Проте божевілля регулярно розкриває цей зв'язок й оголює соціальне почуття аж до його коріння в найгрубших чуттєво-еротичних пожаданнях. Так само й доктор Шребер, чие божевілля кульмінувало в цілковито очевидній гомосексуальній фантазії бажання, яку годі було помітити, коли він був здоровий і, за всіма свідченнями, не виявляв жодних ознак гомосексуальності у вульгарному сенсі.

На мою думку, буде геть не зайвим і виправданим, коли я спробую показати, що наше, здобуте завдяки психоаналізу розуміння душевних процесів уже тепер

72 Ще одне підтвердження цьому можна знайти в аналізі випадку параноїка Й. Б., здійсненому А. Медером (1910). Шкодную, що не мав змоги прочитати цю працю під час роботи над своїм дослідженням.

дозволяє зрозуміти роль гомосексуального бажання при параноїдальному захворюванні. Дослідження останнього часу⁷³ привернули нашу увагу до тієї стадії в розвитку лібідо, яку воно проходить на шляху від автоеротизму до об'єктної любові⁷⁴. Цю стадію названо *нарцисизмом*, проте я надаю перевагу, можливо, і не такому точному, зате коротшому й менш незугарному терміну *нарцизм*. Ця стадія полягає в тому, що індивід, перебуваючи в процесі розвитку, об'єднує свої автоеротично задіяні сексуальні потяги в цілість: щоб здобути любовний об'єкт, він спершу бере за такий об'єкт любові самого себе, своє власне тіло й лише потім переходить до вибору об'єкта серед інших осіб. Ця проміжна фаза між автоеротизмом та вибором об'єкта, ймовірно, є нормальною та необхідною, але, очевидно, чимало людей затримуються на ній незвично довго, і багато чого з цього стану залишається й на пізніших етапах розвитку. У цій обраній за об'єкт любові Самості [*Selbst*] геніталії вже можуть відігравати чільну роль. Подальший шлях веде до вибору об'єкта з подібними геніталіями, тобто через гомосексуальний вибір об'єкта до гетеросексуальності. Ми припускаємо, що особи, які потім стали відверто гомосексуальними, так ніколи повністю й не звільнилися від вимоги, що їхній сексуальний об'єкт повинен мати такі самі геніталії, як і вони. Так тут виявляється вплив теорій дитячої сексуальності, які спершу приписують обом статям однакові геніталії.

Після того, як досягнуто стадії гетеросексуального вибору об'єкта, гомосексуальні прагнення аж ніяк

73 І. Заглер (1910). — Фройд, «Один дитячий спогад Леонардо да Вінчі» (1910).

74 «Три нариси з теорії сексуальності» (1905).

не припиняються чи зникають, як то можна було б припустити — просто вони відтісняються від сексуальної мети й набувають нового застосування. Тепер вони частково зливаються з інстинктом его, щоб разом із ним стати «додатковими» компонентами соціальних інстинктів і так додають еротичний елемент до дружби, товариських стосунків, почуття спільноти та загальної любові до людства. Який значний насправді внесок еротичних джерел із притлумленою еротичною метою — про це годі дізнатися з нормальних соціальних стосунків людей. Та до цього самого кола взаємозв'язків належить той факт, що якраз люди з відверто вираженою гомосексуальністю, а серед них особливо ті, які відкидають чуттєві контакти, вирізняються особливо інтенсивною участю в загальних інтересах людства. Це спричинено сублімацією еротики.

У «Трьох нарисах з теорії сексуальності» я висловив погляд, що кожна стадія розвитку психосексуальності містить можливість її «фіксації», а відтак, і «місце диспозиції» — місце схильності до хвороби. Особам, які не повністю перейшли через фазу нарцизму, тобто мають «фіксацію» на цій стадії, яка може діяти у вигляді схильності до хвороби, загрожує та небезпека, що якась особливо висока хвиля лібідо, не знайшовши жодного іншого виходу, може підкорити свої соціальні потяги сексуалізації і тим перекреслити сублімацію, досягнуту в процесі розвитку. До такого наслідку може призвести все, що викликає зворотну течію лібідо («регресію»), як у випадку супутнього посилення через розчарування у жінки, з одного боку, так і внаслідок прямого застою через невдачі в соціальних відносинах у чоловіка, з іншого — і те, й інше є прикладами «поразки», але також і у випадку загального

зростання лібідо, надто потужного, щоб знайти своє задоволення на вже відкритих шляхах, тож воно прориває греблю там, де знаходить слабке місце. Оскільки в нашому аналізі ми виявили, що параноїки *намагаються опиратися такій сексуалізації своїх соціальних потягових зосереджень*, то змушені припустити, що слабке місце їхнього розвитку слід шукати десь у проміжку між аутизмом, нарцизмом та гомосексуальністю, що саме там міститься їхня диспозиція до хвороби, яка, можливо, потребує точнішого визначення. Подібну диспозицію мусимо також припустити у пацієнтів з *Dementia praecox Kraepelins*⁷⁵ або *шизофренією* (за Блойлером). Сподіваємося, що в подальшому нам вдасться знайти орієнтири, які допоможуть обґрунтувати певні відмінності у формі й наслідках обох цих розладів за допомогою відповідних відмінностей у наявних фіксаціях.

Приставши на те, що гомосексуальна фантазія бажання *любити чоловіка* є ядром конфлікту чоловічої параної, ми, зрозуміло, не забуваємо, що певність щодо слушності такого важливого припущення можна мати лише за умови дослідження великої кількості різноманітних форм параноїдального захворювання. Тож слід бути готовими до того, що правильність нашого твердження може обмежуватися одним-єдиним типом параної. Та все ж прикметно, що всі основні відомі форми параної можна подати у вигляді заперечень одного твердження: «Я (чоловік) *люблю його* (чоловіка)», що вони вичерпують усі можливі способи формулювання такого заперечення.

75 Раннє слабоумство за Емілем Крепеліном (лат.). — Прим. пер.

Твердженню «Я люблю його (чоловіка)» суперечить:

a) манія переслідування, якою пацієнт голосно заявляє: «Я не люблю його — я ж бо його *ненавиджу*». Ця суперечність, яка в несвідомому⁷⁶ не могла би звучати інакше, не може бути усвідомлена параноїком у такій формі. Механізм формування симптомів при параної вимагає, щоби внутрішні сприйняття — почуття — були замінені сприйняттям ззовні. Так твердження «я ж бо його *ненавиджу*» перетворюється через *проекцію* на інше: «*Він ненавидить* (переслідує) *мене*, що дає мені право його ненавидіти». У такий спосіб настирне несвідоме почуття постає як вислід зовнішнього сприйняття:

«Я ж бо його не люблю — я його *ненавиджу* — оскільки *він мене переслідує*».

Спостереження не залишає сумнівів, що переслідувач є не ким іншим, як колишнім коханим.

b) Іншу точку для побудови заперечення обирає еротоманія, яку поза цим підходом взагалі годі зрозуміти.

«Я люблю не *його* — адже я люблю *її*».

І той самий примус проекції велить змінити твердження на таке: «Я помічаю, що *вона* мене любить».

«Я люблю не *його* — адже я люблю *її* — оскільки *вона любить мене*». Чимало випадків еротоманії можуть справити враження перебільшеної чи спотвореної гетеросексуальної фіксації без іншої причини, якщо випустити з уваги, що всі ці закоханості починаються не з внутрішнього сприйняття закоханості, а із зовнішнього сприйняття того, що люблять тебе. За цієї форми параної може бути усвідомлене навіть серединне твердження «я люблю *її*», оскільки його суперечність із першим положенням

76 «Підставовою мовою» за Шребером.

не є взаємовиключною, не є такою несумісною, як між любов'ю та ненавистю. Все-таки залишається можливість поряд із *ним* любити також і *її*. Отож може вийти так, що проективна підміна «*вона любить мене*» знову може поступитися твердженню підставової мови «*я ж люблю її*».

с) Третім можливим видом суперечності може бути манія *ревнощів*, яку в характерних формах можна вивчати як серед чоловіків, так і серед жінок.

а) Манія ревнощів алкоголіка. Роль алкоголю при цьому розладі цілком зрозуміла для нас із будь-якого огляду. Відомо, що цей продукт насолоди послаблює стриманість і перекреслює сублимації. Нерідко чоловік через розчарування в жінці тягнеться до алкоголю. Здебільшого це означає, що він іде в шинок, у товариство чоловіків, які дають йому те чуттєве задоволення, яке він не знайшов удома поряд із жінкою. Якщо ці чоловіки стають об'єктами значної лібідальної зосередженості в несвідомому, він захищається від цього третім видом заперечення:

«Не *я* люблю цього чоловіка — *це ж вона його любить*» — і підозрює жінку у зв'язках з усіма тими чоловіками, яких йому самому кортить любити.

Проективне спотворення тут відпадає, оскільки зі зміною суб'єкта любові весь процес і так викидається з Я. Що жінка любить тих чоловіків, залишається справою зовнішнього сприйняття; що він сам не любить, а ненавидить, що він любить не цю, а ту особу — все це, проте, є фактами внутрішнього сприйняття.

β) Цілком аналогічно виникає параноя ревнощів у жінок.

«*Це не я* люблю жінок — *а він їх любить*». Унаслідок схильності до надмірного нарцизму та гомосексуальності ревнива жінка підозрює чоловіка у зв'язках з усіма

тими жінками, які подобаються їй самій. У виборі об'єктів любові, яких вона приписує чоловікові, непомилково впізнаваний вплив того періоду її життя, коли відбулася фіксація: часто це старі, непридатні для реального кохання особи, нові відтворення сестер-жалібниць, покоївок, прислужниць, подруг дитинства або просто-таки їхніх сестер-конкуренток.

Тож можна було б вважати, що твердження, яке складається з трьох членів, як-от «*Я його люблю*», допускає лише три види заперечення. Манія ревнощів заперечує суб'єкт, манія переслідування — предикат, еротоманія — об'єкт. Ось тільки тут можливий ще й четвертий вид заперечення, повне відкидання всього твердження:

«*Я взагалі не люблю, не люблю нікого*» — і це твердження здається психологічно еквівалентним — адже власне лібідо таки треба кудись подіти — положенню «*Я люблю тільки себе*». Отож цей вид заперечення і дає нам в результаті манію величі, яку ми розглядаємо як *сексуальну переоцінку власного еґо* й так можемо поставити поряд із уже відомою нам переоцінкою об'єкта любові⁷⁷.

Доволі важливим для інших аспектів учення про параною є те, що в більшості інших форм параної ми констатуємо наявність додаткової манії величі. Тож маємо право припустити, що манія величі загалом є інфантильною і що в подальшому розвитку її приносять в жертву суспільству, так само як жоден інший вплив не згнічує цю манію так потужно, як закоханість, що охопила всього індивіда.

77 «Три нариси з теорії сексуальності» (1905). Той самий підхід у Абрагама (цит. праця) та Медера (цит. праця).

*Там, де прокинеться кохання,
Вмира похмурий деспот — Я⁷⁸.*

Після цього обговорення несподівано великого значення для параної гомосексуальних фантазій бажання повернімося до тих двох моментів, у яких ми від самого початку схильні були вбачати характерні ознаки цього захворювання: до механізму *формування симптомів* і до механізму *витіснення*.

Звісно, наразі ми не маємо жодного права припускати, що обидва ці механізми є тотожними, що формування симптомів іде тим самим шляхом, як і їхнє витіснення, лише обираючи протилежний напрямок. Така тотожність аж ніяк не є надто ймовірною, проте спробуємо утриматися тут від будь-яких тверджень до завершення нашого дослідження.

У формуванні симптомів при параної насамперед впадають у вічі ті процеси, які заслуговують назви *проекція*. Внутрішнє сприйняття пригнічується, натомість його зміст, який вже зазнав певного спотворення, доходить до свідомості у вигляді зовнішнього сприйняття. Спотворення при манії переслідування полягає у перетворенні афектів; що мало відчуватися зсередини як любов, сприймається ззовні як ненависть. Тут виникає спокуса представити цей дивний процес як найістотніший для параної та абсолютно патогномічний для неї, якщо тільки вчасно не пригадати, 1) що проекція не у всіх формах параної відіграє однакову роль; 2) що вона буває не лише

78 Желаледін Румі, нім. пер. Рюкерта; цитовано з передмови Куленбека до п'ятого тому творів Джордано Бруно.

при параної, а й за інших обставин душевного життя, ба, постійно виконує певну роль в нашому ставленні до зовнішнього світу. Якщо причини певних відчуттів, на відміну від інших, ми не шукаємо в собі, а відносимо до зовнішнього світу, тоді й цей процес заслуговує назви «проекція». Усвідомивши так, що розуміння проекції пов'язане із загальнішими психологічними проблемами, ми вирішили відкласти дослідження проекції, а разом і механізму формування симптомів поготів до його розгляду в іншому контексті і звернутися до питання про те, як можна уявити собі механізм витіснення при параної. На виправдання нашої тимчасової відмови від розгляду проекції одразу хочу сказати, що спосіб, яким відбувається процес витіснення, значно щільніше пов'язаний з історією розвитку лібідо й наявної в ньому диспозиції, ніж спосіб формування симптомів.

У психоаналізі ми розглядаємо патологічні феномени загалом як такі, що поготів спричинені витісненням. Ретельніше розглянувши те, що називається «витісненням», ми матимемо всі підстави розкласти цей процес на три фази, які дозволяють як слід виокремити їх поняттєво.

1) Перша фаза полягає у *фіксації* попередниці й передумові будь-якого «витіснення». Факт фіксації можна описати так: потяг чи частина потягу не проходять разом із іншими елементами процес нормального розвитку й унаслідок такої затримки розвитку залишаються в інфантильній фазі. Відповідний лібідальний потік стосується до пізніших психічних утворень як належний до системи несвідомого і як витіснений. Ми вже зазначали, що в таких фіксаціях потягів закладена схильність до пізніших хвороб, і можемо додати, детермінація насамперед для результату третьої фази витіснення.

2) Друга фаза витіснення є власне витісненням, на якому ми досі зосереджували увагу. Ця фаза походить із високорозвинutih, здатних до усвідомлення систем еґо і, власне, може бути описана як «післявитіснення». Вона справляє враження істотно активного процесу, тоді як фіксація, по суті, постає як пасивне відставання. Витісненню можуть улягати або психічні відростки тих первинно відсталих потягів, якщо через їхнє посилення виникає конфлікт між ними та еґо (чи з потягами, які узгоджуються з еґо), або ж такі психологічні пориви, проти яких з інших причин здійснюється сильна нехіть. Така нехіть, однак, не призведе до витіснення, якщо не виникне зв'язок між цими небажаними прагненнями, які належить витіснити, і вже витісненими. Якщо так все й відбувається, то відштовхування свідомих та притягування несвідомих систем разом впливають на успішний перебіг витіснення. Обидва випадки, розглянуті тут окремішно, у дійсності можуть бути не так різко розмежовані, і вся різниця між ними може полягати лише в більшому чи меншому внеску в процес із боку первинно витіснених потягів.

3) Третьою, найважливішою для патологічних явищ фазою, слід назвати невдачу в процесі витіснення, *прорив, повернення витісненого*. Цей прорив виходить із місця фіксації і полягає в регресії розвитку лібідо до цього місця.

Ми вже згадували про розмаїття варіантів фіксацій: їх стільки само, як і ступенів у розвитку лібідо. Слід бути готовими й до іншої різноманітності, а саме різноманітності в механізмі витіснення як такого і в механізмі прориву (або формування симптомів), тож сміємо вже тепер припустити, що нам не вдасться вивести всі ці різноманітні варіанти лише з історії розвитку лібідо.

Неважко здогадатися, що цим обговоренням ми зачіпаємо проблему «вибору неврозу», за яку, проте, годі братися, поки не буде проведено попередні роботи іншого виду. Пригадаймо тепер, що фіксацію ми вже розглянули, а формування симптомів відклали, й обмежмося питанням, чи можна з випадку Шребера одержати ключ до розуміння механізму (власне) витіснення, що є провідним при параної.

У розпалі хвороби Шребер, під впливом візій «почасти жахних, а почасти несказанно величних» (73), дійшов переконання, що насувається велика катастрофа, кінець світу. Голоси розказали йому, що зараз було марно втрачено доробок 14 000 років минувшини, а Землі залишилося лише 212 років (71). Під кінець свого перебування в лікувальному закладі Флехзіга Шребер вважав, що цей термін уже вийшов. Сам він був «єдиною справжньою людиною, яка ще залишилася», а тих небагатьох людей, яких він бачив, — лікаря, санітара та інших пацієнтів — оголосив «вичаклуваними, нашвидку зробленими чоловіками». Іноді торував собі шлях і зустрічний чуттєвий потік — так йому показували газету з його власним некрологом (81), він сам був наявний у другій, меншовартісній подібі, у якій одного прекрасного дня тихо упокоївся (73). Та форма божевілля, яка утримувала його его, приносячи в жертву весь світ, виявилася врешті значно сильнішою. Про причину цієї катастрофи у нього були різні уявлення; так він розмірковував то про заледеніння внаслідок самоусунення сонця, то про знищення внаслідок землетрусу, при чому він як «провидець духів» набував ролі справжньої причини, так само, як інший провидець нібито спричинив Лісабонський землетрус 1755 року (91). Або ж винним виявлявся Флехзіг, який своїми чарами

сіяв серед людей жах, підривав основи релігії і спричинив пошесть тривоги й аморальності, внаслідок чого люди стали потерпати від згубних моровиць (91). У кожному разі кінець світу був наслідком конфлікту, що виник між ним та Флехзігом або ж, як то було подано етіологією в другій фазі його божевілля, внаслідок нерозривного зв'язку, що встановився між ним та Богом, тобто як неминучий наслідок його хвороби. Через багато років, коли доктор Шребер повернувся до людської спільноти й не зміг знайти серед книжок, партитур й інших ужиткових предметів нічого такого, що підтверджувало б наявність в історії людства великої часової прогалини, він таки визнав, що його погляди вже не витримують критики: «...не можу не визнати, що з *зовнішньої перспективи* все залишилося по-старому. А про те, *чи не могла відбутися далекосяжна внутрішня зміна*, йтиметься нижче» (84–85). Він не мав сумнівів, що під час його хвороби настав кінець світу і що той світ, який він тепер бачить, уже не той самий світ.

Такі вселенські катастрофи на бурхливій стадії параної нерідкісні й у інших історіях хвороб⁷⁹. На підставі нашого розуміння лібідальної зосередженості (*Libidobesetzung*⁸⁰) та, відштовхуючись від оцінки Шребером інших людей як «нашвидку зроблених чоловічків», усі ці катастрофи

79 Інший вид мотивації «кінця світу» проявляється на вершині любовного екстазу («Тристан та Ізольда» Вагнера); тут всі зосередженості (*Besetzungen*), спрямовані на зовнішній світ, вбирає в себе не еґо, а інший об'єкт.

80 *Besetzung, Libidobesetzung* (нім.), (досл. «займання», «зайнятість», «окупація») в англословній літературі відповідає термін «катексис» (від *давньогр. κάθεξις* — утримання) — неологізм, запропонований перекладачем Фрейда на англійську. — Прим. пер.

неважко пояснити⁸¹. Хворий відокремив від людей свого оточення та від зовнішнього світу загалом лібідальну зосередженість, досі на них скеровану. Так усе для нього стало байдужим і непов'язаним між собою, а отже, мало бути пояснено через вторинну раціоналізацію як «вича-клуване, нашвидку зроблене». Кінець світу є проекцією цієї внутрішньої катастрофи: його суб'єктивному світу настав кінець, відколи він позбавив його своєї любові⁸².

Після прокляття, яким Фауст відмежовується від світу, хор духів співає:

*Жаль! Жаль!
Розбив ти його,
Прекрасний світ,
Ударом руки —
Розбив на друзки!
То вчинок півбога! (...)
Сильніший,
Як земнородні всі,
Пишніший
Світ побудуй,
Побудуй його в серці своїм!*⁸³

81 Пор. Абрагам (1908) — Юнг (1907). — У невеличкій праці Абрагама містяться майже всі важливі пункти цієї студії про випадок Шребера.

82 Можливо, не тільки лібідальна зосередженість, а й інтерес загалом, тобто і зосередженість, що виходила від е'го. Див. нижче дискусію з цього питання.

83 Гете, «Фауст», частина I, сцена 4, Кабінет Фауста, Фауст і Мефістофель (укр. пер. Миколи Лукаша). — Прим. пер.

І параноїк відбудовує світ знову, не такий розкішний, але, принаймні, придатний для життя. Він відбудовує цей світ через роботу свого божевілля. *Те, що ми сприймаємо як продукт хвороби, як структуру маячних ідей, насправді є процесом одужання, реконструкцією.* Після катастрофи це більш-менш добре вдається, проте ніколи не вдається повністю. Зі світом відбулася, за словами Шребера, «далекосяжна внутрішня зміна». Проте людина відновила стосунок до інших осіб і речей світу, нерідко навіть дуже інтенсивний, хоча він став ворожим, тоді як раніше був ніжним і сповненим сподівань. Отже, можемо сказати, що справжній процес витіснення полягає у відриванні лібідо відлюбих колись людей і речей. Це відбувається німо, нам нічого про нього невідомо, і ми змушені висувати його з наступних подій. Що галасливо заявляє про себе, то це процес одужання, який скасовує витіснення й скеровує лібідо на тих осіб, від яких воно було відокремлене. При параної це відбувається шляхом проєкції. Хибно було би сказати, що внутрішньо притлумлені відчуття проєктуються назовні. Радше слід визнати, що внутрішньо скасоване повертається ззовні. Ґрунтовне дослідження процесу проєкції, яке ми вирішили відкласти до іншого разу, дасть нам тут остаточну певність.

Проте не без задоволення маємо зазначити, що це новоздобуте усвідомлення спонукає до низки подальших дискусій.

1) Наступне міркування підказує нам, що відокремлення лібідо не може відбуватися суто при параної, й не здатне спричиняти такі руйнівні наслідки в інших випадках, де воно також трапляється. Цілком можливо, що відокремлення лібідо є суттєвим та сталим

механізмом будь-якого витіснення; ми не можемо сказати про це з певністю, поки не буде проведено аналогічного дослідження всіх інших розладів, пов'язаних із витісненням. У нормальному душевному житті (і не лише в жалобі) ми, певна річ, постійно вдаємося до такого відокремлення лібідо від інших осіб чи об'єктів, при цьому не захворюючи. Коли Фауст відмежовується від світу, виголошуючи свої прокляття, з того не виникає жодної параної чи іншого невроту, а лише особливий загальний психічний стан. Тобто відокремлення лібідо як таке не може бути патогенним чинником при параної, воно повинно набути особливого характеру, який вирізняє параноїдальне відокремлення лібідо від інших видів цього самого процесу. Неважко зробити припущення, у чому може полягати такий особливий характер. Яке застосування знаходить в подальшому вивільнене у процесі витіснення лібідо? Зазвичай для скасованого прикріплення лібідо ми негайно шукаємо заміну. Поки таку заміну не знайдено, ми утримуємо лібідо в психіці у вільному плаванні, де воно створює напругу і впливає на загальний настрій: при істерії сума вивільненого лібідо перетворюється в тілесні іннервації або ж тривогу. Натомість при параної маємо клінічні ознаки того, що лібідо, відокремлене від об'єкта, зазнає особливого застосування. Пригадаймо, що більшість випадків параної мають у собі значну частку манії величі, а манія величі вже сама собою може сформува-ти параною. З цього робимо висновок, що вивільнене лібідо при параної підпорядковується його й застосовується для його збільшення. Цим знову досягається вже відома з процесу розвитку лібідо стадія нарцизму, у якій власне його було єдиним сексуальним об'єктом. Тож, виходячи з клінічних даних, можемо припустити, що хворі

на параною приносять із собою *фіксацію в нарцизмі*, і зробити висновок, що *повернення від сублімованого гомосексуалізму до нарцизму* задає розмір характерної для параної *регресії*.

2) До історії хвороби Шребера (як і багатьох інших) можна висунути ще одне очевидне застереження, яке полягає в тому, що манія переслідування (супроти Флехзіга) настає незаперечно раніше, ніж фантазія про кінець світу, так ніби позірне повернення витісненого відбувається раніше від самого витіснення, що є очевидною нісенітницею. Щоб відповісти на цей закид, слід зійти з рівня широких узагальнень до уважного розгляду окремих, без сумніву, значно складніших реальних обставин. Слід визнати можливість, що таке відкріплення лібідо може бути як частковим, тобто відокремленням від якогось окремого комплексу, так і загальним. Часткове відкріплення мало би бути значно поширенішим і запускати загальне, оскільки воно спершу мотивоване суто через впливи життя. Усе так і може залишитися у стані часткового відкріплення або ж це відкріплення може бути доповненим до загального, яке потім явно виказує себе манією величі. У випадку Шребера відкріплення лібідо від особи Флехзіга таки може бути первинним: невдовзі після цього з'являються маячні ідеї, які повертають лібідо знову до Флехзіга (хоча й зі знаком мінус як ознакою того, що відбулося витіснення) й так скасовується праця витіснення. Тут боротьба витіснення розгортається з новою силою, цього разу із застосуванням потужніших засобів. Мірою того як спірний об'єкт стає найважливішим у зовнішньому світі, він, з одного боку, намагається притягнути до себе всі лібідо, а з іншого — мобілізує проти себе всі спротиви, тож боротьбу за окремий об'єкт

можна порівняти із вирішальною битвою, у ході якої перемога витіснення виражається в переконанні, що світові настав кінець і залишилася тільки Самість [*Selbst*]). Якщо розглянути вигадливі конструкції, що їх Шреберове божевілля вибудовує на релігійному ґрунті (ієрархія Бога — перевірені душі — переддвір'я неба — нижній і верхній Бог), то ретроспективно можемо оцінити, яке багатство сублімації зазнало краху внаслідок катастрофи загального відкріплення лібідо.

3) Третє міркування, яке постає на ґрунті викладених тут висновків, порушує питання про те, чи можемо ми визнати достатньо дієвим загальне відкріплення лібідо від зовнішнього світу, щоб, виходячи з нього, пояснити «кінець світу», чи, може, у цьому випадку для утримання зв'язку із зовнішнім світом достатньо закріплених еґо-зосередженостей. Тоді слід припустити, що або те, що ми називаємо лібідальною зосередженістю (інтерес, який виходить з еротичних джерел) збігається загалом з інтересом як таким, або ж розглянути можливість того, що суттєвий розлад у розміщенні лібідо може викликати відповідний розлад і в еґо-зосередженостях. Усе це проблеми, при спробі розв'язання яких ми виявляємо, що є ще надто безпорадними та невірними. Якби ми могли спиратися на обґрунтовану теорію потягів, усе виглядало би по-іншому. Та насправді нічим таким ми не володіємо. Ми розглядаємо потяг як межове поняття між соматичним та душевним, вбачаємо в ньому психічну репрезентацію органічних сил і припускаємо популярне розрізнення між еґо-потягами та сексуальним потягом, бо воно, як виглядає, узгоджується з біологічною двоїстістю окремого індивіда, що прагне і до самозбереження, і до збереження свого виду. Проте

все інше є конструкціями, які ми висуваємо, але й готові знову відкинути, щоб краще орієнтуватися у хаосі темних душевних процесів, і якраз від психоаналітичного дослідження про хворобливі душевні стани сподіваємося, що вони змусять нас дійти певних висновків у питаннях вчення про потяги. Молодий вік і відособленість дослідників наразі не дозволяє на сповнення цього сподівання. Можливість зворотного впливу при розладах лібідо на еґо-зосередження не сміємо відкидати так само, як і недооцінювати протилежне, — що вторинні чи індуквані розлади процесів лібідо відбуваються внаслідок аномальних змін в еґо. Так, імовірно, що процеси такого роду є визначальною характеристикою психозів. Що з цього може стосуватися параної, наразі ще неможливо визначити. Тут хотілося б наголосити на одному лише міркуванні. Не можна стверджувати, що параноїк повністю відтягує свій інтерес від зовнішнього світу, навіть на вершині витіснення, — як то спостерігаємо в інших формах галюцинаторних психозів (наприклад, аменція Майнерта). Параноїк таки сприймає зовнішній світ, він усвідомлює зміни, які в ньому відбуваються, і під їхнім впливом змушений виробити свої пояснення (пор. «нашвидку зроблені чоловічки»), відтак, я вважаю значно ймовірнішим, що його змінене ставлення до світу пояснюється винятково або переважно втратою лібідального інтересу.

4) З огляду на таку тісну пов'язаність між параноєю та *Dementia praecox* годі ухилитися від питання, як наше розуміння першого розладу вплине на розуміння другого. Я вважаю цілком виправданим кроком з боку Крепеліна об'єднати багато з того, що раніше називали параноєю, із кататонією та іншими розладами в нову клінічну одиницю, для якої, однак, обрано напрочуд невдалу назву

Dementia praecox. Також і запровадженій Блойлером для того самого кола захворювань назві «шизофренія» можна було б дорікнути, що вона придатна до використання лише тоді, коли не згадувати про первинне значення цього слова. Та й поза тим вона може призвести до непорозумінь, бо використовує для назви теоретично постульований характер, та ще й притаманний не суто цьому розладу, який у світлі інших підходів не може бути визнаний суттєвим. Утім, загалом не так важливо, як саме називати картини хвороби. Істотнішим мені видається вважати параною самостійним клінічним типом, хай навіть її картина так часто ускладнюється шизофренними рисами, бо з погляду теорії лібідо вона завдяки іншій локалізації наявної фіксації та іншому механізму повернення (формування симптомів) відрізняється від *Dementia praecox*, з якою має спільний головний характер власне витіснення й відкріплення лібідо з регресією до еґо. Я вважав би найдоречнішим використати для *Dementia praecox* термін *парафренія*, який ще не обтяжений певним змістом і вказує на зв'язок із терміном «параноя», що залишився би без змін, а також нагадує гебефренію, теж включену до цієї картини. При цьому ми не беремо до уваги те, що цю назву вже пропонували колись для іншого явища, але ці інші слововжитки не прижилися.

Те, що при ранній деменції особливо виразним є характер відвернення лібідо від зовнішнього світу, дуже проникливо проаналізував Абрагам. З цієї характерної риси робимо висновок, що витіснення відбувається через відкріплення лібідо. Фазу бурхливих галюцинацій ми й тут можемо визначити як боротьбу витіснення зі спробою одужання, яка намагається повернути лібідо до його об'єктів. У маяченні та моторних стереотипах

хвороби Юнг із надзвичайним аналітичним чуттям розпізнав судомне намагання вберегти рештки колишніх об'єктних зосередженостей. Ця спроба одужання, яку спостерігач сприймає за власне хворобу, послуговується не проєкціями, як при параної, а галюцинаторним (істеричним) механізмом. Це одна з найбільших відмінностей від параної; і цю відмінність можна роз'яснити генетично, якщо розглядати її під іншим кутом. Розв'язка *Dementia praecox*, при якій розлад залишається не надто частковим, становить другу відмінність. Загалом прогноз тут менш сприятливий, ніж при параної; гору бере є не реконструкція, як у попередньому випадку, а витіснення. Регресія сягає тут не лише нарцизму, що виявляється у манії величі, й цілковитого відкріплення від об'єктної любові та повернення до інфантильного автоеротизму. Отже диспозиційна фіксація мусить залягати раніше, ніж при параної, десь на початку розвитку, що проходить від автоеротизму до об'єктної любові. Так само вельми малоймовірним є те, щоб гомосексуальні поштовхи, які ми так часто, а можливо, і завжди знаходимо при параної, відігравали би таку саму важливу роль в етіології значно ширшого захворювання, яким є *Dementia praecox*.

Наші припущення про диспозиційні фіксації при параної та парафренії цілком дозволяють зрозуміти, чому випадок, який починається з параноїдальними симптомами, може перерости в *Dementia*, чому параноїдальні й шизофренічні прояви можуть поєднуватися будь-якою мірою і чому в такий спосіб може розвинутиися клінічна картина, подібна до Шреберової, яка заслуговує на назву параноїдальної деменції, оскільки містить прояви фантазій бажання й галюцинацій парафренного характеру, тоді як за своїм приводом, за використанням механізму

проекції та за розв'язанням відповідає характеру параної. Бо ж в процесі розвитку багато фіксацій можуть бути полишені, і це по чергово дозволить прорив відтісненого лібідо. Спершу це будуть фіксації, набуті пізніше, а в подальшому перебігу хвороби й первинна, ближча до вихідної точки. Хотілося би знати, які обставини зумовили відносно сприятливу розв'язку хвороби, адже навряд чи можна пристати на думку, що тільки такій випадковості, як «покращення внаслідок переведення в інший заклад», що сталося після того, як пацієнт залишив клініку Флехзіга⁸⁴, можна класти на карб цю розв'язку. Та наша недостатня обізнаність про інтимні взаємозв'язки в цій історії хвороби не дає можливості відповісти на таке цікаве запитання. Тут можна припустити, що загалом позитивне забарвлення комплексу батька через, очевидно, загалом нічим не затьмарені стосунки з ідеальним батьком у реальному житті пізніше, уможливило примирення з гомосексуальними фантазіями, а отже, і сам процес, що нагадує одужання.

Оскільки я не боюся критики й не цураюся самокритики, у мене немає жодного мотиву обійти мовчанкою згадку про подібність, яка, очевидно, може зашкодити в оцінці багатьма читачами моєї теорії лібідо. «Божі промені» Шребера, скомпоновані за допомогою згущення сонячного проміння, нервових волокон і ниток сімені, є, по суті, нічим іншим, як оречевленим відображенням спроектованих назовні лібідальних зосередженостей, які надають його божевіллю прикметної узгодженості з нашою теорією. Що світ має зазнати руйнування, оскільки

84 Пор. Риклін (1905).

його еґо притягувало до себе всі промені, що він потім, у процесі реконструкції мусив тривожитися, щоб Бог не розривав із ним зв'язок через промені — ці та деякі інші деталі Шреберового формування маячних ідей звучать мало не як ендопсихічні прояви сприйняття процесів, припущення яких я поклав в основу мого розуміння параної. Але можу заручитися тут свідченням одного мого друга й фахівця, що теорію параної я висунув ще перед тим як ознайомитися зі змістом Шреберової книжки. Справа за майбутнім вирішити, чи є в цій теорії більше божевілля, ніж мені би хотілося, чи в божевіллі — більше істини, ніж у це дехто сьогодні готовий повірити.

Нарешті, я не хотів би завершувати цю працю, яка, своєю чергою, є лише фрагментом ширшого контексту, не накресливши перспектив щодо двох головних положень, до доведення яких наближається лібідальна теорія неврозів і психозів, а саме, що неврози, по суті, виникають з конфлікту між еґо та сексуальним потягом і що їхні форми зберігають у собі відбитки історії розвитку лібідо, як і розвитку еґо.

Додаток (1912 [1911] року)

При розгляді історії хвороби президента Сенату Шребера я зумисне обмежився мінімумом тлумачень і маю сподівання, що кожен читач, вишколений на психоаналізі, взяв із поданого матеріалу більше, ніж я відкрито стверджував, що йому буде неважко щільніше натягти нитки взаємозв'язків і дійти висновків, на які я лише натякав. За щасливим збігом обставин, інші автори цього тому також звернули увагу на автобіографію Шребера, так можна уявити, скільки ще символічного змісту фантазій і маячних ідей можна одержати від цього вигадливого параноїка⁸⁵.

Випадкове поповнення моїх відомостей про Шребера з часу публікації цієї праці дало мені змогу краще оцінити одне з його маячних тверджень і визнати його таким, що спирається на багатий *міфологічний* контекст. На сторінках 210-212 я згадую про особливе ставлення хворого до сонця, що мені довелося витлумачити як сублімований «символ батька». Сонце говорить із ним словами людської мови й так подає себе як живу істоту. Шребер часто його облаював, вигукував до нього погрози. Він також запевняв, що сонячні промені блякнуть перед ним, коли він звертається до нього гучним голосом. Після «одужання» Шребер нахвалявся, що може спокійно

85 Пор. Юнг (1911, 164 та 207); Шпільрайн (1911, 350).

дивитися на сонце, і воно його майже не засліплює, що, звичайно, раніше було неможливо (див. примітку 58 на ст. 211, примітка на ст. 139 у книжці Шребера).

І ось цей маячний привілей дивитися на сонце й не сліпнути від цього набуває тепер міфологічного інтересу. У С. Райнаха⁸⁶ читаємо, що античні природознавці приписували таку здатність лише орлові, який, як мешканець піднебесся, мав особливо близький зв'язок з небом, сонцем та блискавкою⁸⁷. Ці джерела також повідомляють, що перш ніж визнати своїх пташенят законними спадкоємцями, орел змушував їх пройти випробування. Якщо вони не здатні були незмигтно дивитися на сонце, їх викидали з гнізда.

Щодо значення цього тваринного міфу не може бути жодних сумнівів. Тут тваринам, безперечно, приписували те, що було освяченим звичаєм у людей. Те, що орел робив зі своїми пташенятами, називається *ордалією*⁸⁸, випробуванням походження. Про цей звичай згадується у багатьох давніх народів. Наприклад, кельти, що мешкали на Райні, ввіряли своїх новонароджених річкової течії, щоб пересвідчитися, чи справді вони однієї з ними крові. Плем'я Псиллі, що мешкало на теренах сучасного Триполі, пишалося своїм походженням від змії і змушувало своїх дітей торкатися до них: законно народжених змії

86 (1905–1912), том 3 (1908), 80 (за Келлером, 1887).

87 На найвищих місцях храмів були розміщені зображення орлів, що мали правити за магічні громовідводи. (С. Райнах, цит. праця).

88 *Ордалія* — найдавніший вид судочинства, який полягав у тому, що люди поклалися на вирок Божий або на втручання надприродних сил. — *Прим. пер.*

не кусали, а коли кусали, то діти швидко одужували⁸⁹. Ідеї, що лежали в основі таких випробувань, заводять нас углиб *тотемічного* мислення первісних народів. Тотем — тобто тварина або природна сила в звіриній подобі, від якої плем'я веде свій родовід — щадить членів племені як власних дітей, а його самого, знову-таки, поважають як засновника роду й принагідно щадять і не вбивають. Тут ми підійшли до таких речей, що, як на мене, покликані дати психоаналітичну відповідь на питання походження релігії.

Орел, що змушує своїх дітей дивитися на сонце, вимагаючи, аби воно їх не сліпило, поводитьсь як нащадок сонця, який випробовує своїх дітей на належність до роду. І коли Шребер хвалиться, що сонце не завдає йому шкоди й не сліпить, коли він на нього дивиться, він знаходить міфологічну форму вираження для свого синівського зв'язку з сонцем і ще раз підтверджує, що ми маємо рацію, вбачаючи в сонці символ батька. Пригадаймо також, що Шребер під час хвороби вільно висловлював гордість за свою родину («Шребери належать до найвищої небесної аристократії»)⁹⁰ і що у своїй бездітності він мав людський мотив до жіночої фантазії бажання, і так нам стає доволі зрозумілим зв'язок між його маячним привілеєм і підложжям його хвороби.

Цей невеликий додаток до аналізу параної може бути доказом, наскільки добре обґрунтованим є твердження Юнга про те, що міфопоетичні здібності людства ще не зникли, що й сьогодні у формі неврозів вони

89 Див. літературу в Райнаха, цит. праця, том 1, 74.

90 «Достопамятні нотатки» (24). — «Аристократія» (нім. *Adel*) пов'язана з «орлами» (нім. *Adler*).

творють ті самі психічні продукти, що і в прадавні часи. Я хотів би повернутися до зробленого мною раніше на-
тяку⁹¹ й додати, що те саме стосується і релігієтворчих
здібностей. Гадаю, на часі розширити це твердження, яке
ми, психоаналітики, висловили вже давно, і доповнити
його індивідуальний, онтогенетично осягнутий зміст
антропологічним елементом, вираженим філогенетич-
но. Ми вже казали, що у сновидінні й неврозі ми знову
зустрічаємося з *дитиною* разом із особливостями її мис-
лення та афективного життя. Зараз можемо доповнити:
«...зустрічаємося також і з *дикою, первісною* людиною,
якою вона постає перед нами у світлі вивчення давнини
та досліджень з етнології».

91 «Нав'язливі дії та релігійні відправи» (1907).

Зауваги про один випадок неврозу нав'язливих станів

(1909)

Історія хвороби Чоловіка-щура¹

1 Перекладено за виданням: Sigmund Freud. *Studienausgabe. Band VII. Zwang, Paranoia und Perversion*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1971, S. 35–103.

Редакційні зауваги

Праця «Зауваги про один випадок неврозу нав'язливих станів», більше znana як історія хвороби Чоловіка-щура, є найбільшою за обсягом і найвідомішою роботою Зигмунда Фройдa, присвяченою проблемі неврозу нав'язливих станів. Пацієнт звернувся до Фройдa восени 1907 року, психоаналітичні сеанси розпочалися 1 жовтня і тривали майже рік. Як свідчить Ернест Джоунс, ще до закінчення лікування Фройд неодноразово повідомляв колегам про свої аналітичні знахідки й терапевтичні успіхи. Улітку 1909 року він виклав цю історію хвороби в письмовій формі й на початку липня віддав її у друк.

Зигмунд Фройд мав звичку знищувати всі дотичні до підготовки певної праці матеріали, щойно її було опубліковано. Історія Чоловіка-щура з цього погляду становить цікавий виняток, адже в архіві засновника психоаналізу збереглися нотатки, що стосуються приблизно першої третини курсу лікування, які Фройд ретельно робив після закінчення кожного сеансу. Значна частина цих нотаток була вперше опублікована в англomовному виданні творів Фройдa, відомому як *The Standard Edition*, яке й сьогодні залишається найповнішим та найавторитетнішим виданням творів знаменитого віденського психоаналітика. Хоча віднайдені пізніше записи містять досить багато подробиць, що не увійшли в оригінальний текст історії хвороби, загалом вони узгоджуються

з висновками Фрейда й не підважують його загальну аргументацію.

Хронологія

- 1878 *Рік народження пацієнта.*
- 1881 (пацієнту 3 роки) *Вибух люті проти батька.*
- 1882–1883
(пацієнту 4–5 років) *Сцена з фройляйн Петер.
Смерть старшої сестри.*
- 1884 (пацієнту 6 років) *Ерекції. Пацієнт вважає, що
батьки можуть читати
його думки.*
- 1885 (пацієнту 7 років) *Сцена з фройляйн Ліною.
Постріл у брата.*
- 1886 (пацієнту 8 років) *Розпочинає навчання у школі.
Знайомиться зі своєю
«дамою».*
- 1890 (пацієнту 12 років) *Закохується у дівчинку.
З'являються нав'язливі ідеї
про смерть батька.*
- 1892–1893
(пацієнту 14–15 років) *Закінчення релігійної фази.*
- 1894–1895
(пацієнту 16–17 років) *Несистематичні заняття
онанізмом.*
- 1898 (пацієнту 20 років) *Закохується в даму.
Нав'язливі ідеї про смерть
батька. Самогубство
старшої від пацієнта*

- дівчини, якій він відмовив у коханні.*
- 1899 (пацієнту 21 рік) *Даму оперують. Смерть батька. Заняття онанізмом.*
- 1900 (пацієнту 22 роки) *Присягається утримуватися від онанізму. Дама відмовляє йому в прихильності.*
- 1901 (пацієнту 23 роки) *Бабуся дами захворює. Повернення до заняття онанізмом.*
- 1902 (пацієнту 24 роки) *Травень. Смерть тітки й початок гострого obsесивного неврозу.*
- 1903 (пацієнту 25 років) *Плани одружитися. Obsесивний невроз погіршується. Дама вдруге йому відмовляє. Літні канікули на курорті. Думки про самогубство.*
- 1904 (пацієнту 26 років) *Перший статевий акт.*
- 1906 (пацієнту 28 років) *Вдається до захисних формул, складених із початкових літер слів.*
- 1907 (пацієнту 29 років) *Військові навчання. Жовтень — початок аналізу.*

Вступ

Наступні аркуші містять матеріал двох видів: по-перше, фрагменти повідомлень з історії хвороби одного випадку обсессивного неврозу, який за своїм триванням, шкодою, якої він завдав, та суб'єктивною оцінкою може бути за-рахований до досить важких. Його лікування тривало майже цілий рік і таки дало цілковите відновлення особистості й усунення перешкод, що стояли їй на заваді. По-друге, у зв'язку з цим випадком та враховуючи інші випадки, що були проаналізовані раніше, тут подані окремі стислі відомості про походження та більш витончені психологічні механізми душевних процесів нав'язливого стану, моє перше дослідження про які, опубліковане 1896 року, слід було продовжити².

Такий виклад змісту, на мою думку, сам потребує виправдання, щоби хтось не подумав, ніби я вважаю подібний вид і спосіб повідомлення цілком бездоганим та гідним наслідування, тоді як насправді я мав пристосуватися до перешкод зовнішньої і внутрішньої природи й охоче повідомив би більше, якби тільки міг та мав на те дозвіл. Отож повну історію хвороби я викласти не можу, адже тоді виникла б необхідність у докладному описі життєвих обставин пацієнта. Докучлива увага

2 «Подальші зауваження про захисні невропсихози» (1896, II. «Суть і механізм неврозу нав'язливих станів»).

великого міста, особливо скерована на мою діяльність лікаря, забороняє мені вдаватися до достовірного опису. Проте спотворення, за допомогою яких зазвичай можна вийти з такої ситуації, видаються мені ще більше недоречними й невдалими. Якщо вони незначні, то не досягають своєї мети захистити пацієнта від нескромної цікавості, коли ж ці спотворення заходять задалеко, то вимагають надто великих жертв, руйнуючи розуміння взаємозв'язків, прив'язаних до дрібних реалій життя. З цієї останньої обставини постає парадоксальна ситуація, коли публіці радше повідомляють найінтимніші таємниці, і пацієнт все-таки залишається невпізнаним, ніж невинні й найбанальніші ознаки його особи, за якими його всі знають і які роблять його для всіх упізнаваним.

Якщо я прошу вибачення за радикальне скорочення історії хвороби та лікування, то у зв'язку з тим, що був змушений обмежитися лише окремими результатами психоаналітичного дослідження неврозу нав'язливих станів, а це вимагає більш обґрунтованого пояснення. Визнаю, що досі мені не вдалося до кінця розібратися зі складною структурою *важкого* випадку неврозу нав'язливих станів. Також виявилось, що я неспроможний цю аналітично розпізнану чи гадану структуру зробити видимою для інших через масу накопичених терапевтичних праць. Останнє завдання надзвичайно ускладнюється спротивом хворих та формою їхніх висловлювань. Проте слід сказати, що усвідомлення хворим неврозу нав'язливих станів є справою нелегкою, значно складнішою, ніж у випадку істерії. Загалом слід було сподіватися на протилежне. Спосіб, яким невроз нав'язливих станів виражає свої потаємні думки, сама мова такого неврозу є, власне, лише одним із діалектів істеричної мови, але це діалект, проникнення

в який мало би бути для нас простішим, оскільки він більше споріднений зі способом вираження наших свідомих думок, ніж у випадку мови істерії. Насамперед у ньому немає того перестрибування від душевної до соматичної іннервації — тієї істеричної конверсії, за ходом якої ми з нашим розумінням ніколи не зможемо простежити.

Можливо, наша невелика обізнаність із невротами нав'язливих станів винна в тому, що дійсність не вдовольнила цього сподівання. Важкі пацієнти з невротом нав'язливих станів набагато рідше піддаються аналітичному лікуванню, ніж істерики. Вони й у житті приховують свій стан, поки це ще можливо, і часто звертаються до лікаря в такій занедбаній стадії хвороби, що якби тут ішлося про туберкульоз легень, таким хворим відмовили б у прийомі до лікувального закладу. Я вдаюся до цього порівняння, оскільки за легких, а також важких, але вчасно залікованих випадків невроту нав'язливих станів, аналогічно до хронічних інфекційних хвороб, ми можемо продемонструвати цілу низку блискучих успіхів.

За таких обставин не залишається нічого іншого, як оприлюднити матеріал про наші дослідження, настільки недосконало й неповно, наскільки нам про них відомо й дозволено повідомити. Запропоновані тут фрагменти знання, добуті з такими зусиллями, очевидно, самі собою виглядають не надто задовільно, проте вони можуть бути доповнені роботою інших дослідників, і спільними зусиллями може вдатися те, що одному, напевне, було б не під силу.

I. З історії хвороби

До мене звернувся один молодий чоловік з вищою освітою й заявив, що страждає від нав'язливих уявлень ще з дитинства та особливо сильно — останні чотири роки. Головний зміст його страждання — *побоювання*, що з двома особами, яких він дуже любить, може щось трапитися. Йдеться про батька та одну пані, якою чоловік захоплюється і яку дуже шанує. Окрім того, він відчуває *нав'язливі імпульси*, наприклад, бажання перерізати собі бритвою горло, а також створює собі *заборони* щодо інколи геть неважливих речей. Він змарнував роки, змагаючись зі своїми ідеями, і тому дещо відстав від життя. Усі курси лікування, до яких він вдавався, нічого йому не дали, окрім водолікування, яке він отримав у закладі поблизу ***, але й це, либонь, лише тому, що там він завів одне знайомство і, відтак, мав регулярні статеві зносини. Тут у нього немає такої нагоди, статеві зносини трапляються рідко, з нерегулярними проміжками. До проституток він відчуває огиду. Та й взагалі, його сексуальне життя було жалюгідне: онанізм відігравав лише незначну роль у віці 16–17 років. У нього нормальна потенція, перший коїтус у 26 років.

Він був схожим на людину з ясним і гострим розумом. Коли я запитав, що спонукає його висунути на передній план відомості про сексуальне життя, він відповів: те, що йому відомо про мої вчення. Взагалі з моїх праць

він нічого не читав, але нещодавно, гортаючи одну мою книжку, натрапив на роз'яснення деяких дивних словосполучень³, які настільки нагадали йому його власну «роботу думки» зі своїми ідеями, що він вирішив мені довіритися.

А. Початок лікування

Після того як наступного дня я зобов'язав його дотримуватися одного-єдиного правила — казати все, що спадає на думку, навіть якщо це йому *неприємно* або здається *неважливим, недоречним* чи *безглуздим*, і віддав на його розсуд тему, з якої він хотів би розпочати, — він почав із цього⁴:

У нього є друг, про якого він надзвичайно високої думки. Саме до нього він завжди йде, коли йому дошкуляє злочинний імпульс, і питає, чи той зневажає його як злочинця. Друг підтримує його й запевняє, що він — бездоганна людина, яка, очевидно, ще з юності призва-чаїлася розглядати своє життя з такого ракурсу. Колись подібний вплив мав на нього інший приятель, студент дев'ятнадцяти років — йому самому тоді було 14 або 15: він припав йому до вподоби, і той настільки піднімав його почуття власної вартості, що він почувався ледь не генієм. Цей студент потім став його домашнім учителем,

3 «До психопатології щоденного життя» (1901).

4 Відредаговано за записами, зробленими ввечері того ж дня, коли відбувся сеанс, з якомога точним відтворенням по пам'яті того, що говорив пацієнт. Можу тільки відраджувати використовувати сам час лікування для фіксації почутого. Відволікання уваги лікаря завдає хворому більше шкоди, ніж може компенсувати користь від ретельно відтвореної історії хвороби.

а тоді раптом змінив свою поведінку і почав ставитися до нього зневажливо, як до якогось йолопа. Урешті, він помітив, що той цікавився однією з його сестер і зв'язався з ним лише тому, що прагнув одержати доступ до їхнього дому. То було перше велике потрясіння в його житті.

А тоді без жодного переходу продовжив:

Б. Інфантильна сексуальність

«Моє сексуальне життя почалося дуже рано. Пригадую одну сцену, коли мені було 4 чи 5 років (з шостого року життя я взагалі пам'ятаю усе), яка виразно зринула в пам'яті лише через багато років. У нас була гарненька молода гувернантка, панна Петер⁵. Одного вечора вона лежала легко вбрана на канапі й читала. Я лежав поряд із нею й попросив у неї дозволу залізти їй під спідницю. Вона дозволила за умови, що я нікому не розкажу. Одягу на ній було небагато, і я обмацав її геніталії й нижню частину тіла, яке видалося мені незвичайним. Відтоді в мене з'явилася ця пекуча й болісна цікавість і бажання бачити жіноче тіло. Досі пам'ятаю, з яким напруженням

5 Колишній аналітик доктор Альфред Адлер якось в одній своїй приватній доповіді наголошував на особливому значенні, яке мають *найперші* повідомлення пацієнта. Перед нами доказ цього. Вступні слова пацієнта підкреслюють вплив, який мали на нього чоловіки, роль гомосексуального вибору об'єкта в його житті, й одразу після цього дають натяк на другий мотив, який пізніше набуде більшого значення: конфлікт та протилежність інтересів між чоловіком і жінкою. Навіть те, що він пам'ятає прізвище першої гарної гувернантки, яке випадково є чоловічим іменем, також слід додати до цього контексту. У віденських міщанських колах гувернантку частіше називали на ім'я й запам'ятовували саме ім'я, а не прізвище.

у лазничці, куди мені тоді ще дозволяли заходити разом із фройляйн та сестрами, я чекав, поки фройляйн роздягнеться й зайде у воду. Більше пригадую від шести років. Тоді в нас була інша фройляйн, також молоденька й гарненька, у неї були абсцеси на сідницях, які вона ввечері зазвичай вичавлювала. Я підстерігав цей момент, аби втамувати свою допитливість. Теж у лазничці, хоча панна Ліна була стриманіша за свою попередницю». (У відповідь на моє перепитування: «Я не спав регулярно в її кімнаті, а переважно з батьками».) «Пригадую одну сцену, коли мені було, мабуть, десь років зо сім⁶. Якось увечері ми сиділи разом: фройляйн, кухарка, інша покоївка, я і мій брат, молодший за мене на півтора року. Раптом із розмови дівчат я вловив як панна Ліна каже: „З малим уже можна було б таке робити, але Пауль (тобто я) надто незграбний, він, напевно, не втрапить“. Я не зовсім ясно зрозумів, про що йдеться, але відчув приниження й заплакав. Ліна заспокоїла мене й розповіла про дівчину, яка щось подібне робила з довіреном їй маленьким хлопчиком і за це на кілька місяців сіла до в'язниці. Не думаю, що вона робила зі мною щось неналежне, але з нею я багато чого собі дозволяв. Легаючи з нею до ліжка, я відгортав ковдру й обмацував її, а вона спокійно це дозволяла. Вона була не надто розумна й, вочевидь, дуже спрагла сексуально. У 23 роки вона вже мала дитину, із батьком якої одружилася пізніше, тож тепер вона зветься пані гофрат⁷. Я й досі часто зустрічаюся з нею на вулиці».

6 Пізніше він визнає можливість того, що ця сцена могла відбутися одним або двома роками пізніше.

7 *Гофрат*, надвірний радник — австрійський титул високих державних службовців, правників, лікарів тощо. — *Прим. пер.*

«Уже в шість років я потерпав від ерекцій і пам'ятаю, як одного разу пішов до матері, щоб поскаржитися їй на це. Ще пригадую, що мусив тоді здолати сумніви, адже здогадувався, що тут є зв'язок із моїми уявленнями та з моєю допитливістю, і тоді якийсь час я мав хворобливу ідею, ніби *батькам відомі мої думки; я пояснював собі це тим, що, можливо, міг промовити їх уголос, хоча сам цього й не чув*. Я бачу в цьому початок моєї хвороби. Були деякі особи, дівчатка, які мені дуже подобалися і яких я хотів негайно *бачити оголеними*. Але разом із цими бажаннями в мене було якесь моторошне *відчуття, так ніби щось мусило трапитися, коли я так думав, і мені слід було робити все можливе, щоби цього не допустити*».

(Як приклад подібних страхів він дав таку відповідь: «Наприклад, що *помре мій батько*».) «Думки про батькову смерть напосідали на мене тривалий час ще з раннього віку й дуже мене гнітили».

При цій нагоді я на свій подив довідався, що батько, через якого пацієнта ще досі переслідували нав'язливі страхи, помер багато років тому.

Те, що наш пацієнт на першому сеансі лікування подав із віку своїх шести-семи років, є не лише, як він гадає, початком хвороби, а, власне, вже самою хворобою. Це був повноцінний невроз нав'язливих станів, якому не бракувало жодного суттєвого елемента, він був водночас серцевиною та взірцем подальшого захворювання, елементарним організмом, тож вивчення його єдино могло дати нам можливість осягнути складну організацію його теперішньої недуги. Ми бачимо дитину під панівним впливом компонента сексуального потягу, насолоди від розглядання, результатом якого є дуже інтенсивне

бажання бачити осіб жіночої статі, які йому подобаються, оголеними. Це бажання відповідає пізнішій нав'язливій ідеї; і якщо воно ще не мало нав'язливого характеру, то це тому, що його «Я» ще не стало в цілковиту суперечність до цього бажання і ще не відчуває його чужорідним, та звідкись уже пробивається заперечення цього бажання, бо його появу регулярно супроводжує болісний афект⁸. Очевидно, у душевному житті маленького розпусника був конфлікт. Поряд із нав'язливим бажанням стоять найтіснішим чином пов'язані з ним нав'язливі страхи: щоразу думаючи про щось таке, він змушений потерпати від того, що може статися щось страшне. І це страшне вже зодягається в шати характерної невизначеності, відтоді завжди присутньої у проявах цього неврозу. Проте в дитини неважко віднайти те, що криється за цією невизначеністю. Якщо попросити пацієнта навести приклад в одному з туманних місць загальних невизначеностей неврозу нав'язливих станів, можна бути впевненим, що цей приклад і буде саме тією первинною сутністю, яка мала бути прихована узагальненням. Отже, той нав'язливий страх, якщо відтворити його первісне значення, означатиме: «Якщо в мене є бажання бачити якусь жінку голою, то мій батько мусить померти». Болісний афект виразно набуває відтінку чогось моторошного, забобонного й уже посилає первинні імпульси, щоб відвернути лихо, що й виявиться згодом у *захисних заходах*.

Тож еротичний потяг та спротив йому, (ще не нав'язливе) бажання та (вже нав'язливе) побоювання, яке йому протривить, болісний афект і потяг до захисних дій — перед

8 Тут слід нагадати, що були спроби пояснити нав'язливі уявлення, не звертаючись до афективності.

нами повний інвентар неврозу. Так, є тут і щось інше, своєрідні *делірійні*⁹ *й маячні утворення* химерного змісту: батьки знають його думки, оскільки він промовляв їх уголос, хоча сам він цього не чув. Ми навряд чи помиримся, якщо в цій дитячій спробі пояснення помітимо натяк на ті дивні душевні процеси, які називаємо несвідомими і які не можемо випустити, якщо бажаємо пролити світло науки на ці темні явища. «Я промовляю вголос свої думки, не чуючи їх» — це звучить як проекція назовні нашого власного припущення, що він має думки, про які сам нічого не знає, як ендопсихічне сприйняття витісненого.

Зрештою, ми виразно розуміємо: і в цього дитячого елементарного неврозу вже є своя проблема і своя позірна абсурдність — як і в будь-якому складному неврозі дорослого. Що ж означає, що батько мусить померти, коли в дитини проявляється оте хтивє бажання? Чи це суцільна нісенітниця, чи, може, існують шляхи, щоб зрозуміти цю фразу, зрозуміти її як результат раніших процесів та передумов?

Якщо застосувати до цього випадку дитячого неврозу здобуті деінде пізнання, доведеться припустити, що й тут, тобто до шостого року життя, відбулися травматичні події, конфлікти чи витіснення, які потрапили під дію амнезії, а їхні рештки утворили зміст цього нав'язливого страху. Згодом дізнаємося, наскільки нам вдасться віднайти ці забуті переживання чи з деякою ймовірністю їх реконструювати. А тим часом хотілося би наголосити на, мабуть, аж ніяк не другорядному збігу, що дитяча амнезія нашого пацієнта закінчилася саме на шостому році життя.

9 *Делірій* — тут і в інших місцях цієї праці вживається у сенсі, який ми пояснили нижче, див. розділ ІІА.

Подібний початок хронічного невроту нав'язливих станів у ранньому дитинстві з хтивими бажаннями, прив'язаними до страшних очікувань і схильності до захисних дій, відомий мені з багатьох випадків. Це абсолютно типовий, хоча, напевне, і не єдино можливий тип. Перш ніж ми перейдемо до змісту другого сеансу, скажу ще декілька слів про ранні сексуальні враження пацієнта. Навряд чи хто заперечуватиме, якщо ми назвемо їх особливо істотними й дієвими. Так само було і в інших випадках невроту нав'язливих станів, які я мав змогу аналізувати. Характер передчасної сексуальної активності, на відміну від істерії, тут присутній завжди. Невроз набагато чіткіше, ніж істерія, дозволяє побачити, що моменти, які формують психоневроз, слід шукати не в актуальному, а в дитячому сексуальному житті. Нинішнє сексуальне життя нав'язливого невротика поверховому досліднику може здатися цілком нормальним: воно часто демонструє значно менше патогенних моментів і відхилень, ніж у нашого пацієнта.

В. Великий нав'язливий страх

«Гадаю, сьогодні я хотів би розпочати з переживання, що стало безпосереднім приводом звернутися до Вас. Це було в серпні під час військових маневрів в ***. Перед цим я почувався дуже кепсько і мучив себе всіма цими нав'язливими думками, але під час маневрів вони незабаром відступили. Мені хотілося показати офіцерам-професіоналам, що я не лише чогось навчився, а й здатний багато чого витримати. Одного дня у нас був невеликий марш із ***. На привалі я загубив пенсне, і хоча запросто міг би його знайти, мені не хотілося

затримувати марш, тож я вирішив залишити його, але зателеграфував до свого оптика у Відні, щоб той негайно прислав мені заміну. Під час того привалу я сидів між двома офіцерами, один із яких, гауптман із чеським прізвиськом, пізніше стане для мене важливою особою. Я відчував певний страх перед цим чоловіком, *оскільки він, очевидно, мав схильність до жорстокості*. Не хочу стверджувати, що він був поганою людиною, але під час офіцерських зібрань неодноразово виступав за впровадження тілесних покарань, так що я був змушений рішуче йому заперечувати. Отож під час цього привалу у нас зайшла мова про один особливо жахливий вид покарання на Сході...»

Тут він уриває свою оповідь, схоплюється на ноги й просить у мене дозволу опустити опис деталей. Я запевняю його, що сам не маю жодної схильності до жорстокості, й, безперечно, аж ніяк не хотів би його мордувати, але не можу йому подарувати те, чим не розпоряджаюся. З таким самим успіхом він міг би попросити мене подарувати йому з неба дві комети. Долання спротивів — це запорака лікування, якою ми ніяк не можемо знехтувати. (Поняття «спротиву» я роз'яснив йому на початку цього сеансу, коли він сказав, що має багато-чого пересилити в собі, щоб повідомити мені про це своє переживання). І я провадив далі: «Принаймні я можу спробувати здогадатися за вашими натяками, про які події йдеться. Може, він має на увазі садження на палю?» — «Ні, не це, засудженого прив'язували, — (він висловлювався так невиразно, що я не одразу збагнув, у якій позі) — на його зад натягали горщик, куди садовили *шурів*, які — тут він знову підхопився, виказуючи ознаки жаху й опору — *вгризалися*». — «В анус», — довелося мені додати.

В усіх важливих моментах оповіді у нього можна було спостерегти дуже дивний, змішаний вираз обличчя, у якому я вбачаю хіба що *жах від власного, невідомого йому задоволення*. Потім, попри всі труднощі, він веде далі: «У ту мить мене просто-таки пронизало *уявлення, що таке відбувається з дорогою мені особою*»¹⁰. На моє пряме розпитування він відповів, що цю кару виконує не він сам, вона виконується над цією людиною безособово. Після кількох спроб вгадати я дізнаюся нарешті, що це «уявлення» стосується тієї пані, якою він захоплювався.

Він уриває оповідь, щоб запевнити мене, якими чужими й ворожими є для нього ці думки і з якою неймовірною швидкістю відбувається в ньому все з ними надалі пов'язане. Одночасно з ідеєю незмінно з'являється й «санкція», тобто захисний захід, до якого він був змушений вдатися, щоб така фантазія не здійснилася. Коли гауптман розповідав про таку жахливу кару, а в нього самого зринули ті ідеї, йому ще вдалося захиститися від *обох*, скориставшись своїми звичайними формулами: за допомогою слова «але», супроводжуваного жестом відкидання й доповненого фразою: «Що це тобі таке лізе в голову».

Ця множина «обох» спантеличила мене так само як, мабуть, незрозумілою залишилася вона й для читачів. Бо ж досі ми чули лише про одну ідею, а саме що його дама зазнає кари щурами. Тепер йому довелося визнати, що водночас в нього зринула й інша ідея, а саме, що

10 Він сказав «уявлення» — значно сильніше і важливіше означення «бажання» чи, відповідно, «острах», очевидно, було приховане самоцензурою. На жаль, я не можу відтворити незвичну невизначеність усього його мовлення.

ця кара спіткала і його батька. Оскільки його батько помер багато років тому, то це нав'язливе побоювання є ще безглуздішим, аніж перше, а тому ще якусь мить намагалося вберегтися від зізнання.

Наступного вечора той самий гауптман передав йому пакет, доправлений поштою, зі словами: «Оберлейтенант А¹¹. оплатив накладений платіж. Ти маєш повернути йому гроші». У пакеті було замовлене телеграфом пенсне. У цю мить «санкція» набула в нього ось якої форми: *Не повертати гроші*, бо інакше те станеться (тобто здійсниться фантазія про щурів стосовно батька і пані). І відповідно до вже знайомої йому процедури миттєво з метою побороти санкцію з'явилася обітниця, що звучала як присяга: *«Ти мусиш віддати оберлейтенантові А. 3,80 крон»*, що він ледь не промовив півголосом.

За два дні маневри добігли кінця. Протягом усього цього часу він намагався повернути оберлейтенантові А. цю невеличку суму, та на заваді поставало дедалі більше труднощів, нібито *об'єктивної* природи. Спершу він хотів передати оплату через іншого офіцера, який ішов на пошту, і дуже зрадив, коли той приніс гроші назад, пояснивши, що оберлейтенанта А. на пошті він не зустрів, адже цей спосіб виконання обітниці в будь-якому разі його не задовольнив би, бо не відповідав дослівній фразі *«Ти мусиш віддати оберлейтенантові А. 3,80 крон»*. Урешті він зустрів цього А., якого шукав, але той відмовився взяти гроші, зауваживши, що він за нього нічого не платив, пошту забирав узагалі не він, а оберлейтенант Б. Мій пацієнт був дуже засмучений, що не може виконати своєї присяги, оскільки та спиралася на хибні передумови, тож

11 Імена тут є майже неважливими.

вигадав собі дуже дивний вихід: він піде на пошту з обома панамі, А. і Б., там А. дасть поштарці 3,80 крон, поштарка передасть ці гроші Б., і так, відповідно до дослівного звучання присяги, він поверне 3,80 крон панові А.

Не здивуюся, якщо в цьому місці читачі будуть спантеличені, адже навіть докладний опис подій тих днів та його реакції на них, які навів мені пацієнт, хибували на внутрішні протиріччя й звучали безнадійно заплутано. Допіру за третім переповіданням історії вдалося відкрити йому очі на всі ці неясності, а також викрити заблуди пам'яті й зміщення, яких він припустився. Заощаджу тут відтворення всіх цих подробиць, найістотнішу з яких ми зможемо незабаром надолужити, зауважу лише, що під кінець другого сеансу наш пацієнт поводився так, наче був приголомшений і спантеличений. Він неодноразово звертався до мене «пане гауптман», можливо, тому, що на початку другого сеансу я сказав йому, що сам я не жорстокий, на відміну від гауптмана М., і не маю наміру даремне його мучити.

На цьому сеансі мені вдалося лише дістати від нього пояснення, що він від самого початку, за всіх попередніх випадків страху, що з любими його серцю людьми може щось трапитися, переносив покарання не лише в теперішнє, а й у вічність — потойбіччя. До 14 чи 15 років він був дуже щирим вірянином, але відтоді дійшов до нинішнього вільнодумства. А цю суперечність намагався згладжувати, кажучи собі: «А що ти знаєш про потойбічне життя? Хто взагалі щось про це знає? Про нього ж нічого неможливо знати, ти ж нічим не ризикуєш, тож роби це». Такі висновки здавалися цілком бездоганими для людини, яка загалом була дуже проникливою, так він використовував невизначеність розуму в цьому питанні на користь по-можності, яку вже переріс.

На третьому сеансі він завершив свою дуже характерну оповідь про намагання виконати накинуту собі присягу: увечері відбулося останнє зібрання офіцерів перед закінченням маневрів. Йому випало подякувати у відповідь на тост за «панів-резервістів». Він промовляв добре, але ніби як сновида, адже підспудно його досі гризла присяга. Ніч була жахливою: аргументи й контраргументи змагалися між собою. Головним аргументом було, звісно, що передумова його присяги, а саме, що оберлейтенант А. заплатив за нього гроші, не відповідає дійсності. Та він утішав себе тим, що справу ще не закінчено, ніщо іще не втрачено, бо ж завтра зранку А. частину дороги до станції їхатиме з ним разом верхи, тож він матиме час попросити його про одну люб'язність. Зрештою, він цього так і не зробив, дав А. поїхати своєю дорогою, зате зобов'язав його ординарця повідомити А., що має намір заїхати до нього по обіді. Сам він дістався до залізничної станції о пів на десяту, залишив там багаж, пішов у містечку на закупи й постановив після цього відвідати А. З містечка П. до села, де був стаціонований А., екіпажем можна було доїхати десь за годину. До місця, де була пошта, було три години їзди залізницею, тож він вирішив, що виконання його складного плану залишає йому час якраз ще встигнути на вечірній потяг з П. до Відня. Ідеї, які боролися в ньому, звучали так: з одного боку, то був би вияв боягузтва, адже він хоче тільки заощадити собі незручність вимагати цієї жертви від А., й постати перед ним останнім телепнем, а тому переступить через власну присягу. З іншого боку, саме виконати присягу, навпаки, буде боягузтвом, адже так він лише прагне здобути спокій від своїх нав'язливих уявлень. Коли під час роздумів аргументи настільки

врівноважують один одного, то зазвичай він віддає все на розсуд випадкових подій, волі Небес. Тож він сказав «так», коли носій на станції запитав його: «Чи пан лейтенант їде десятигодинним поїздом?» Відтак, від'їхав поїздом о десятій і в такий спосіб створив *fait accompli*¹² та відчув від цього велике полегшення. У кондуктора вагону-ресторану ще взяв марку для *Table d'hôte*¹³. На першій станції йому раптом спало на думку, що він ще може вийти, дочекатися зустрічного поїзда й доїхати ним до П., а звідти до того місця, де перебував оберлейтенант А., потім за три години добратися з ним поїздом до пошти і т.д. І тільки з огляду на замовлений обід він утримався від виконання цього наміру, проте таки його не облишив, а просто відклав здійснення до наступної станції. Отак він терзався від станції до станції, аж поки доїхав до такої зупинки, де, як йому здалося, висісти вже було неможливо, оскільки там у нього мешкали родичі, тож він вирішив їхати до Відня, податися до свого друга, розповісти йому про цю справу й залежно від його рішення повернутися нічним поїздом до П. Коли я висловив сумнів, чи все це вдалося б так владнати, він відповів запевненням, що між прибуттям одного поїзда та відбуттям іншого в нього було би півгодини про запас. Проте, прибувши до Відня, він не знайшов свого друга у тій господі, де сподівався його застати, тож лише об 11 годині вечора навідався до нього в помешкання і тут-таки вночі виклав йому всю історію. Друг сплеснув

12 *Доконаний факт (фр.). — Прим. пер.*

13 *Досл. «гостьовий стіл» (фр.) — меню з кількох страв за фіксованою ціною найчастіше в готелях, вагонах-ресторанах тощо. — Прим. пер.*

руками, дивуючись, що той досі сумнівається, чи не було це нав'язливою ідеєю, заспокоїв його, і наш пацієнт чудово проспав усю ніч, а наступного ранку друг повів його на пошту, щоб переказати 3,80 крон на те поштове відділення, куди було доправлено пакет із пенсне.

Це останнє повідомлення дало мені точку опертя для розплутування спотворень у його оповіді. Якщо друг привів його до тям, і він переказав ту невелику суму не оберлейтенантові А. чи оберлейтенантові Б., а просто на поштове відділення, то він же мусив знати і знав ще до свого від'їзду, що гроші за накладений платіж винен *не кому іншому, як поштовому службовцю*. Виявилось, що він справді це знав ще до вимоги гауптмана та до своєї обітниці, бо ж тепер згадав, що за кілька годин *перед тим* як зустріти жорстокого гауптмана, йому випала нагода бути відрекомендованим іншому гауптману, який і повідомив йому справжній стан речей. Цей офіцер, почувши його ім'я, розповів, що якраз був на пошті й *поштарка* спитала його, чи знає він лейтенанта Г. (тобто нашого пацієнта), якому прийшов пакет із накладеним платежем. Він відповів заперечно, але поштарка сказала, що довіряє невідомому лейтенантові й наразі сама внесе сплату. У такий спосіб наш пацієнт одержав замовлене пенсне. Жорстокий гауптман припустився помилки, нагадуючи при врученні пакета, що 3,80 крон слід повернути А. Наш пацієнт мусив знати, що це помилка. Проте, спираючись на цю помилку, він дав обітницю, від якої потім так натерпівся. Тож епізод із іншим гауптманом та існування довірливої поштарки він приховав від себе, а відтак і від мене, коли переказував цю історію. Визнаю, що після цього виправлення його поведінка стала ще безглуздішою та заплутанішою, ніж перед тим.

Коли він залишив друга й повернувся до родини, на нього з новою силою напосілися сумніви. Бо ж аргументи його товариша — це не що інше, як його власні аргументи, і він не збирається дурити себе щодо того, що те тимчасове заспокоєння можна витлумачити суто особистим впливом на нього друга. Рішення звернутися до лікаря було вплетене в його делірій ось яким доволі спритним чином. Він мав намір дістати від лікаря посвідку, що з метою одужання має вдатися до дії, яку вигадав стосовно оберлейтенанта А., а той, завдяки посвідці, безперечно, погодиться прийняти ті 3,80 крон. А випадковість, що саме тоді йому потрапила до рук моя книжка, скерувала його вибір на мене. Однак, прийшовши до мене, він не заводив мови про посвідку, а цілком резонно попросив позбавити його від нав'язливих ідей. Через багато місяців, коли спротив досяг свого апогею, у нього знову виникла спокуса таки поїхати до П., знайти там оберлейтенанта А. і влаштувати йому комедію з поверненням грошей.

Г. Вступ до розуміння лікування

Не варто сподіватися одразу почути від мене те, що я маю сказати для прояснення цих дивовижно безглузких нав'язливих уявлень (про щурів). Правильна психоаналітична техніка велить лікарю вгамувати свою допитливість і дати пацієнтові змогу вільно вибирати послідовність тем в роботі. Тож на четвертому сеансі я зустрів пацієнта запитанням: «То як Ви плануєте просуватися далі?»

«Я вирішив повідомити Вам те, що вважаю дуже важливим і що мучить мене з самого початку». Тут він дуже

розлого розповідає історію хвороби свого батька, який помер дев'ять років тому від емфіземи¹⁴. Якось увечері, будучи переконаний, що стан батька критичний, він запитав у лікаря: коли можна вважати, що небезпека минула. Відповідь була: «Післязавтра ввечері». Йому не спало на думку, що батько може й не дожити до цього терміну. О пів на дванадцятую ночі він на годинку приліг поспати, а прокинувшись о першій, почув від друга-лікаря, що батько вже помер. Він докоряв собі, що не був присутній при його смерті, його самодокори посилювалися, коли доглядальниця сказала, що останніми днями батько одного разу вимовив його ім'я й, коли вона підійшла до нього, звернувся до неї з запитанням: «Ви Пауль?» Йому здалося, що мати й сестра теж собі докоряють, але вони про це не говорили. Проте спершу докір його не мучив: тривалий час він узагалі не усвідомлював факту батькової смерті. Часто бувало, що, почувши вдалий жарт, він казав собі: «Треба розповісти батькові». Так само і його фантазія залучала батька, тож часто, коли хтось стукав у двері, він думав: «Зараз увійде батько», а коли сам заходив до кімнати, сподівався застати його там, і хоча ніколи не забував тієї обставини, що батько помер, сподівання таких з'яв не мало в собі нічого жахливого, а навпаки — було чимось бажаним для нього. Щойно через півтора року спогад про цей недогляд повернувся й став його жахливо терзати, так що він почав ставитися до себе, як до злочинця. Приводом тут була смерть тітки-своячки та його візит співчуття. Відтоді структуру своїх думок він поширив і на потойбічний світ. Ще одним наслідком

14 *Емфізема легень* — незворотне розширення альвеол легень, кінцева стадія багатьох хронічних легеневих хвороб. — Прим. пер.

цього нападу стала важка непрацездатність¹⁵. Оскільки він розказав, що тоді тримався лише завдяки другові, який його заспокоював і завжди відкидав його самодокори як жахливо перебільшені, я скористався цими словами як приводом уперше познайомити його з передумовами психоаналітичної терапії. Якщо перед нами мезальянс між змістом уявлення й афектом, тобто між розміром самодокору та приводом до нього, нефахівець скаже, що афект надто великий у порівнянні з приводом, тобто він перебільшений, а отже, і висновок із самозакиду, що пацієнт — злочинець, хибний. Лікар же, навпаки, скаже: «Ні, афект цей виправданий, почуття провини не варто далі критикувати, просто воно належить до іншого змісту, який є невідомим (*несвідомим*) і який ще треба відшукати. Відомий зміст уявлення потрапив у це місце лише внаслідок хибного пов'язання. Та ми не звикли відчувати в собі сильні афекти без змісту уявлення, тож коли такого змісту немає, беремо собі якийсь інший зміст, що більш-менш сюди пасує, як сурогат, як-от наша поліція, коли неспроможна впіймати справжнього вбивцю, арештовує замість нього несправжнього. Сам факт хибного зв'язку пояснює, однак, безпомічність логічної роботи для подолання болісного уявлення. На завершення я визнав, що цей новий погляд спершу приводить нас до великої загадки, адже як він міг погодитися зі своїм самодокором щодо

15 Такий розвиток стає зрозумілим пізніше з детального опису події, яка стала тут приводом. Дядько-вдівець гірко причитав: «Інші чоловіки дозволяють собі все, що завгодно, а я жив лише для цієї жінки!» Наш пацієнт припустив, що дядько натякає на його батька та ставить під сумнів його подружню вірність, і хоча дядько найрішучішим чином відкинув таке тлумачення його слів, їхній вплив годі було відкинути.

злочину, вчиненого проти батька, напевне знаючи, що насправді ніколи не скоїв проти нього жодного злочину.

На наступному сеансі він виявляє неабияке зацікавлення моїм викладом, але й дозволяє собі виказати деякі сумніви: «Як повідомлення про те, що самодокір та почуття провини виправдані, може мати цілющий вплив?» «Не саме повідомлення про це чинить цілющий вплив, а викриття невідомого змісту, якого той докір власне стосується». Так, саме на це й скероване його запитання. Я даю йому коротке пояснення про психологічні відмінності між *свідомим та несвідомим*, про зношеність, якої зазнає все свідоме, тоді як несвідоме залишається відносно незмінним, при цьому проводжу паралель з виставленими в моїй кімнаті антикварними речами. Власне, це лише знахідки з поховань, перебування під землею означало для них збереження. Помпеї почали руйнуватись якраз тепер, відколи їх розкопали.

«А чи існує якась гарантія, — питає він далі, — як обійдешся з тими знахідками? — Одному, — припускає він, — мабуть, вдасться подолати самодокори, а іншому — ні». — «Ні, це лежить у самій природі речей, що афект зазвичай вдається подолати вже під час самої роботи. Помпеї прагнуть зберегти, тоді як таких болючих ідей намагаються позбутись». — Він мовив, звертаючись до себе, що будь-який докір виникає лише внаслідок порушення якогось найсокровеннішого власного морального закону, а не закону зовнішнього. (Я погодився: хто порушує лише зовнішні закони, нерідко навіть почувується героєм.) Отож такий процес єдино можливий при *розпаді особистості*, наявному з самого початку. Чи вдасться йому повернути собі єдність особистості? Якщо так, то йому доведеться багато чого зробити, можливо, більше за інших. Я на це:

«Я цілком згодний із тим, що йдеться про розщеплення особистості, ось тільки хай він з'єднає цю нову протилежність між моральною особою та злом з протилежністю між свідомим та несвідомим. Моральна особа є свідомим, а зло несвідоме¹⁶». — Він пригадує, що хоч і вважає себе моральною особою, але в *дитинстві* з певністю робив речі, які виходили від іншої особи в ньому. Я зауважив, що ось так він мимохідь відкрив головну рису несвідомого — його стосунок до *інфантильного*. Несвідоме є інфантильним, це саме та частина особи, яка тоді відокремилася від неї, не співдіяла з нею в подальшому розвитку й тому була *витіснена*. Саме похідними цього витісненого несвідомого і є елементи, що підтримують мимовільні думки, у яких і полягають його страждання. Зараз він зможе відкрити ще одну рису несвідомого; я хотів би, щоб це відкриття він зробив сам. Він зразу не бачить ніяких подальших зв'язків, натомість висловлює сумнів, чи вдасться усунути зміни, які тривали так довго. Що, наприклад, можна вдіяти проти ідеї потойбіччя, яку годі спростувати логічно? Я не заперечую ні важкість його випадку, ні значення його конструкцій, проте його вік є дуже сприятливим, так само сприятливим є й цілісність його особистості. Кажучи це, я висловлюю щодо нього прихильну оцінку, що його явно тішить.

Наступний сеанс наш пацієнт розпочинає з заяви, що му-
сить розповісти мені про деякі факти зі свого дитинства.
З семи років, як мовилося, він відчував страх, що бать-
ки вгадують його думки, і цей страх, власне, залишився

16 Усе це правильно лише в загальних рисах, але для вступу цього буде наразі достатньо.

в нього на все життя. У 12 років він полюбив маленьку дівчинку, сестру свого товариша (на моє запитання він відповів, що полюбив не чуттєво, він не хотів бачити її голою, вона була ще замала), але та була з ним не настільки ніжною, як би йому хотілося. І тут у нього виникла ідея, що вона була би люб'язнішою до нього, якби його спіткало якесь лихо; таким лихом він уявляв собі смерть батька. Цю ідею він одразу рішуче відкинув, і навіть досі протриває можливість того, що в такий спосіб могло виявити себе його «бажання». То було всього-на-всього «поєднання думок»¹⁷. На це я заперечив: «Якщо то не було бажання, навіщо тоді протриває?» — «Ну так, просто через зміст уявлення, що батько може померти». Цей вислів він сприйняв як «образу його Величності», адже, як відомо, покараний буде і той, хто сказав: «Цісар —віслюк», і той, хто замаскував цей глузливиий вираз у слова: «Якщо хтось скаже, що..., то матиме справу зі мною». Той зміст уяви, якому він так протривався, я запросто зміг би ввести у зв'язок, який виключав би спротив, наприклад: «Якщо мій батько помре, я уб'ю себе на його могилі». — Він був вражений, але не відмовився від заперечення, тож я зупинив наш диспут зауваженням, що в тому випадку це ж був не перший прояв ідеї про смерть батька, вочевидь, вона походить із ранішого часу, і нам доведеться дослідити її походження. Він розповідає далі: Вдруге дуже подібна думка блискавкою спалахнула в нього за півроку до батькової смерті. Тоді він уже був закоханий у ту пані¹⁸, але через матеріальні

17 Такими евфемізмами вдовольняються не лише невротики нав'язливих станів.

18 Десять років тому!

перешкоди навіть думати не міг про шлюбний зв'язок. Тоді ця ідея звучала так: «Внаслідок батькової смерті він, мабуть, стане настільки заможним, що зможе з нею одружитися». Захищаючись від цієї ідеї, він зайшов так далеко, що бажав, щоби батько не залишив йому взагалі нічого, щоб жоден зиск не відшкодував йому цю, жахливу для нього втрату. Втретє ця сама ідея прийшла за день до смерті батька, але в дуже пом'якшеному вигляді. Він подумав: «Тепер я можу втратити найдорожчу для мене людину», але потім прийшло заперечення: «Ні, є ще одна особа, втрата якої була би для ще боліснішою»¹⁹. Ця думка дуже його здивувала, оскільки він був цілком певний, що батькова смерть ніколи не могла бути предметом його бажань, а лише його страхів. Після цієї промови, виголошеної на повну силу, я вважав доречним подати йому новий шматочок теорії. Теорія стверджує, що такий страх відповідає колишньому, уже витісненому бажанню, тож тут слід припускати якраз протилежне до того, що стверджується. Це також узгоджується з умовою, що несвідоме має бути антагоністичною протилежністю до свідомого. Він дуже вражений, не хоче в це повірити й дивується, як це бажання може в ньому жити, коли ж батько був для нього найулюбленішою людиною. Поза всяким сумнівом, він відмовився би від будь-якого особистого щастя, якби так міг порятувати батькове життя. Я відповідаю на це, що саме ця інтенсивна любов і є умовою витісненої ненависті. Щодо байдужих людей, йому, безперечно, легко вдалося би утримувати поряд мотиви поміркованої

19 Суперечність між двома найдорожчими людьми, батьком та «пані» показана безпомильно.

прихильності й такої самої неприязні, до прикладу, якби він був службовцем та вважав свого начальника приемним керівником, але надто доскіпливим юристом і негуманним суддею. Та ж щось подібне каже й Брут про Цезаря в драмі Шекспіра («Юлій Цезар», III, 2): «Оскільки Цезар любив мене, я оплакую його; оскільки він був доблесний, я шанував його; та оскільки він був владолюбивий, я вбив його»²⁰. І ця промова звучить для нас доволі дивно, оскільки ми уявляли собі Брутову афектацію супроти Цезаря інтенсивнішою. Щодо особи йому ближчої, скажімо, до своєї жінки, у нього було би прагнення цілісності почуттів, а тому, як то загалом властиво людині, її помилки, які могли би викликати в нього неприязнь, він би ігнорував, тобто не помічав, ніби перебуваючи в засліпленні. Тобто якраз велика любов не допускає того, щоб ненависть (назвемо це таким дещо карикатурним чином), яка ж десь мусить мати джерело, стала усвідомленою. Проблема, утім, звідки ця ненависть взялася. Власні висловлювання вказували на той час, коли він боявся, що батьки можуть відгадувати його думки. З іншого боку, можна також запитати, чому така велика любов не могла сама погасити ненависть, як то зазвичай буває з протилежними поривами. Тут можна тільки припустити, що ненависть усе-таки перебуває у зв'язку з якимось джерелом, приводом, який робив її неопозбавною. Отже, з одного боку, такий зв'язок захищає ненависть до батька від зникнення, а з іншого — велика любов перешкоджає її усвідомленню, тож їй залишається лише існування

20 Укр. пер. Василя Мисика. — Прим. пер.

в несвідомому, звідки вона все-таки в окремих моментах може блискавично прорватися.

Він визнає, що все це звучить доволі правдоподібно, але, звісно, не має й сліду переконаності²¹. Він хоче наважитися на запитання, як то відбувається, що така ідея може робити перерви, з'являється на мить у віці 12 років, потім знову у віці 20 років, а через два роки ще раз і відтоді затримується. Він не може повірити, що тим часом ворожість згасала, і все одно в тих перервах докорів чомусь не було. Я на це: «Якщо в когось виникає таке запитання, то він вже має готову відповідь». Просто треба дати людині виговоритися. Тут він продовжує в позірно невимушеному зв'язку: він був найкращим другом свого батька, так само як і батько був його найкращим другом, за винятком тих небагатьох ділянок, де батько й син намагаються уникати один одного (що ж він такого має на увазі?), інтимність між ними була більшою, ніж тепер із найкращим другом. Оту пані, якій він подумки надав перевагу перед батьком, він хоч і дуже любив, але, власне, тих чуттєвих бажань, якими повнилося його дитинство, вона ніколи не пробуджувала. І взагалі його пристрасні потяги в дитинстві були значно сильнішими, ніж у підлітковому віці. Я зауважую, що він якраз і дав відповідь, на яку ми чекали, й водночас знайшов третю важливу рису несвідомого.

21 Привести до переконаності ніколи не є метою таких дискусій. Вони повинні лише ввести витіснені комплекси у свідомість, розпалити конфлікт навколо них на ґрунті свідомої душевної діяльності й так полегшити появу нового матеріалу з несвідомого. Переконаність встановлюється лише після опрацювання хворим знову здобутого матеріалу, поки ця переконаність нестійка, матеріал можна оцінювати як ще невичерпаний.

Те джерело, звідки ворожість до батька черпає свою незнищенність, очевидно, за природою своєю є *чуттєвим пожаданням*, при цьому батька він сприймав як якусь *перешкоду*. Такий конфлікт між чуттєвістю й дитячою любов'ю є цілком типовим. А перерви виникали тому, що внаслідок дочасного вибуху його чуттєвості спершу настало таке саме істотне їх притлумлення. І щойно коли в ньому знову прокинулися інтенсивні бажання закоханого, ця ворожість повторно проявилася в аналогічній ситуації. До речі, я попросив його підтвердити, що особисто не скеровував його ні на інфантильну, ні на сексуальну теми, а він порушив їх самотійно. Отож він розпитує далі, чому в час закоханості в свою даму він сам не прийняв рішення про те, що перешкоджання цьому кохання з боку батька нічого не важить супроти його любові до батька. Я відповів: «Малоймовірно вбити когось *in absentia*²². Таке рішення було би можливим, якби це бажання прийшло до нього колись, але воно було *давно витіснене*, тож із ним він не міг повестися інакше, ніж у минулому, і тому воно уникло знищення. Бажання (усунути батька як перешкоду) мусило виникнути тоді, коли стосунки були зовсім іншими, можливо, тоді він любив батька не так сильно, як ту особу, до якої відчував чуттєве пожадання, або ж був неспроможний прийняти ясне рішення, тобто це було в дуже ранньому дитинстві, до 6 років, ще перед тим, як у нього розвинулася безперервна пам'ять, і так воно назавжди й залишилося».

На цій конструкції обговорення тимчасово закінчується.

22 *За відсутності (лат.).— Прим. пер.*

Під час наступного, сьомого сеансу, він знову звернувся до тієї самої теми. Він не йняв віри, що колись міг мати бажання, скероване проти батька. Він пригадав новелу Зудерманна²³, що справила на нього глибоке враження, у якій одна жінка сиділа біля ліжка хворої сестри й відчула бажання, щоб сестра померла, бо тоді вона могла б одружитися з її чоловіком. Потім вона вбиває себе, оскільки вважає, що після такої нищості не заслуговує на життя. Він це розуміє, і вважає й для себе справедливим загинути, адже з такими думками ні на що інше й не заслуговує²⁴. Я зауважую, що нам добре відомо, що хворим їхня хвороба дає певне задоволення, так що вони навіть частково противляться одужанню. Він не повинен залишати поза увагою, що таке лікування, як наше, відбувається за *постійного спротиву*. Я завжди нагадуватиму йому про це.

Тепер він воліє говорити про злочинну дію, у якій не пізнає себе, але напевне про неї пам'ятає. Він зачитував слова Ніцше: «„Це я зробив“, — каже моя пам'ять, „Цього я не міг зробити“, — каже моя гордість і залишається непохитною. Врешті пам'ять поступається»²⁵. — «Отож тут моя пам'ять не поступилася». «Саме тому, що Ви дістаєте задоволення від самопокарання своїми докорами». — «З моїм молодшим братом — насправді я його

23 Герман Зудерманн (1857–1928) — німецький прозаїк і драматург. Йдеться про його новелу *Geschwister* («Брат і сестра»). — Прим. пер.

24 Це усвідомлення провини містить найочевидніше заперечення до його початкового «ні», мовляв, лихого бажання проти батька він ніколи не мав. Це частий тип реакції на витіснене, що стало відомим: до першого «ні» та заперечення невдовзі додається спершу непряме підтвердження.

25 Ф. Ніцше, «По той бік добра і зла», IV, 68.

сильно люблю, але тепер дуже турбуюся за нього, бо він хоче вступити в шлюб, який я вважаю безглуздим; у мене вже була ідея поїхати туди й убити ту особу, щоб він не міг із нею одружитися — ми з ним в дитинстві часто билися. Водночас ми дуже любили одне одного й були нерозлучними, але, ймовірно, я ревнував до нього, адже він був сильнішим, гарнішим і тому улюбленішим». — «Ви вже повідомляли мені про одну сцену ревнощів з фройляйн Ліною». — «Після подібної ситуації, мабуть, перед 8 роком життя, бо я ще не ходив до школи, до якої пішов у 8 років, я зробив ось що: ми мали дитячі рушники типової конструкції, свою я зарядив шомполом і сказав братові, що коли він зазирне у цівку, то щось там побачить, і коли він зазирнув, я натиснув на гачок. Я вцілив йому в лоба, нічого йому не заподіяв, але таким був мій намір — зробити йому дуже боляче. Потім я був ніби в нестямі, кинувся на землю й допитувався в самого себе: Як я міг таке вчинити?» — «Але таки вчинив». — Тут я скористався нагодою повернутися до моїх аргументів. Якщо він зберіг у пам'яті такий не притаманний йому вчинок, то не може нехтувати можливістю того, що ще раніше могло трапитися щось подібне, про що він уже не пригадує, і скероване воно було проти батька. Він сказав, що пригадує й інші пориви помсти щодо тієї пані, яку він так обожнював і чий характер змальовував у таких захоплених тонах. Можливо, вона не могла так легко любити, берегла всю себе для того одного, кому колись належатиме, його вона не любила. Коли він упевнився в цьому, у нього розвинулася свідомо фантазія, що він стане дуже заможним, одружиться з іншою, а тоді навідається до цієї дами, щоб вразити її почуття. Але тут його фантазія зайшла в глухий кут, оскільки він змушений був визнати, що та інша,

його дружина, йому абсолютно байдужа, його думки сплуталися, і врешті стало зрозуміло, що та інша мала би померти. У цій фантазії, так само як і в замаху на брата, він бачив вияв *боязуства*, такого йому осоружного²⁶. У подальшій розмові я звернув його увагу на те, що він, за логікою речей, не мав би почуватися відповідальним за всі ці риси характеру, адже всі гідні осуду пориви походять із дитинства й відповідають несвідомим дериватам дитячого характеру, які й далі живуть собі в несвідомому, а він же знає, що дитина не може нести етичну відповідальність. Із суми завдатків дитини етично відповідальна особа постає лише в процесі розвитку²⁷. Проте він сумнівається, що всі його лихі пориви мають таке походження. Я обіцяю йому довести це в процесі лікування.

Він ще додає, мовляв, його хвороба по смерті батька страшенно посилилася, а я погоджуюся з ним остільки, оскільки розглядаю його смуток за батьком як головне джерело інтенсивності хвороби. Цей смуток ніби знайшов у хворобі свій патологічний вираз. Якщо перебіг нормального смутку займає один чи два роки, такий патологічний смуток, як у нього, не обмежений у триванні.

Ось те, що я можу докладно і у відповідній послідовності розповісти про цю історію хвороби. Це приблизно збігається з розгортанням лікування, яке тривало понад 11 місяців.

26 Що пізніше знайде своє пояснення.

27 Я навів ці аргументи лише для того, щоб знову одержати підтвердження, які вони безсилі. Для мене залишається незбагненим повідомлення інших психотерапевтів, які за допомогою такої зброї успішно боролися з невробами.

Д. Деякі нав'язливі уявлення та їх переклад

Нав'язливі уявлення здаються, як відомо, або невмотивованими, або ж безглуздими, так само як і дослівний зміст наших нічних сновидінь, тож наступне завдання, яке вони ставлять перед нами — надати їм сенсу і перетворити їх на опертя в душевному житті індивіда, щоб вони стали зрозумілими, ба більше, самозрозумілими. У цьому завданні перекладу нас не має збивати з пантелику позірна нерозв'язність; найшаленіші чи найбільш збочені нав'язливі ідеї можуть бути прояснені через належне в них заглиблення. Але такого прояснення можна досягти лише коли помістити ці нав'язливі ідеї в часовий взаємозв'язок із переживаннями пацієнта, тобто з'ясувати, коли окремі ідеї з'явилися вперше й за яких зовнішніх обставин вони зазвичай повторюються. Щодо нав'язливих ідей, які, — як то часто буває, — не стали тривалими, відповідно, полегшується й робота з прояснення. Можна легко пересвідчитися в тому, що після з'ясування взаємозв'язку нав'язливої ідеї з пережитим усе загадкове і таке, що має пізнавальну вартість у цьому патологічному утворенні, його значення, механізм розвитку, походження від панівних психічних рушійних сил стає легко доступним для нашого усвідомлення.

Почну з особливо прозорого прикладу таких частих у нашого пацієнта *суїцидальних імпульсів*, які він сам уже, розповідаючи, майже проаналізував: він пропустив кілька тижнів навчання в університеті через відсутність своєї дами, бо та поїхала доглядати за бабусею, яка тяжко захворіла. Це було якраз в ході інтенсивної підготовки до іспитів. І тут, просто посеред завзятих студій, йому спало на думку таке: «На обіцянку взяти перший же

термін іспиту в семестрі можна ще пристати. Але що коли ти даси собі зарік перерізати горло бритвою?» Він одразу зауважив, що цей зарік уже в нього вихопився, кинувся до шафи по бритву, аж тут йому спало на думку: «Ні, так просто воно не буде. Ти мусиш²⁸ поїхати туди і вбити стару». І тут від жаху в нього підкосилися ноги.

Взаємозв'язок цієї нав'язливої ідеї з життям міститься на початку цього звіту. Його дама була відсутня, поки він посилено готувався до іспиту, щоб тим імовірніше з нею поєднатися. Аж тут під час навчання на нього на-йшли туга за відсутньою дівчиною і думка про причини її відсутності. І його охопило те, що в нормальної людини було б радше почуттям досади до бабусі: «Це ж треба захворіти саме тепер, коли я так страшенно сумую за нею». Щось подібне, тільки значно інтенсивніше слід припустити і в нашого пацієнта, такий собі несвідомий напад люті, який одночасно з тугою міг набути подоби вигуку: «О! Я хочу туди поїхати і вбити стару, яка відбирає в мене кохану!» Після цього з'являється зарік: «Убий самого себе, це буде тобі самопокаранням за ці гнівні і вбивчі прагнення»; і весь процес — під потужним афектом — відбувається у *зворотному порядку*: спершу каральна обітниця, а наприкінці згадка про гідне покарання прагнення. Не думаю, що така спроба пояснення може здатися силуваною або ж містить забагато гіпотетичних елементів.

Інший, значно триваліший імпульс до, так би мовити, непрямого самогубства було не так просто прояснити, оскільки його зв'язку з пережитим вдалося сховатися за однією з тих зовнішніх асоціацій, які наша свідомість

28 Я додаю тут: «Перед цим».

має за край непристойні. Одного прекрасного дня на літніх вакаціях йому спало на думку, що він занадто товстий [*dick*], йому слід *схуднути*. Тож він узяв собі за звичку вставати з-за столу ще до десерту, бігати вулицями без капелюха по пекучому серпневому сонцю, а тоді стрімко збігати на гору, аж поки, обливаючись потом, був змушений зупинитись. Одного разу за цією манією схуднення неприкрито вигулькнув намір самогубства, коли на краю стрімкого урвища йому раптом прийшла думка стрибнути вниз, що означало би неминучу смерть. Розв'язок цієї безглуздої нав'язливої дії прийшов нашому пацієнтові щойно тоді, коли йому раптом спало на думку, що в цей самий час і його дама перебувала на літньому відпочинку, але в супроводі свого англійського кузена, який дуже за нею упадав та до якого наш пацієнт страшенно її ревнував. Кузен звався Ричард, і за англійським звичаєм його називали *Дік* [*Dick*]. Ось цього Діка і хотів убити наш пацієнт, він відчував до нього набагато більшу лють та ревності, ніж був готовий перед собою визнати, і саме тому у вигляді самопокарання призначив собі виснажливий курс схуднення. Хай як цей нав'язливий імпульс відрізняється від попереднього прямого зароку самогубства, обидва все ж таки мають одну важливу спільну рису: вони виникли як реакція на страхітливе, непідвладне свідомості почуття гніву на особу, що виступала перепороною в коханні²⁹.

29 Використання імен та слів для встановлення зв'язку між несвідомою думкою (поривом, фантазією) і симптомами відбувається далеко не так часто і не так беззастережно, як при істерії. Проте якраз для імені Ричард мені пригадується інший приклад одного хворого, якого я аналізував колись давно. Після сварки з братом він почав розмірковувати, як позбутися свого багатства, він більше не хотів мати нічого спільного з грішми тощо. Його брата звали Ричард (фр. *Richard*), що означає також багатий.

Інші нав'язливі уявлення, знову-таки зорієнтовані на кохану, дозволяють розпізнати інший механізм та інше джерело рушійної сили. Під час перебування його дами на літньому відпочинку, окрім тієї манії схуднення він вдавався до цілої низки нав'язливих дій, які принаймні почасти стосувалися безпосередньо її особи. Якось він плив з нею на одному судні, коли здійнявся рвучкий вітер, йому довелося змусити її одягнути його кашкет, бо в нього виник зарік «з нею нічого не повинно трапитися»³⁰. То був різновид *нав'язливого захищення*, яке розквітло й іншим квітом. Іншого разу, коли вони разом ховалися від грози, у нього виникла нав'язлива обітниця між блискавкою й звуком грому *полічити* до 40 або 50, що було для нього цілковито незбагненим. У день її від'їзду він перечепився об камінь, що лежав на дорозі й *мусив* прибрати його вбік, оскільки йому спало на думку, що за кілька годин по цій вулиці проїздитиме її екіпаж і, можливо, через цей камінь вона зазнає ушкоджень, та вже через кілька хвилин йому стрілило в голову, що все це нісенітниця і він *мусить* повернутися й покласти камінь на попереднє місце посеред вулиці. По її від'їзді ним оволоділо *нав'язливе розуміння*, що зробило його нестерпним для всіх близьких. Тепер, коли хтось до нього говорив, він змушував себе достеменно розуміти кожен склад, так ніби міг втратити якийсь великий скарб. Тож постійно перепитував: «Що ти щойно сказав?» А коли йому повторювали, він уважав, що перший раз це звучало по-іншому, і залишався невдоволеним.

Усі ці витвори його хвороби були пов'язані з певною обставиною, яка тоді домінувала в його стосунках

30 Слід додати: «Того, у чому він міг би бути винним».

зі згаданою пані. Прощаючись із нею у Відні перед літніми вакаціями, він потлумачив одне з її висловлювань як бажання обмовити його перед присутнім товариством, і від цього почувався дуже нещасним. Під час літніх вакацій була нагода з'ясувати це непорозуміння, дама змогла йому довести, що своїми, хибно потлумаченими ним словами, навпаки, хотіла вберегти його від глузу. Тож він знову відчув себе дуже щасливим. Найвиразнішу вказівку на цей випадок містить нав'язливість розуміння, побудована так, ніби він сказав самому собі: «Після цього випадку ти не смієш більше нікого хибно зрозуміти, якщо хочеш вберегти себе від зайвих страждань». Але ця постанова була не лише узагальнена на підставі одного цього приводу, вона також була — можливо, через відсутність коханої — зміщена з її дорогоцінної особи на всіх інших маловартісних осіб. Ця нав'язливість також не могла з'явитися лише через те, що його задовольнило її пояснення. Вона мусить виражати ще щось, адже незмінно закінчується невтамованими сумнівами у правильності відтворення почутого.

Інші нав'язливі обітниці виводять нас на слід цього другого елемента. Нав'язливе захищення може бути лише реакцією — розкаяння та спокути — на протилежний, тобто ворожий порив, що виник до з'ясування й був спрямований проти неї. Нав'язлива лічба під час грози може бути потлумачена на підставі поданого матеріалу як захисний захід проти страхів, що означають смертельну небезпеку. Завдяки аналізу згаданих першими нав'язливих уявлень ми вже готові до того, щоб оцінити ворожі пориви нашого пацієнта як дуже потужні, судячи з виду цієї безсенсовної люті, та потім бачимо, що ця скерована лютя проти його дами навіть після примирення робить

свій внесок до нав'язливих утворень. Заявляє про себе подальший сумнів, чи він цього разу правильно зрозумів свою кохану і може й справді сприймати її слова як доказ ніжної прихильності. Сумнів нав'язливості розуміння є сумнівом у її коханні. У нашому закоханому вирує боротьба між любов'ю та ненавистю до тієї самої особи, і ця боротьба знаходить своє пластичне відображення в нав'язливій, а також символічно значущій дії прибрати камінь з дороги, якою вона має їхати, а потім цей вчинок любові скасовується, камінь кладеться туди, де і був, щоб її екіпаж таки наразився на нього, а сама вона зазнала ушкоджень. Цю другу частину нав'язливої дії ми не зрозуміємо правильно, якщо сприйmemo її лише як критичну відмову від хворобливого вчинку, як він сам хоче її подати. Те, що вона відбувається під впливом нав'язливості, помітно з того, що вона теж є часткою цього хворобливого вчинку, однак, через протилежність стає мотивом першої частини.

Такі двостадійні нав'язливі дії, чий початковий темп скасовує другий, є типовим явищем при неврозі нав'язливих станів. Свідоме мислення хворого їх, звісно ж, належно не розуміє, відтак, надає їм вторинної мотивації — *раціоналізує*³¹. Проте їх істинне значення полягає у відображенні конфлікту двох приблизно однакових за силою протилежних поривів. На підставі моїх дотеперішніх спостережень можу сказати, що це завжди протилежність любові й ненависті. Вони вимагають особливого теоретичного інтересу, бо дозволяють розпізнати новий тип формування симптому. Замість того, щоб, як то регулярно діється при істерії, дійти компромісу,

31 Пор. Ернест Джонс (1908).

який в одному зображенні задовольнив би обидві протилежності, і у такий спосіб убити одним пострілом двох зайців³², тут обидві протилежності задоволені кожна зокрема, спершу одна, а потім і друга, зрозуміло, не без спроб встановити між ними, — нерідко чинячи насилля над логікою, — щось на кшталт логічного зв'язку³³.

Конфлікт між любов'ю і ненавистю виявлявся в нашого пацієнта й через інші ознаки. У період знову відродженої побожності він готував собі стільки молитов, що незабаром це забиравало в нього до півтори години часу, оскільки, — як в оберненого Валаама³⁴, — до побожних формулювань неодмінно домішувалося щось таке, що обертало їх на протилежність. Так, наприклад, він казав «*Захисти його, Боже*», — а злий дух притьмом додавав сюди «не»³⁵. Раз йому спало на думку замість молитви

32 Пор. «Істеричні фантазії та їх стосунок до бісексуальності» (Фройд, 1908).

33 Одного разу інший хворий, який страждав від обсесивного неврозу, розповів мені, що в парку Шенбрунн він спіткнувся об гілку, яку потім пожбував у живопліт поблизу. Повертаючись додому, він раптом занепокоївся, що гілка, оскільки та трохи стирчала, могла завдати ушкоджень людині, яка проходитиме через те саме місце після нього. Йому довелося вистрибнути з трамвая, повернутися в парк, знайти те місце й покласти гілку на попереднє місце, хоча будь-кому іншому, крім нашого хворого, мало б бути очевидно, що попереднє місце для перехожих було небезпечнішим, ніж нове в чагарнику. Друга ворожа дія, яка змогла взяти гору у вигляді нав'язливості замаскувалася від свідомого мислення мотивацією першої, гуманної дії.

34 Пор. «Та не хотів Господь, Бог твій, слухати Валаама, і перемінив тобі Господь, Бог твій, те прокляття на благословення». (Повторення Закону, П'ята книга Мойсеєва, 23.6, укр. пер. Івана Огієнка). — *Прим. пер.*

35 Пор. подібний механізм відомих блюзнірських випадів серед побожних людей.

вилаються, бо він був певний, що десь там вкрадеться заперечення, у цьому помислі на яву вийшов витіснений молитвою первинний намір. У цій скруті він знайшов вихід: відмовитися від молитов, а замінити їх короткою формулою, складеною з початкових літер чи складів різних молитов. Цю формулу він проговорював якомога швидше, щоб туди нічого не влізло.

Якось він прийшов до мене зі сновидінням, що містило зображення того самого конфлікту в переносі на лікаря: моя мати померла. Він хоче висловити співчуття, але боїться, що при цьому зайдеться *викличним сміхом*, що вже не раз траплялося у випадках чиеїсь смерті. Тож вирішує ліпше написати листівку з формулою *p. c.*, проте під час письма ці літери перетворилися на *p. f.*³⁶.

Суперечність його почуттів до тієї дами була надто явною, щоб цілковито уникнути його свідомого сприйняття, хоча з нав'язливих проявів цієї суперечності можемо зробити висновок, що він не міг правильно оцінити глибину своїх негативних поривів. Дама відповіла відмовою на його перші залицяння ще десять років тому. Відтоді в нього періоди інтенсивної, як він гадав, любові усвідомлено чергувалися з періодами байдужості в почуттях до неї. Коли ж у ході лікування він був змушений робити якийсь крок, що наблизив би його до мети упадань, то його спротив зазвичай виявлявся передусім у переконанні, що він її, по суті, не дуже то й любить, який, проте, він незабаром долав. Якось вона тяжко захворіла й лежала в ліжку, такий її вигляд викликав у нього

36 Цей сон дає розгадку частих випадків нав'язливого сміху в скорботних ситуаціях, які вважають такими загадковими. [Скорочення *p. c.* — від фр. *pour condoler* («для співчуття»); *p. f.* — від *pour féliciter* («для привітання»). — Прим. пер.]

надзвичайне співчуття, і раптом у нього прорвалося бажання: хай вона назавжди залишиться в ліжку. Цю ідею він пояснив вельми вигадливим непорозумінням: він тільки через те бажав їй постійно бути хворою, щоб позбутися страху, що хвороба може виникнути повторно, а для нього це було б нестерпно!³⁷ Іноді він займав свою фантазію мріяннями, у яких сам розпізнав «фантазії помсти» й за це йому було соромно. Оскільки він гадав, що вона надає великого значення соціальному становищу шанувальника, то уявляв собі, ніби вона одружилася з якимось високопосадовцем. Тут вже він вступає в ту саму установу, просувається по службі набагато швидше, ніж її чоловік, і той стає його підлеглим. Тоді її чоловік вдається до якоїсь протизаконної дії. Дама падає йому до ніг, благає порятувати чоловіка. Він обіцяє їй і відкривається перед нею, що лише з кохання до неї пішов на службу в цю установу, оскільки передбачав такий розвиток подій. Тепер же, із порятунком її чоловіка його місія виконана — він складає з себе повноваження.

В інших фантазіях такого змісту, де йшлося про те, що він робить своїй дамі велику послугу, а вона й не здогадується, що то він, пацієнт визнавав тільки ніжні почуття, не бажаючи помічати, що його благородство покликане витіснити жагу помсти на взірець графа Монте-Крісто з роману Дюма. До речі, він визнав, що іноді перебуває під дією дуже потужних імпульсів, які спонукають його заподіяти своїй дамі якоїсь шкоди. Ці імпульси переважно мовчать у її присутності й заявляють про себе, коли її немає поруч.

37 У цій нав'язливій ідеї годі не помітити внесок іншого мотиву — бажання, щоб вона не могла чинити опір його намірам.

Е. Причина захворювання

Якось наш пацієнт побіжно згадав одну подію, в якій я одразу розпізнав причину захворювання чи, принаймні, безпосередній привід захворювання, яке спалахнуло приблизно шість років тому й триває донині. Сам він не мав ані найменшого уявлення про те, що повідомив щось важливе: він не міг пригадати, щоб колись надавав особливого значення тій події, про яку, до речі, ніколи не забував. Така поведінка вимагає певної теоретичної уваги.

Правилом при істерії є те, що безпосередні приводи для захворювання так само підлягають амнезії, як і інфантильні переживання, за допомогою яких вони перетворюють свої афективні енергії на симптоми. Там, де повне забуття неможливе, амнезія таки підточує рецентну³⁸ травматичну схильність, позбавляючи її принаймні частини важливих складників. У такій амнезії ми вбачаємо доказ того, що відбулося витіснення. З неврозом нав'язливих станів усе зазвичай інакше. Хай навіть інфантильні передумови цього неврозу охоплені — нерідко лише неповною — амнезією, рецентні причини захворювання, натомість, залишаються в пам'яті. Витіснення послуговується тут іншим, по суті, простішим механізмом. Замість забути травму воно вилучає з неї навантаження афекту, так у свідомості залишається більш індіферентний зміст уявлення, що сприймається як неістотний. Різниця тут полягає у психічному процесі, який ми намагаємося реконструювати за феноменами. Успіх такого підходу майже завжди той самий, бо індіферентний зміст спогаду

38 *Рецентна* — така, що може сприяти виникненню, розвитку чогось. — *Прим. пер.*

рідко відтворюється і не відіграє у свідомій мисленнєвій діяльності особи жодної ролі. Для розрізнення обох видів витіснення наразі можемо скористатися лише запевненням пацієнта, мовляв, у нього таке відчуття, ніби одне він завжди знав, а інше вже давно забув³⁹.

Тим-то не так рідко буває, що хворі на невроз нав'язливих станів, які страждають від самодокорів, а свої афекти пов'язують із хибними причинами, розповідатимуть лікареві про істинні причини, не підозрюючи, що їхні самодокори саме від них і відокремилися. При цьому вони часто з подивом чи навіть дещо хизуючись кажуть: «Я на те не зважаю». Так було і в першому випадку нав'язливого неврозу, із яким я мав справу багато років тому і який відкрив мені очі на розуміння цієї недуги. Пацієнт, державний службовець, який потерпав від незліченних сумнівів — той самий, про якого я вже згадував у зв'язку з нав'язливою дією з гілкою в Шенбруннському парку — звернув мою увагу на себе тим, що, розплачуючись за сьанс, завжди давав мені чисті, гладенькі паперові гільдени. (Тоді в Австрії ми ще не мали срібних грошей). Коли одного разу я зауважив, що чиновника можна впізнати за новісінькими гільденами, які він одержує з державної

39 Отже, тут слід погодитися, що для неврозу нав'язливих станів існує два види знання. Так можна з повним правом стверджувати, що хворий на невроз нав'язливих станів «знає» свої травми, і так само, що він їх не «знає». Він «знає» їх, оскільки про них не забув, але він не знає їх, оскільки не може розпізнати їхнє значення. Усе, як часто в нормальному житті. Кельнери, які зазвичай обслуговували Шопенгауера в його улюбленій кнайпі, у певному сенсі «знали» його тоді, коли він у Франкфурті й за його межами був невідомий, але це було не те «знання», яке ми сьогодні маємо на увазі, коли говоримо про те, що «знаємо» Шопенгауера.

скарбниці, він пояснив мені, що гульдени зовсім не нові, а лише попросовані (розрівняні) вдома. Для нього це питання сумління — не давати іншим в руки брудні паперові гульдени, адже до них чіпляються дуже небезпечні бактерії, здатні заподіяти шкоди тому, у кого опиняться. Уже тоді в мене було невиразне передчуття, що існує якийсь зв'язок між неврозами й сексуальним життям, тож іншого разу я наважився запитати пацієнта про те, як у нього справи у цій сфері. «О, все гаразд, — промовив він безжурно, — я не потерпаю від жодних таких вад. У багатьох шанованих міщанських домах граю роль любого, старенького дядечка, і нею послуговуюся, щоб час від часу відпросити якусь молоду дівчину на заміську прогулянку. Я все обставляю так, щоб ми проґавили потяг і були змушені заночувати на селі. Я завжди беру дві кімнати, я дуже шляхетна людина, але коли дівчина вже лежить у ліжку, заходжу до неї і мастурбую їй своїми пальцями». — «А ви не боїтеся завдати їй якоїсь шкоди, обробляючи своїми брудними руками її геніталії?» — тут він аж скипів: «Шкоди? Яка ж їй може бути від того шкода? Це ще нікому не зашкодило й усім було до вподоби. Деякі з них уже повиходили заміж, і нічого з ними не трапилося». — Мое зауваження його дуже розсердило, і він більше ніколи не приходив. Цей контраст між обережністю з паперовими гульденами й безоглядністю при сексуальному зловживанні ввірених йому дівчат я міг пояснити лише *зміщенням* афекту докору. Тенденція цього зміщення була доволі зрозуміла: якби він залишив докір там, де йому було місце, то був би змушений відмовитися від сексуального задоволення, до якого його, ймовірно, підштовхували сильні інфантильні детермінанти. Тож завдяки зміщенню він здобув значну *вигоду від хвороби*.

Але тепер я маю докладніше звернутися до причини захворювання нашого пацієнта. Його мати зростала, як далека родичка, в заможній родині, що володіла великим промисловим підприємством. Його батько, одружившись, вступив на службу в це підприємство і, власне, внаслідок свого шлюбного вибору здобув неабиякі статки. З жартиків між батьками, які жили у зразковому шлюбі, син довідався, що батько ще якийсь час до знайомства зі своєю майбутньою дружиною упадав за гарненькою, але бідною дівчиною зі скромної родини. Це передісторія. Якось після батькової смерті мати повідомила синові, що мала зі своїми багатими родичами розмову про його майбутнє, і один із кузенів висловив готовність видати за нього одну зі своїх доньок, коли він завершить освіту, — ділові зв'язки з фірмою відкривають йому блискучі професійні перспективи. Цей родинний план розпалив у ньому конфлікт: залишатися вірним своїй бідній коханій або ж піти батьковими стопами й узяти за жінку гарну, заможну, шляхетну дівчину, призначену для нього. І цей конфлікт, який, по суті, був конфліктом між його коханням та батьковою волею, яка не послаблювала свій вплив і зараз, він розв'язав через хворобу, точніше кажучи: через хворобу він самоусунувся від завдання вирішити цей конфлікт у реальності⁴⁰.

Доказом такого розуміння є той факт, що головним наслідком хвороби була вперта непрацездатність, яка змусила його на роки відкласти завершення університетських

40 Тут варто підкреслити, що втеча в хворобу була уможливлена для нього через ідентифікацію з батьком. Це дозволило регресію афектів до рештків дитинства.

студій, що й стало головним наслідком хвороби. Але те, що є наслідком хвороби, якраз і було її наміром. Те, що видається наслідком хвороби, насправді є її причиною, мотивом захворювання.

Моє роз'яснення, зрозуміла річ, спершу не мало у хворого жодного відгуку. Він просто не може собі уявити, щоб плани одруження могли мати такий вплив, адже свого часу не справили на нього ані найменшого враження. У подальшому перебігу лікування йому доволі незвичним способом довелося пересвідчитися в правильності мого припущення. За допомогою однієї фантазії переносу він пережив як нове й актуальне те, що забув із минулого або ж воно пройшло крізь нього несвідомо. Під час темного й складного періоду лікування йому врешті трапилося зустріти на сходах мого дому молоду дівчину, яку він прийняв за мою доньку. Вона збудила його прихильність, і він уявив собі, що я такий люб'язний та неймовірно терплячий із ним лише тому, що хотів би мати його за зятя, при цьому заможність і шляхетність мого дому він підніс в уяві до належного рівня, що відповідав його взірцю. Проти цієї спокиси в ньому, однак, боролася незгасла любов до своєї дами. Після того, як ми здолали цілу низку найважчих спротивів і найгірших лайок, він не зміг відкинути переконливий ефект повної аналогії між нафантазованим переносом і тодішньою реальністю. Відтворюю тут одне з його сновидінь того часу, щоб на цьому прикладі показати манеру його опису. *Він бачить перед собою мою доньку, але в неї замість очей дві плями бруду.* Кожен, хто розуміє мову сновидінь, легко зможе це перекласти: *Він одружується з моєю донькою не заради її гарних очей, а заради її грошей.*

Ж. Батьківський комплекс та з'ясування ідеї про щурів

Від безпосередньої причини захворювання у зрілі роки нитка тягнеться назад, у дитинство нашого пацієнта. Він опинився в ситуації, у якій, як він знав чи припускав, був його батько перед власним одруженням, і міг ідентифікувати себе з ним. Але його покійний батько вплинув на безпосереднє захворювання ще й іншим чином. Конфлікт хвороби був у своїй суті боротьбою між батьковою волею, що діяла й далі, та його власною закоханістю. Взявши до уваги те, що повідомив пацієнт в перші години лікування, не зможемо відкинути припущення, що ця боротьба була прадавньою і виникла ще в дитячі роки пацієнта.

Батько нашого пацієнта, наскільки нам відомо, був цілком бездоганим чоловіком. До одруження він служив унтер-офіцером, з того періоду життя в нього збереглася прямолінійна солдатська манера поведінки, а також пристрасть до солоних висловів. Окрім чеснот, які зазвичай прославляються на кожному надгробку, він вирізнявся сердечним гумором і добродушною поблажливістю до своїх ближніх; нітрохи не суперечило, а радше доповнювало цей характер те, що він бував запальним і нестриманим, тож поки діти були малі й неслухняні, від добряче їх лупцював. Коли ж діти підросли, він, на відміну від інших батьків, не бажав підносити себе до непорушних авторитетів, а з благодушною відвертістю ділився з ними зізнаннями про дрібні прорахунки й халепи у своєму житті. Син напевне не перебільшував, запевняючи, що вони ставилися один до одного як найкращі друзі,

за винятком єдиного пункту. Тож, мабуть, це якраз і був той єдиний пункт, через який малого хлопця займали такі неналежно інтенсивні думки про батькову смерть, саме тому ці думки були виражені у формі дитячих нав'язливих ідей, саме тому він бажав батькової смерті, сподіваючись, що так певна дівчинка відчує до нього співчуття й буде з ним ласкавішою.

Поза всяким сумнівом, що між батьком і сином було щось дотичне до сексуальності і що батько потрапив у певну суперечність до раннього пробудження еротики в сина. Через кілька років після батькової смерті, коли син вперше спізнав розкоші коїтусу, у нього несподівано вихопилася думка: «Це ж пречудово; за таке і рідного батька вбити не шкода!» Це був водночас відгомін та увиразнення його дитячих нав'язливих ідей. До речі, незадовго перед смертю батько прямо висловився проти домінантної в майбутньому прихильності нашого пацієнта. Він зауважив, що син весь час шукає товариства тієї пані, і відраджував зі словами, що це нерозумно й той лише зганьбить себе.

До цих цілком запевнених орієнтирів додається ще дещо, якщо ми звернемося до історії заняття онанізмом нашого пацієнта. У цій царині досі маємо справу з не до кінця оціненою суперечністю між поглядами лікарів і хворих. Останні всі до єдиного одностайні в тому, щоб видавати онанізм, під яким вони розуміють підліткову мастурбацію, за корінь і джерело всіх їхніх страждань. Лікарі назагал не знають, як їм слід оцінювати онанізм, але під враженням досвіду, що більшість згодом нормальних людей в перехідному віці якийсь час також займалися онанізмом, у своїй більшості схильні оцінювати твердження пацієнтів як сильне перебільшення. Я вважаю, що хворі

й тут мають більше рації, ніж лікарі. Хворі, хоч і невиразно, але доходять тут до певного слушного усвідомлення, тоді як лікарі ризикують недобачити щось істотне. Безперечно, справа виглядає зовсім не так, як схильні розуміти своє твердження самі хворі, що пубертатному онанізму, який взагалі можна назвати ледь не типовим явищем, слід приписувати відповідальність за всі невротичні розлади. Це твердження потребує тлумачення. Однак онанізм у підлітковому віці насправді є не чим іншим, як поновленням дитячого онанізму, яким досі постійно нехтували. Він досягає своєрідного піку у віці 3, 4 або 5 років. Урешті, він є найнепомилнішою ознакою сексуальної конституції дитини, у якій ми й шукаємо етіологію пізніших неврозів. Тобто хворі в такому завуальованому вигляді звинувачують, по суті, власну інфантильну сексуальність, і в цьому вони мають цілковиту рацію. Натомість проблема онанізму видається нерозв'язаною, якщо розглядати онанізм як клінічну одиницю й забувати при цьому, що він є способом відведення найрізноманітніших сексуальних компонентів, а також фантазій, які ними живляться. Шкідливість онанізму лише незначною мірою є чимось автономним, зумовленим власною природою. По суті він взагалі збігається з патогенним значенням сексуального життя. Якщо стільки індивідів переносять онанізм, — тобто певну міру такої діяльності, — без жодної шкоди, то з цього факту неминуче випливає, що їхня сексуальна конституція та перебіг процесів розвитку сексуального життя дозволив їм вдаватися до статевої функції в певних культурних рамках⁴¹, тоді як інші, внаслідок своєї несприятливої сексуальної конституції або порушеного

41 Пор. «Три нариси з теорії сексуальності» (1905).

розвитку, захворюють через свою сексуальність, тобто вони не спроможні виконувати вимогу необхідного пригнічення й сублімації сексуальних компонентів без гальмувань і замісних утворень.

Наш пацієнт доволі вирізнявся своєю поведінкою, пов'язаною з онанізмом; він не вдавався до підліткового онанізму, тобто міг би мати право сподіватися, що невроз його не спіткає. Натомість потяг до онаністичної активності виник у 21 рік, *незабаром після батькової смерті*. Після кожного самозадоволення йому було дуже соромно й скоро він відмовився від цієї практики. Відтоді онанізм виникав у нього лише за рідкісних і дуже химерних обставин, коли він переживав якісь дуже гарні моменти або натрапляв при читанні на особливо гарні пасажі. Так, для прикладу, це трапилося, коли однієї чудової літньої днини в пообідню пору він почув у середмісті, як листоноша чудово грає на сурмі, аж поки не з'явився патрульний і не заборонив йому, оскільки в середмісті грати на сурмі заборонено! Або іншим разом, коли він читав у «Поезії й правді», як молодий Гете в напливі ніжних емоцій звільнився від дії прокляття, яке одна ревнивица наслала на ту жінку, що цілуватиме його уста після неї. Довгий час він ледь не забобонно намагався утримуватися через це прокляття, та ось розірвав пута й сердечно розцілував свою кохану.

Пацієнт немало дивувався, що саме такі гарні й піднесені обставини підштовхували його до мастурбації. Мені ж довелося виокремити з цих двох прикладів спільні риси — заборону й переступ через обітницю.

До того самого контексту належала також його дивна поведінка тоді, коли він готувався до іспиту й бавився улюбленою фантазією, що батько живий і будь-якої

миті може прийти. Тоді він усе облаштував так, щоб час підготовки припадав на пізні нічні години. Між дванадцятю та першою ночі він робив перерву, відчиняв двері помешкання, що виходили у вестибюль, так ніби там стояв батько, й повернувшись назад, роздивлявся в передпокої у дзеркалі свій оголений пеніс. Ці шалені дії стануть зрозумілими лише коли припустити, що він поводився так, ніби чекав на батьків візит у годину, коли блукають духи. За батькового життя він був радше лінивим студентом, що часто батька ранило. Тож тепер батько мав радіти, приходячи у вигляді духа й застаючи його за навчанням. Та від іншої частини його поведінки батько аж ніяк не міг мати втіху. Тож син зумисне чинив наперекір, і в такий спосіб у його незрозумілих нав'язливих діях проявлялися дві сторони його ставлення до батька, як і в пізніших нав'язливих діях із каменем на дорозі супроти коханої дами.

Спираючись на ці та інші подібні свідчення, я наважився на конструкцію, що пацієнт у віці 6 років учинив якийсь нехороший сексуальний вчинок, пов'язаний із онанізмом, за що батько його сильно покарав. Це покарання, щоправда, поклато край онанізму, але, з іншого боку, залишило непозбувну лють до батька й назавжди зафіксувало його роль як перешкоди до сексуального задоволення. (Пор. подібне припущення під час одного з перших сеансів, яке було згадане вище.) На моє велике здивування, пацієнт потім повідомив, що про такий випадок з часів його раннього дитинства йому неодноразово розповідала мати, той випадок не забувся, вочевидь, саме тому, що з ним пов'язалися такі дивні обставини. Проте з власної пам'яті він про це нічого не знав. Ця історія звучала так. Коли він був ще дуже малий, — точний час вдалося визначити через те, що він збігався зі смертельною

хворобою його старшої сестри, — він зробив якусь шкоду, за що батько його відлупцював. Аж тут малого охопила страшenna лють, і ще під ударами батька він його облаяв. Та оскільки він ще не знав жодних лайливих слів, то обзивав його назвами всіх тих предметів, які спадали йому на думку: «Ти лампа, ти рушник, ти тарілка» тощо. Батько був вражений таким шаленим вибухом гніву й сказав: «Малий стане або великою людиною, або великим зловмисником!»⁴² Він вважав, що ця сцена справила глибоке і стійке враження як на нього, так і на батька. Батько більше ніколи його не бив, та сам він виводив із цього переживання частину змін свого характеру. Зі страху перед силою власної люті він відтоді став боязким. До речі, все своє життя він страшенно боявся побоїв, і коли били когось із його братів чи сестер, він відчував жах і обурення та намагався кудись заховатися.

Пізніше, розпитуючи про це у матері, він дістав підтвердження цієї історії й довідався, що тоді йому було з або 4 роки й що покарання він заслужив, оскільки когось *укусив*. Більше навіть мати не пам'ятала: вона не була впевнена, але їй здавалося, що покусаною особою була нянька, — про сексуальний характер того поганого вчинку в її розповіді не було жодної згадки⁴³.

42 Ця альтернатива була неповною. Про найтипівіший результат передчасних пристрастей, що виражається в неврозі, батько не подумав.

43 У психоаналізі ми часто маємо справу з такими випадками з раннього дитинства, де інфантильна сексуальність сягає своєї вершини й часто внаслідок нещасного випадку або покарання завершується катастрофічними наслідками. Такі випадки в затіненому вигляді з'являються у травмах, часом вони стають такими ясними, що, здається, ось-ось їх осягнеш, але вони таки вислизують від остаточного з'ясування, і якщо не діяти з особливою

обережністю та спритністю, то так і залишиться нез'ясованим, чи сцена справді була. На правильний шлях тлумачення можна вийти лише через розуміння того, що в несвідомій фантазії пацієнта можна віднайти більше, ніж одну версію таких сцен, і часто ці версії дуже різняться. Якщо в нашій оцінці реальності не хочемо збитися на манівці, слід насамперед пригадати, що в людей «спогади дитинства» усталюються в пізнішому віці (найчастіше в підлітковий період) і при цьому зазнають складного процесу реконструкції, цілком аналогічного тому, як у якомусь народі створюються легенди про власну праісторію. Тут можна ясно помітити, що підліток у цих фантазійних побудовах про своє раннє дитинство *намагається затерти згадку про свою автоеротичну активність*, підіймаючи сліди своїх спогадів на рівень об'єктної любові, тобто як справжній історіограф, який намагається розглядати минуле у світлі сьогодення. Тому так багато спокушень та нападів у цих фантазіях, у яких дійсність обмежується автоеротичною активністю та поштовхами до неї через прояви ніжності і покарання. Окрім того, тут стає зрозуміло, що ті, хто фантазує про своє дитинство, *сексуалізують власні спогади*, тобто банальні події пов'язують зі своєю сексуальною активністю, поширюють на них свій сексуальний інтерес, хоча вони, можливо, слідуєть за справді наявними взаємозв'язками. Гадаю, кожен, хто пригадує моє повідомлення «Аналіз фобії п'ятирічного хлопчика», повірить, що ця заувага не має на меті применшити заднім числом важливість інфантильної сексуальності, про яку я говорив, звівши її до сексуального інтересу в підлітковому віці. Я тільки маю намір дати технічні вказівки щодо прояснення тих фантазійних побудов, покликаних сфальсифікувати картину інфантильної сексуальної активності.

Рідко трапляється опинитися в щасливій ситуації, яка дозволяє нам, як у випадку з нашим пацієнтом, з'ясувати фактичну основу цих вимислів про найраніший вік через неспростовні свідчення дорослого. Хай там як, а свідчення матері залишає шлях відкритим до різних можливостей. Те, що вона не говорить про сексуальну природу того поганого вчинку, за який було покарано дитину, може пояснюватися її власною самоцензурою, яка намагається, як і в усіх батьків, вилучити з минулого дітей саме цей елемент. Але так само можливо, що тоді дитина одержала догану від няньки чи самої матері за якийсь банальний проступок несексуального характеру, і потім через свою бурхливу реакцію була покарана батьком. Нянька чи інша служниця у таких фантазіях постійно замінюється вищою особою матері. Та коли

Дискусію про цю сцену дитинства я подав у примітці, а тут зауважу, що після з'яви цієї сцени впевненість пацієнта у зятятю відкиданні самої можливості сформованої в ранньому дитинстві, а згодом латентної люті до батька, якого він так любив, дещо захиталася. Я сподівався навіть сильнішої реакції, адже й сам батько так часто розповідав йому про цей епізод, тож у його реальності годі було сумніватися. Зі здатністю так викручувати логіку, що в дуже розумних нав'язливих невротиків незмінно справляє надзвичай дивне враження, він знов

заглибитися далі в тлумачення, пов'язаних із цим випадком сновидінь пацієнта, можна знайти виразні свідчення ледь не епічної вигадки, у якій сексуальні пожадання до матері й сестри та рання смерть цієї сестри пов'язалися з тим покаранням, що його маленький герой зазнав від батька. Та годі було розплутати нитка за ниткою тканину тієї фантазійної пелени: тут на заваді ставав сам терапевтичний успіх. Пацієнт одужав, і життя вимагало від нього повернутися до тих численних завдань, які він і без того надто довго відкладав і які неможливо було поєднати з продовженням курсу лікування. Тож не слід дорікати мені за цю прогалину в аналізі. Адже наукові дослідження за допомогою психоаналізу сьогодні є лише побічним успіхом терапевтичних зусиль, саме тому у випадках не надто успішного лікування улов часто найбільший. Зміст дитячого сексуального життя полягає в автоеротичній активності панівних сексуальних компонентів, у слідах об'єктної любові та в утворенні комплексу, що його можна назвати ядерним комплексом неврозів, який охоплює перші ніжні та ворожі прояви супроти батьків і братів та сестер, що найчастіше відбувається після того, як допитливість дитини була пробуджена появою нового братика чи сестрички. З однорідності цього змісту та з постійності згодом модифікованого розвитку можна легко пояснити, що загалом про дитинство завжди формуються ті самі фантазії, байдуже, багато чи мало елементів принесено сюди зі справді пережитого. Усе це цілком відповідає ядерному інфантильному комплексу, у якому батькові випадає роль сексуального противника й перепони автоеротичної активності, та й сама дійсність здебільшого теж робить чималий внесок.

і знов заперечував доказову силу цієї історії, покликаючись на те, що сам він цього не пам'ятає. Отож переконалися, що його ставлення до батька справді потребує того несвідомого доповнення, йому довелося болісним шляхом переносу. Невдовзі дійшло до того, що у своїх сновидіннях, денних фантазіях і спонтанних думках він найгрубішим та найнепристойнішим чином облаював мене й мою родину, хоча свідомо ніколи не ставився до мене інакше, як з великою повагою. Повідомляючи мені про ці лайки, він поводився як людина, охоплена відчаєм. «Як може пан професор дійти до того, щоб терпіти образи такого брудного прибудди, як я? Виставте мене за двері — кращого я не заслуговую». Промовляючи такі слова, він зазвичай схоплювався з дивана й метався по кімнаті, що спершу пояснював своєю вразливістю: мовляв, він не може дозволити собі промовляти такі жахливі речі, вигідно розлігшись на дивані. Та невдовзі сам знайшов влучніше пояснення, мовляв, він хоче уникнути близькості до мене, оскільки боїться, що я його поб'ю. Коли ж він не підхоплювався, то поводився як настрахана до відчаю людина, яка хоче захиститися від незмірного покарання. Підпирав руками голову й затуляв обличчя, раптом з болісною гримасою кидався навтьоки тощо. Він пригадав, що батько був схильний до раптових нападів гніву і в таких поривах іноді вже не розумів, як далеко можна заходити. У цій школі страждань він поступово набув переконаності, якої бракувало йому, але яка для будь-кого не залученого особисто виникла б сама собою, і так було відкрито шлях для розгадки уявлення про щурів. І тоді на вершині лікування раптом розверзлася прихована досі злива фактичної інформації, ставши доступною для відтворення необхідних взаємозв'язків.

У їх відтворенні, як і обіцяв, я обмежуся якомога коротшим підсумком. Перша загадка полягала, очевидно, у тому, чому обидві розмови з чеським гауптманом, розповідь про щурів і вимога повернути гроші оберлейтенантові А., подіяли на нашого пацієнта так збудливо й викликали такі потужні патологічні реакції. Тут слід було припустити, що ми маємо справу з «комплексною вразливістю»⁴⁴, яка виразилася в грубому подразненні цими розмовами гіперестетичних місць його несвідомого. Так воно й було: як і щоразу у військовому середовищі, він перебував у несвідомій ідентифікації з батьком, який сам відслужив кілька років та полюбляв розповідати про своє солдатське буття. Аж тут трапився випадок, — а випадковість сприяє формуванню симптому так само, як гра слів може створити дотеп, — що одна з батьківських пригод мала важливий спільний елемент з вимогою гауптмана. Якось батько програв у карти невелику суму грошей, яку міг мати в розпорядженні підофіцер. Він був зятим картярем [*Spielratte*⁴⁵] і потрапив би у скрутну ситуацію, якби йому не підсобив грішми один послужливий товариш. Покинувши службу й розбагатівши, він шукав свого щедрого друга, щоб повернути гроші, але так і не зміг його знайти. Наш пацієнт не був певен, чи вдалося батькові повернути борг. Спогад про цей батьків гріх юності був йому прикрий, адже його несвідоме було сповнене ворожої налаштованості проти характеру

44 *Komplexempfindlichkeit* (нім.) — комплексна чутливість. Термін, запозичений Фройдом із експериментів зі словесними асоціаціями К.Г. Юнга. — Прим. пер.

45 *Spielratte* (нім.) — досл. «гральний щур», тобто запеклий, азартний картяр. — Прим. пер.

батька. Слова гауптмана: «Ти маєш повернути оберлейтенантові А. 3,80 крон» звучали для нього як натяк на несплачений борг батька.

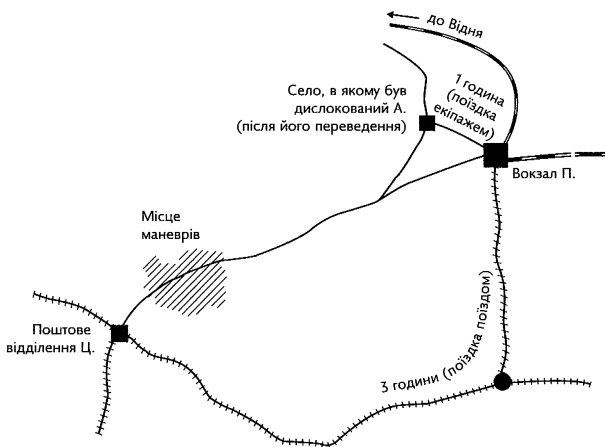
А повідомлення про те, що поштарка в Ц. сама внесла плату за нього, додавши до цього кілька улесливих слів на його адресу⁴⁶, ще більше посилило ідентифікацію з батьком уже в іншій ділянці. Тепер він зробив доповнення, що в тому містечку, де було поштове відділення, господар заїзду мав гарненьку дочку, яка демонструвала прихильність молодому красеню-офіцеру, тож він навіть збирався після завершення маневрів повернутися туди, аби спробувати з нею щастя. Аж тут у неї з'явилася суперниця у вигляді молодої поштарки. Тепер, подібно до батька зі своїм шлюбним романом, він завагався, кому з цих двох після військової служби віддати перевагу. Нараз ми помічаємо, що його дивна нерішучість щодо того, чи їхати до Відня, чи повернутися в містечко, де була пошта, відбивала постійну спокосу повернути в подорожі назад й не була аж такою безглуздою, як це могло здатися. Для його свідомого мислення привабливість містечка Ц., де було розташоване поштове відділення, була зумовлена тим, що там за допомогою оберлейтенанта А. він міг виконати свою обітницю. Насправді ж об'єктом його бажання в тому місці була молода поштарка, а оберлейтенант був лише доброю заміною для неї, оскільки мешкав у тому самому місці й сам мав справу з військовою

46 Не забуваймо, що про це він дізнався ще до того, як гауптман звернувся до нього з (необґрунтованою) вимогою повернути гроші оберлейтенантові А. Цей пункт неодмінний для розуміння ситуації: згнітивши його в собі, пацієнт підпав відчайдушне замішання й заступив мені на деякий час розуміння сенсу усієї його історії.

поштовою службою. Коли ж пацієнт почув, що того дня на пошті чергував не оберлейтенант А., а офіцер Б., він увів і його у свою комбінацію, а вагання між двома прихильними до нього дівчатами повторював у маячні з двома офіцерами⁴⁷.

Після прояснення враження від розповіді гауптмана про щурів нам слід ближче триматися перебігу

- 47 Після того як пацієнт зробив усе, щоб заплутати ту невеличку пригоду з поверненням грошей за пенсне, мабуть, і мені не вдалося належно її розкрити. Тож відтворюю тут невеличку мапу, за допомогою якої містер і місіс Стрейчі [англійські перекладачі Фройда] хотіли прояснити ситуацію, яка склалася по закінченні маневрів. Мої перекладачі слушно зауважили, що поведінка пацієнта досі залишається незрозумілою, поки не буде виразно вказано, що оберлейтенант А. раніше жив у тому містечку з поштою й там переглядав військову кореспонденцію, але в останні дні маневрів передоручив це завдання офіцерові Б., тоді як його самого перевели в А. «Жорстокий» гауптман ще нічого не знав про цю зміну, звідси і його помилка, що гроші треба повернути оберлейтенантові А. [Додаток 1923 року. — Прим. пер.]

аналізу. Спершу з'явилася надзвичайно велика маса асоціативного матеріалу, хоча ситуація формування нав'язливості наразі не стала прозорішою. Уявлення про покарання щурами призвело до збурення різних потягів, збудило чимало спогадів, і в такий спосіб щури за короткий час між розповіддю гауптмана та його вимогою повернути гроші набули цілу низку символічних значень, до яких згодом долучалися все нові. Мій звіт про все це, натомість, може бути тільки вкрай неповним. Кара щурами насамперед розворушила *анальну еротіку*, яка відігравала значну роль у його дитинстві й підтримувалася впродовж подальших років унаслідок подразнення, спричиненого глистами. «Щури» також набули значення «*грошей*»⁴⁸: цей зв'язок виявляється у збіжності звучання *Raten* («рати», чергові грошові внески) та *Ratten* («щури»). У своєму нав'язливому делірії пацієнт буквально запровадив таку собі щурячу валюту. Так, наприклад, коли на його запитання я повідомив йому вартість одного сеансу, він сказав сам до себе, про що я дізнався лише через півроку: «*Скільки гульденів, стільки й щурів*». Увесь комплекс грошових інтересів, пов'язаних із батьківським спадком, поступово був переведений на цю мову, тобто всі уявлення, що належали сюди, через цей словесний місток *Raten — Ratten* вводилися в реєстр нав'язливості й підпорядковувалися несвідомому. Це грошове значення щурів, до того ж, спиралося на вимогу гауптмана повернути гроші за поштове відправлення й пов'язувалося за допомогою іншого лексичного містка *Spielratte*, який нагадував йому про картярський борг батька.

48 Пор. «Характер і анальна еротика» (1908).

Щури також були відомі нашому пацієнту як носії небезпечних інфекційних захворювань і так могли використовуватися як символи цілком виправданої у війську небезпеки *сифілісної інфекції*. Тут крилося чимало сумнівів щодо батькового способу життя в часи його військової служби. Іншими словами: носієм сифілісної інфекції був сам пеніс, і в такий спосіб щур переосмислювався як статевий член, і це переосмислення мало ще й іншу підставу. Пеніс, особливо дитячий, можна порівняти з *глистом*, а в розповіді гауптмана щури вовтузилися в анусі, як у його дитинстві великі аскариди. Тобто пенісове значення щурів знову ж таки залягало в анальній еротичності. Щур і без того є брудною твариною, яка живиться екскрементами й живе в каналах, куди зливають нечистоти⁴⁹. Здається, зайве навіть казати, на яке поширення став здатний щурячий делірій через ці нові значення. Наприклад, фраза «Скільки щурів, стільки й гульденів» може бути влучною характеристикою одного ненависного пацієнтові жіночого ремесла. З іншого боку, мабуть, не випадково, що заміна пеніса на щура з розповіді гауптмана створює ситуацію статевих зносин *per anum*⁵⁰, які у зв'язку з його батьком і його коханою мали би здаватися йому особливо огидними. Коли ж ця ситуація знову виникла в нав'язливій погрозі, що сформувалася в пацієнта після вимоги гауптмана, вона неминуче мусила нагадати деякі поширені в південних слов'ян

49 Той, хто, хитаючи головою, відкидатиме такі стрибки невротичної фантазії, має згадати подібні каприччо, у які часом виливається фантазія митців, наприклад *Diableries érotiques* («Еротична чортівня») Ле Пуатвена.

50 Через анус (*лат.*).— Прим. пер.

прокльони. Як вони звучать, можна почитати в часописі *Anthropophyteria*⁵¹, що його видає Ф. С. Краусс. До речі, увесь цей матеріал разом із ще іншим вписується в приховану асоціацію з *heiraten* («одружуватися»), утворюючи цілісну тканину щурячої дискусії.

Що розповідь про кару щурами збурила в нашого пацієнта всі дочасно притлумлені пориви самолюбної та сексуальної жорстокості, підтверджується його власним свідченням і власною мімікою при переказі цієї розповіді. Утім, попри багатий матеріал, на значення його нав'язливої ідеї довго не вдавалося пролити світло, аж одного дня в аналізі зринула *Щуряча Мамзель* з Ібсенового «Маленького Ейолфа», привівши до неминучого висновку, що в багатьох проявах його нав'язливих деліріїв щури означали також *дітей*⁵². Взнявшись досліджувати походження цього нового значення, ми тут-таки натрапили на найстаріші й найважливіші корені. Одного разу під час відвідин могили батька він побачив велику тварину, яку прийняв за щура і яка шаснула під могильним горбком⁵³. Він припустив, що щур вийшов із могили батька, де щойно ласував його трупом. Невіддільним від уявлення про щура є те, що він постійно гризе й кусає

51 *Anthropophyteria*, Bd. 2 (1905), S. 421 ff.

52 Щуряча Мамзель у Ібсена, безперечно, виводиться від легендарного Щуролова з Гамельна, який спершу заманив у воду щурів, а потім тим самим способом виманив із міста дітей, яких по тому ніхто більше не бачив. Так само й маленький Ейолф під впливом чарів Щурячої Мамзели кидається у воду. Загалом щур з'являється в легенді зовсім не як щось огидне, а радше як щось моторошне, як своєрідна хтонічна тварина, що використовується для зображення душ померлих.

53 То була ласиця, яких так багато на Віденському центральному цвинтарі.

своїми гострими зубами⁵⁴, але щур не може бути безкарно кусючим, ненажерливим і брудним, нашому пацієнтові часто доводилося з жахом бачити, як люди їх жорстоко переслідують і безжально вбивають. Він часто жалів тих бідолашних щурів. Та й він сам був тепер огидним, брудним, маленьким чоловічком, який від люті кусався і за це був жахливо покараний. Він справді міг бачити у щурі своє цілковите «природне відображення»⁵⁵. Доля у гауптмановій розповіді, так би мовити, звернулася до нього словом-подразником цілого комплексу, а він не забарився зреагувати на нього нав'язливою ідеєю.

Отже, згідно з його найранішими переживаннями, які мали для нього такі важкі наслідки, щури були дітьми. Аж тут він зробив висловлювання, яке доволі довго тримав осторонь цього контексту, але тепер воно повністю пояснювало інтерес, який він мусив мати до дітей. Пані, яку він так багато років боготворив, але так і не зміг наважитися на одруження, була, унаслідок гінекологічної операції з вилучення обох яєчників, приречена на бездітність. Для нашого пацієнта, який надзвичайно любив дітей, це було головною причиною вагань.

Аж тепер стало можливо зрозуміти цей незбагнений процес при формуванні нав'язливої ідеї: за допомогою інфантильних сексуальних теорій і символіки,

-
- 54 Фауст, Перша частина, 3-я сцена:
*Мені ж тепер пацюк на визвіл прийде,
 Розбить накреслений цей чар. (...)
 Гризни! Ще раз, і всьому край!
 — каже Мефістофель. (укр. пер. Миколи Лукаша)*
- 55 Сцена в погребі Ауербаха. Фауст, Перша частина:
*Недаром же і сам ти схожий
 Ураз на крису й пацюка. (укр. пер. Миколи Лукаша)*

відомої з тлумачення сновидінь, все стало доступним для осмисленого перекладу. Коли під час обіднього привалу, де він загубив своє пенсне, гауптман розповів йому про кару щурами, нашого пацієнта спершу захопив лише жорстоко-хтивий характер цієї уявної ситуації. Але тут-таки встановився зв'язок із тією сценою з дитинства, коли він сам покусав інших. Гауптман, який виступав за такі покарання, змістився в нього на місце батька й узяв на себе частину повторюваної озлобленості, яка тоді в дитинстві викликала обурення до жорстокого батька. Швидкоплинну ідею про те, що щось подібне могло трапитися з дорогими йому людьми, можна перекласти як порив бажання: «З тобою треба щось подібне зробити», що було спрямоване проти оповідача, а через нього й проти батька. Коли через півтора дні⁵⁶ гауптман передав йому пакет із накладеним платежем і нагадав, що він має заплатити з крони 80 геллерів оберлейтенантові А., пацієнт уже знав, що «жорстокий зверхник» помиляється і що він нікому іншому не винний, окрім молодої поштарки. Тобто він просто-таки поривався відповісти глузливою реплікою на кшталт: «Так-так, вже побіг, що ти таке верзеш?» або «Повертати тому йолопу?» або «Фігу з маком я поверну йому, а не гроші». Відповіді, які він не мусив вимовляти. Але через збурений тим часом комплекс батька і спогад про ту інфантильну сцену в нього складається відповідь: «Коли в мого батька й моєї

56 Не наступного вечора, як він спершу розповідав. Геть неможливо, щоб замовлене пенсне надійшло того самого дня. Він скорочує цей проміжок у своєму спогаді, бо в нього сформувався вирішальний мисленневий зв'язок і тому, що він витіснив зустріч з офіцером, яка припадала на цей час і під час якої той розповів про привітне ставлення молодої поштарки.

дами з'являться діти, тоді я й поверну йому гроші», або: «Так само як мій батько й та дама можуть мати дітей — з такою самою певністю я поверну йому гроші». Тобто глузливе запевнення, прив'язане до абсурдної умови, яку неможливо виконати⁵⁷.

Але злочин уже було вчинено, обидві дорогі йому особи були ним зганьблені. Це вимагало кари, і покарання полягало у дотриманні неможливої до виконання обітниці, яка містила в собі слова послуху щодо несправедливої вимоги начальника: «*Тепер ти справді повинен повернути А. гроші*». У цьому судовому послуху він витіснив своє дійсне знання про те, що гауптман у своїй вимозі спирався на хибний засновок: «Так, ти мушиш повернути А. гроші, як того вимагає батьків заступник. Батько не може помилятися». Так само і Його Величність не може помилятися, і якщо король звертається до свого підданого за титулом, якого в того немає, підданий відтепер його носить.

Із цього процесу в його свідомість проникло лише імлисте уявлення, але непокора супроти вимоги гауптмана та обернення її на протилежність представлені й у свідомості. (Спершу: *Не повертати гроші, бо інакше станеться воно... [кара щурами]*⁵⁸, а потім перетворення на протилежну обітницю, як покарання за непокору.)

А тепер пригадаймо констеляцію, на яку припадає виникнення великої нав'язливої ідеї. Через тривале утримання, а також через люб'язне ставлення, на яке молодий

57 Абсурдність мовою нав'язливого мислення означає насміх, так само, як і у сновидінні. Див. «Тлумачення сновидінь» (1900, розділ VI).

58 Квадратні дужки Фрейда. — Прим. пер.

офіцер міг розраховувати у жінок, лібідо нашого пацієнта посилилося, до того ж, вирушаючи на військові маневри, він перебував у стані певного відчуження від своєї дами. Це посилення лібідо схияло його поновити прадавню боротьбу проти батьківської влади, тож він наважився на думки про тамування своїх сексуальних потреб із іншими жінками. Неоднозначність щодо пам'яті про батька й сумніви щодо значення для нього дами серця посилювалися: у такому стані він піддався на поганьблення їх обох, а потім карав себе за це. Цим він повторював давній взірець. Коли ж після маневрів він так довго вагається, чи їхати йому до Відня, чи залишатися й виконати обітницю, то цим самим відтворює в одному обидва конфлікти, які здавна терзали його: слухатися батька чи зберігати вірність коханій⁵⁹.

Ще одне слово про тлумачення змісту санкції: «А то обидві особи зазнають кари щурами». Вона спирається на вплив двох інфантильних сексуальних теорій, про які я зробив повідомлення в іншому місці⁶⁰. За першою з цих теорій, діти з'являються на світ з ануса. Друга теорія логічно впливає з першої, за нею дітей можуть народжувати не тільки жінки, а й чоловіки. За технічними правилами тлумачення сновидінь «виходити з прямої кишки» може бути замінене на свою протилежність — «заповзати у пряму кишку» (як при карі щурами) і навпаки.

59 Можливо, цікаво буде зауважити, що послух батькові поєднується тут із відмовою від своєї дами серця. Якщо він залишиться й поверне гроші А., тоді він виконав спокуту перед батьком і водночас кинув свою даму серця через притягання іншого магніта. Перемога в цьому конфлікті дістається дамі, щоправда, за підтримки здорового глузду.

60 Пор. «Про інфантильні теорії сексуальності» (1908).

Годі сподіватися простих розв'язань таких важких нав'язливих ідей або ж розв'язання іншими засобами. Проте з роз'ясненням, до якого ми дійшли, щурячий делірій було усунуто.

II. Теоретичні міркування

А. Деякі загальні характеристики нав'язливих утворень⁶¹

1896 року я визначив нав'язливі уявлення як «перетворені докори, які повертаються з витіснення і які завжди стосуються сексуального, здійсненого з насолодою вчинку дитячих років»⁶². Сьогодні це визначення видається мені формально вразливим, хоча й складається з бездоганних елементів. Воно надто націлене на однорідність і саме взяло собі за взірць практику obsesivних невротиків, які з властивою їм схильністю до невизначеності об'єднують найрізноманітніші психічні утворення під назвою «нав'язливі уявлення»⁶³. Справді, коректніше було би

61 Різні пункти, які розглядаються тут, а також у наступному уривку, вже згадувалися в літературі про неврози нав'язливих станів, що можна побачити, наприклад, у фундаментальному виданні Л. Левенфельда «Психічні прояви нав'язливості» (1904).

62 Фройд «Подальші зауваги про захисні нейропсихози» (1896).

63 У самій праці ця вада у визначенні була в подальшому згладжена. Там сказано: «Проте знову оживили спогади та сформовані з них докори ніколи не постають у свідомості в незмінному виді; те, що усвідомлюється як нав'язливе уявлення та нав'язливий афект, заміщає патогенний спогад свідомим життям, є *компромісними утвореннями*, що склалися між витісненим уявленнями й уявленнями, що здійснюють витіснення». Отже, у нашому визначенні особливий акцент слід зробити на слові «перетворені».

говорити про «нав'язливе мислення» й підкреслити, що такі утворення можуть мати властивості найрізноманітніших психічних актів. Їх можна визначити як бажання, спокуси, імпульси, рефлексії, сумніви, обітници, заборони. Загалом хворі прагнуть послабити цю визначеність і розглядати позбавлений афективного значення зміст як нав'язливе уявлення. Приклад такого обходження зі своїм бажанням, яке мало бути зведене до простого «мисленнєвого зв'язку», подав нам наш пацієнт на одному з перших сеансів.

Досить швидко доводиться визнати, що не здобула належної уваги навіть сама феноменологія нав'язливого мислення. У процесі вторинної захисної боротьби, яку хворий веде проти «нав'язливих уявлень», що вторглися в його свідомість, виникають утворення, які заслуговують на окрему згадку. Такою була, для прикладу, послідовність думок, яка займала нашого пацієнта під час повернення з маневрів. Це не суто розумні міркування, які протиставляються нав'язливим думкам, а радше покручі двох способів мислення. Вони вбирають у себе певні передумови нав'язливості, проти якої борються, і стають (засобами розуму) на ґрунт хворобливого мислення. Я вважаю, що такі утворення заслуговують на назву *делірій*. Приклад, який я хотів би вставити у відповідне місце історії хвороби, прояснить тепер це розрізнення. Коли наш пацієнт протягом певного періоду під час навчання вдавався до вже описаних нами божевільних дій, а саме: працював до глибокої ночі, потім відчиняв двері для батькового духа, а тоді роздивлявся в дзеркалі власні геніталії, він намагався осмикнути себе, думаючи про те, що сказав би на це батько, якби й справді досі був живий. Але цей аргумент не мав жодного успіху, поки подавався в такій

осмисленій формі; кара розвіялася лише тоді, коли тій самій ідеї він надав форми маячної погрози: «Якщо він ще раз вчинить таке паскудство, батька на тому світі спіткає якість лиха».

Вартість безперечно виправданого розрізнення між первинною та вторинною захисною боротьбою несподіваним чином буде обмежена відкриттям, що *хворий не знає дослівного формулювання власних нав'язливих уявлень*. Це звучить парадоксально, але має під собою всі підстави. У процесі психоаналізу зростає сміливість не тільки самого хворого, але немов і його хвороби, яка наважується на відвертіші прояви. Якщо відкинути образну мову, тут все відбувається в такий спосіб, що хворий, який дотепер злякано відвертався від хворобливих витворів своєї недуги, тепер надає їм ваги й виразніше та докладніше їх пізнає⁶⁴.

Чіткіше уявлення про нав'язливі утворення можна, до того ж, здобути двома особливими шляхами. По-перше, досвід показує, що сновидіння можуть дати сам текст нав'язливої обітниці й т.п., який поза сном можна одержати лише в скаліченому і спотвореному вигляді, як у перекрученому телеграфному повідомленні. Такі тексти виступають у сновидіннях у формі *промов*, уступереч правилу, що промови у снах походять від промов наяву⁶⁵. По-друге, у ході аналітичного розгляду історії хвороби можна дійти переконання, що часто нав'язливі

64 У деяких хворих відвернення уваги заходить так далеко, що вони зовсім не можуть подати зміст свого нав'язливого уявлення, а нав'язливу дію, яку виконували безліч разів, просто неспроможні описати.

65 Пор. «Тлумачення сновидінь» (1900, розділ IV).

уявлення, які йдуть одне за одним і вербально не є ідентичними, по суті, є одним і тим самим нав'язливим уявленням. Це уявлення, за першим разом щасливо відкинуте, повертається вдруге у зміненій формі, залишається невпізнаним і, можливо, саме через свою спотвореність здатне краще утвердитися в захисній боротьбі. Однак первинна форма якраз і є справжньою, вона часто демонструє свій сенс у цілком незавуальованому вигляді. Коли ж нам з неабиякими зусиллями вдається прояснити якусь незрозумілу нав'язливу ідею, нерідко можна почути від хворого, що така спонтанна ідея, бажання, спокуса, як оце щойно реконструйована, справді виникала ще до нав'язливої ідеї, але не втрималася. Відповідні приклади з історії нашого пацієнта, на жаль, були би надто громіздкими, щоб їх тут наводити.

Отже, те, що офіційно називається «нав'язливим уявленням», уже в самому своєму спотворенні щодо первинної вербальної форми носить сліди первинної захисної боротьби. Спотворення робить це уявлення лише живучішим, адже свідоме мислення змушене хибно розуміти його так само, як воно хибно розуміє зміст сновидіння, що й саме є продуктом компромісу та спотворення, неправильно витлумаченим денним мисленням.

Тож це непорозуміння денного мислення можна простежити не тільки в самих нав'язливих ідеях, а й у продуктах вторинної захисної боротьби, як-от захисних формулах. Тут можу навести два вдалі приклади. Захисною формулою нашого пацієнта було швидко промовлене слово «але» (нім. *aber*), супроводжуване жестом відкидання. Аж якось він розповів, що останнім часом ця формула змінилася. Тепер він вже каже не *áber*, а *ábér*. Коли я запитав про причину такої зміни, він сказав, що

ненаголошене *e* в другому складі не дає йому захищеності від лячного нагромадження чогось чужого й суперечливого, і тому він вирішив наголошувати *e*. Це пояснення, цілком витримане в стилі неврозу нав'язливих станів, виявилось, проте, хибним, воно могло хіба що претендувати на певний рівень раціоналізації. Насправді *abér* було уподібненням до *Abwehr* («захист»), а цей термін він знав із теоретичних розмов про психоаналіз. Тобто терапія була делірійним чином хибно вжита для посилення захисної формули. Іншим разом він говорив про своє головне «чарівне слово», яке він склав для захисту від усіх спокус із початкових літер всіх благодатних молитов, додаючи вкінці [*Amen*] «Аміль». Я не можу навести тут саме це слово з причин, які зараз стануть зрозумілі⁶⁶. Бо довідавшись це слово, я одразу зауважив, що воно більше нагадує анаграму імені його дами серця: у цьому імені була літера «s», яку він помістив укінці, безпосередньо перед заключним *Amen*. Тож маємо всі підстави сказати, що він з'єднав своє сім'я [*Samen*] зі своєю коханою, тобто в уяві займався онанізмом з цією особою. Сам він цього очевидного зв'язку не помічав: захист дозволив йому обвести себе довкола пальця. До речі, це добрий приклад для правила: річ, від якої захищаються, з часом завжди знаходить доступ до засобу, яким від неї захищалися.

Якщо ми стверджуємо, що нав'язливі думки зазнають спотворення так само, як і думки в сновидінні ще до того, як стануть його змістом, то така техніка спотворення

66 У нотатках Фрейда наведене слово *Gleijjsamen* чи *Glejsamen*, що є співзвучним з іменем пацієнтової дами серця Гізели [*Gisela*].— Прим. ред.

мусить нас цікавити, і нічого не перешкоджає, щоб розкрити ці засоби у вигляді низки перекладених та усвідомлених нав'язливих ідей. Але й тут через обставини цієї публікації я можу надати лише окремі їх проби. Не всі нав'язливі ідеї нашого пацієнта були так складно побудовані й такі важкі для розгадки, як велике нав'язливе уявлення про щурів. Для інших була застосована дуже проста техніка, а саме спотворення через випущення — *еліпсис*, яким так досконало послуговується дотеп, але тут він виконував своє призначення захисного засобу від розуміння.

Так, наприклад, одна з найдавніших та найулюблениших його нав'язливих ідей (що мала значення перестороги чи попередження) звучала так: «Якщо я одружуся з цією дамою, мого батька спіткає лихо» (на тому світі). Тепер вставимо елементи, пропущені, але відомі нам з аналізу, тоді хід думки стане зрозумілим: «Якби батько був живий, мій задум одружитися з цією дамою розлютив би його так само сильно, як і та сцена в дитинстві, тож я знову плекав би гнів і бажав би йому всього найгіршого, і внаслідок всемогутності⁶⁷ моїх бажань це призведе до того, що вони здійсняться».

Або інший випадок розгадки еліпсиса, так само перестороги чи аскетичної заборони. У нього була мила маленька небога, яку він дуже любив. Одного разу йому спало на думку: «Якщо ти дозволиш собі коїтус, з Еллою скоїться лихо» (вона помре). Коли ж вставити випущене, вийде: «При кожному коїтусі, навіть із незнайомкою, ти однаково змушений постійно думати про те, що статевий акт у твоєму шлюбі ніколи не принесе тобі дітей

67 Про цю «всемогутність» див. нижче.

(безпліддя коханої). Це тебе так засмучуватиме, що ти заздритимеш своїй сестрі через маленьку Еллу. І ці заздрісні пориви неминуче призведуть до смерті дитини»⁶⁸.

Еліптична техніка спотворення видається типовою для неврозу нав'язливих станів. Я вже зустрічав її в нав'язливих думках інших пацієнтів. Особливо прозорим і цікавим своєю подібністю до структури нав'язливого уявлення про щурів був випадок сумніву однієї пані, яка страждала переважно від нав'язливих дій. У Нюрнберзі ця пані пішла на прогулянку зі своїм чоловіком і попросила супроводити її в одну крамницю, де купила різні предмети для своєї дитини, зокрема й гребінь. Чоловік, для якого вибирання товару тривало надто довго, зауважив, що по дорозі бачив у антиквара декілька монет, які йому хотілося придбати. Купивши їх, він мав повернутися за нею в цю крамницю. Та їй здалося, що його немає надто довго. Повернувшись, на питання, де він був увесь цей час, він відповів: «Та ж у того антиквара». І якраз у цю мить його жінка спізнала почуття болісного сумніву щодо того, чи не мала вона завжди того гребеня, який щойно купила для дитини. Звісно, сама вона не змогла розгадати цей простий взаємозв'язок. Нам же

68 Про застосування техніки пропусків у дотепях хотів би навести декілька прикладів з однієї моєї праці «Дотеп і його відношення до несвідомого» (1905). «У Відні мешкає метикуватий і задержуватий письменник, чийі гострі звинувачення неодноразово призводили до того, що він зазнавав фізичного насильства від тих, хто став жертвою його випадів. Якось при обговоренні чергового випадку побиття з боку одного з його звичних противників, хтось промовив: „Якщо Х це почує, то сам одержить ляпаса...“ Недоречність тут зникає, якщо заповнити прогалину: „Тоді він напише таку їдку статтю проти нього, що і т.д.». Цей еліптичний дотеп показує також змістову відповідність з вище наведеним першим прикладом.

не залишається нічого іншого, як оголосити цей сумнів зміщеним, а повну несвідому думку реконструювати ось як: «Якщо це правда, що ти був лише в антиквара, якщо я маю в це вірити, то так само я можу вірити, що цей, щойно куплений гребінь у мене вже багато років». Отже, глумливий, іронічний паралелізм, подібний до думки нашого пацієнта: «Так, наскільки певно те, що ці двоє (батько і дама серця) матимуть дітей, настільки певно й те, що я поверну А. гроші». Що ж до нашої дами, то там сумнів ґрунтувався на несвідомих ревнощах, які давали їй підстави припускати, що чоловік використав цей проміжок часу для галантного рандеву.

Цього разу я не братимусь за психологічну оцінку нав'язливого мислення. Така оцінка могла би принести надзвичайно цінні результати, а для прояснення нашого розуміння суті свідомого й несвідомого дати більше, ніж вивчення істерії чи гіпнотичних проявів. Було би дуже бажаним, щоб філософи й психологи, які, спираючись на почуте й переказане чи конвенційні визначення, розробляючи проникливі вчення про несвідоме, скористались вирішальними враженнями, добутими з дослідження проявів нав'язливого мислення. Цього можна було би навіть вимагати, якби воно не було незмірно маруднішим за знайомі їм методи роботи. Тут хочу лише додати, що невроз нав'язливих станів через несвідомі душевні процеси іноді в чистій, неспотвореній формі проривається у свідомість. Цей прорив може відбутися з різних стадій несвідомого процесу мислення, а самі нав'язливі утворення в момент прориву здебільшого можна розпізнати як утворення, що давно вже існували. Цим пояснюється і те прикметне явище, що коли досліджувати разом із невротиком час першої появи нав'язливої ідеї, то в ході

аналізу він знову і знову переносить цю ідею назад у часі й щоразу віднаходить для неї першопричини.

Б. Деякі психічні особливості хворих на невроз нав'язливих станів, їхнє ставлення до реальності, до забобонів і смерті

Тут я маю намір розглянути деякі риси хворих на невроз нав'язливих станів, які видаються самі по собі не важливими, але лежать на шляху до розуміння чогось важливішого. Вони дуже виразно проявилися в нашого пацієнта, але я знаю, що їх слід зарахувати не до його індивідуальності, а до його недуги, адже це типові речі, які можна знайти і в інших обсессивних невротиків.

Наш пацієнт був значною мірою забобонним, і це при тому, що він був високоосвіченою, обізнаною людиною з неабиякою гостротою розуму й часом запевняв мене, що ні на йоту не вірить у всі ті нісенітниці. Тож він був забобонним і водночас не був, у цьому таки суттєво різнився від неосвічених людей із забобонами, які відчують себе єдиним цілим із власною вірою. Здавалося, він розумів, що його забобони залежать від його нав'язливого мислення, хоча іноді повністю підпадав під їхній вплив. Таку суперечливу й мінливу поведінку можна найкраще зрозуміти у світлі певної гіпотези. Я не вагався з припущенням, що стосовно цих речей він мав два протилежні переконання, а не одну, ще не визрілу точку зору. Між цими двома думками він і вагався у явній залежності від звичайного ставлення до своєї нав'язливості. Щойно

він опановував свій сумнів, як посміювався з власної легковірності, демонструючи верховенство розуміння, і тоді нічого вже не могло його похитнути. Та щойно знову потрапляв під владу нерозв'язаного сумніву — або, що є рівнозначним, силі спротиву — то переживав найдивовижніші збіги, які підтримували його забобонні переконання.

Та все-таки його забобони були забобонами освіченої людини, і не опускалися до таких банальностей, як страх п'ятниці, числа 13 тощо. Проте він вірив у знаки, віщі сни, постійно зустрічав осіб, про яких із якихось незрозумілих причин щойно думав, а також одержував листи від людей, які по тривалій перерві щойно зринували в його пам'яті. При цьому він був достатньо чесним чи, радше, настільки вірним своїм формальним переконанням, що не забував випадки, коли найінтенсивніші передчуття ні до чого не призводили. Наприклад, одного разу, на літньому відпочинку, він мав передчуття, що вже напевне не повернеться живим до Відня. Він також визнав, що переважна більшість передчуттів стосувалася речей, які не мали для його особи жодного особливого значення, і що коли зустрічав знайомого, про якого довгий час не думав і якраз нещодавно згадав, між цією дивовижною з'явою й ним самим нічого не відбувалося. Звісно, він також не міг заперечити, що всі важливі події його життя відбулися без якихось передчуттів, так, наприклад, смерть батька стала для нього цілковитою несподіванкою. Однак усі ці аргументи нічого не змінювали в розщепленості його переконань і лише вказували на нав'язливий характер його забобонів, про що можна було судити бодай уже з вагань, рівнозначних спротиву.

Я, зрозуміло, був неспроможний раціонально прояснити геть усі його давніші чудасії, але щодо подібних

речей, які відбулися під час лікування, зміг довести, що він сам постійно брав участь у створенні цих дивовиж, я також показав йому, до яких засобів він при цьому вдавався. Він використовував непряме бачення і читання, а також забуття і, особливо, помилки пам'яті. Під кінець він сам допоміг мені зрозуміти його маленькі виверти, за допомогою яких виникали всі ті чудасії. Одного разу цікавим інфантильним коренем його віри в провісництва виявився спогад про те, що коли треба було вибрати дату для якоїсь події, його мати дуже часто казала: «У той чи той день я не зможу, я буду змушена лежати в ліжку». І справді — щоразу той день вона проводила в ліжку!

Безперечно, він мав потребу знайти в переживаннях точки опертя для своїх забобонів, тож надзвичайно пильно приглядався до відомих нез'ясованих буденних випадковостей, допомагаючи собі при цьому несвідомими діями там, де тих бракувало. Таку потребу я знайшов у багатьох інших хворих на нав'язливість і припускаю її ще в кількох. Мені здається, це можна добре пояснити, виходячи з психологічного характеру неврозу нав'язливих станів. Як я вже продемонстрував перед цим, при цьому розладі витіснення відбувається не шляхом амнезії, а через розрив причинно-наслідкових зв'язків унаслідок усунення афекту. Певна застережна сила, яку в іншому місці я порівнював з ендопсихічним⁶⁹ сприйняттям⁷⁰, здається, ще залишається в цих витіснених зв'язках, які потім переміщуються шляхом проекції у зовнішній світ і там виступають свідченням того, що залишилося в психічному.

69 *Ендопсихічний* — той, що перебуває у свідомості. — Прим. пер.

70 «До психопатології щоденного життя» (1901), Розділ XII, Параграф С (b).

Іншою спільною душевною потребою нав'язливих невротиків, яка має певну спорідненість зі щойно згаданою і вникання в яку заводить нас глибоко в дослідження потягів, є потреба в життєвій *непевності* або *сумніві*. Створення непевності є одним із тих методів, яким по-слуговується невроз, щоб вилучити хворого з *реальності* й ізолювати від світу, що власне є тенденцією будь-якого психоневротичного розладу. Знову-таки, аж надто очевидно, що самим хворим доводиться докладати чимало зусиль, аби уникнути певності й мати можливість перебувати в сумнівах. Ба, у декотрих ця тенденція дуже жваво проявляється у відмові від годинників, які, принаймні, дозволяють впевнено визначати час, та у різних вивертах, кожен з яких має знешкодити інструменти, котрі усувають сумніви. Наш пацієнт виявляв неабияку спритність в униканні довідок, які могли б сприяти прийняттю рішення в його конфлікті. Так він був необізнаним про вирішальну для укладання шлюбу обставину щодо своєї коханої; він, мовляв, не знає, хто робив їй операцію й чи була ця операція одно- чи двостороння. Аналіз спонукав його пригадати забуте й довідатись знехтуване.

Схильність обсесивних хворих до непевності й сумніву стає в них мотивом прикріпляти думки передусім до тих тем, де непевність загалом властива людині, а наше знання та судження за необхідністю мусять залишатися відкритими для сумніву. Такими темами насамперед є походження по батькові, тривалість життя, життя після смерті та пам'ять, якій ми зазвичай довіряємо, не маючи жодної гарантії щодо її надійності⁷¹.

71 Ліхтенберг: «Про те, чи населений Місяць, астроном знає з такою ж надійністю, із якою він знає, хто є його батьком, але не з такою

Непевністю пам'яті невроз нав'язливих станів надзвичайно щедро послуговується для формування симптомів. Те, яку роль у мисленні хворого відіграє тривалість життя та потойбіччя, скоро дізнаємося. Як доречний перехід до цієї теми я спершу хотів би обговорити тут ще одну особливість забобонів у нашого пацієнта, згадка про яку раніше, безперечно, викликала би не в одного читача певне нерозуміння.

Маю на увазі стверджувану *всемогутність* його думок і почуттів, добрих та лихих побажань. Безперечно, тут наявна чимала спокуса оголосити цю ідею божевіллям, яке перевершує за рівнем його нав'язливий невроз. Ось тільки мені якось доводилося бачити таке саме переконання в іншого хворого, який вже давно одужав і провадить нормальний спосіб життя. Та, власне, всі нав'язливі невротики поводяться так, ніби поділяють це переконання. Нашим завданням буде прояснити цю переоцінку власних сил у невротиків. Просто припустімо, що в цій вірі криється частка давньої щирої дитячої манії величі, й розпитаймо нашого пацієнта, на чому ґрунтується це його переконання. Відповідаючи, він покликається на два випадки. Удруге прибувши до водолікувального закладу, де спізнав перше і єдине пом'якшення своїх страждань, він попросив ту саму

великою, із якою він знає, хто є його матір'ю». — Коли людина вирішила покласти край свідченню почуттів і перейти від права матері до права батька — це стало великим культурним поступом. Доісторичні скульптури, на яких менша особа сидить на голові більшої, репрезентують походження від батька: «Афіна, яка не мала матері, з'явилася з голови Зевса». Навіть у нашій мові *Zeuge* (нім. «свідок» і досл. «запліднювач»), який щось засвідчує в суді, названий за чоловічим внеском у процес продовження роду, так само й символ «свідок» ще в ієрогліфічному письмі зображався у вигляді чоловічих геніталій.

кімнату, де вже мешкав колись і яка своїм положенням посприяла би його стосункам з однією знайомою доглядачкою. Йому відповіли, що кімната зайнята, туди вже вселили одного старого професора. На цю погану новину, яка сильно зменшувала його курортні сподівання, наш пацієнт зреагував непривітними словами: «А хай би його за це грець побив!» Через два тижні наш пацієнт пробудився зі сну, потривожений уявленням про труп, а вранці почув, що у професора справді стався напад, і приблизно тоді, коли пацієнт прокинувся, його занесли до кімнати. Інше переживання стосувалося спраглої кохання старої діви, яка поводитися з ним дуже привітно, а одного разу навіть прямо спитала, чи не міг би він її полюбити. Він дав їй ухильну відповідь; через кілька днів він почув, що стара діва викинулася з вікна. І тепер його мучили докори сумління, він казав собі, що в його силах було врятувати її життя, подарувавши свою любов. У такий спосіб він дійшов переконання всемогутності своєї любові й ненависті. Не заперечуючи всемогутність любові, ми хотіли би підкреслити, що в обох випадках ідеться про смерть. Тут ми пристаємо на найочевидніше пояснення, що наш пацієнт, подібно до інших нав'язливих хворих, змушений переоцінювати вплив своїх негативних почуттів на зовнішній світ, оскільки від його свідомого знання вислизає значна частка внутрішнього психічного впливу цих почуттів. Його любов — чи радше його ненависть — справді всемогутні: вони якраз і породжують ті нав'язливі думки, походження яких він не розуміє і від яких безуспішно захищається⁷².

72 Усемогутність думок, точніше бажань, відтоді визнано за суттєвий елемент душевного життя примітивних людей (див. «Тотем і табу», 1912–1913). [Додаток 1923 року. — Прим. пер.]

До теми смерті наш пацієнт мав цілком особливе ставлення. Він щиро співчував у кожному випадку смерті, шанобливо брав участь у похоронах, тож брати і сестри дали йому іронічне прізвисько «птах-трупар», проте водночас у своїх фантазіях він постійно вбивав людей, щоб потім висловити щире співчуття рідним. Смерть старшої сестри, коли йому було 3 чи 4 роки, відіграла в його фантазіях значну роль і перебувала в тісному зв'язку з дитячими проступками тих років. Ми вже знаємо, як рано займала його думка про смерть батька, і можемо розглядати саму його хворобу, як реакцію на цю нав'язливо бажану ще 15 років тому подію. Нічим іншим, як компенсацією за ці бажання смерті батькові, є його химерне поширення нав'язливих страхів на «потойбіччя». Він вдався до нього, коли жалоба за батьком через півтора року поновилася. Воно було покликане всупереч реальності та на догоду бажанню, яке перед тим випробувало себе в різноманітних фантазіях, щоб скасувати сам факт смерті батька. Ми вже зрозуміли, що в багатьох місцях слово «потойбіччя» слід перекладати як фразу: «Якби батько ще був живий».

Не вельми відмінно від нашого пацієнта поводяться й інші нав'язливі невротики, яким не судилося спізнати першу зустріч зі смертю в такому ранньому віці. Їхні думки невпинно зайняті тривалістю життя та можливістю смерті інших, їхні схильності до забобонів спершу не мали, до того ж, жодного іншого змісту й, можливо, взагалі не мають іншого походження. Та насамперед можливість смерті потрібна їм для вирішення конфліктів, які вони залишили невирішеними. Їхньою суттєвою рисою є неспроможність приймати якісь рішення, тим паче у любовних справах: вони норовлять відтягнути

будь-яке рішення, і у своїх сумнівах, на користь якої особи чи якого заходу та проти якої особи вони приймуть рішення, їм за приклад править старий німецький верховний суд, у якому процеси зазвичай завершувалися через смерть однієї зі сторін спору до винесення судового вердикту. Тож у будь-якому життєвому конфлікті такі хворі чекають на смерть важливої для них, найчастіше дорогої їм особи, чи то когось із батьків, чи суперника, чи одного з об'єктів кохання, між якими вагається їхня прихильність. Приділивши увагу комплексу смерті при неврозах нав'язливих станів, ми разом зачіпаємо життя потягів obsесивних невротиків, за розгляд чого нам і слід тепер взятися.

В. Життя потягів та походження нав'язливості й сумніву

Якщо хочемо осягнути розуміння психічних сил, взаємодія яких сформувала цей невроз, слід звернутися до того, що ми довідалися від пацієнта про причини його захворювання у зрілому віці та в дитинстві. Він захворів, коли йому було за двадцять років, коли перед ним виникла спокуса одружитися з іншою дівчиною замість тої, яка вже давно була його коханою, і він уник вирішення цього конфлікту, відклавши всі потрібні для підготовки заходи, а невроз дав йому для цього необхідні засоби. Вагання між коханою та іншою дівчиною можна звести до конфлікту між батьковим впливом і коханням до дами серця, тобто до конфліктного вибору між батьком та сексуальним об'єктом, який, судячи зі спогадів і нав'язливих думок, існував уже в ранньому дитинстві.

Окрім того, не можна не помітити, що протягом всього життя як щодо коханої, так і щодо батька у нашого пацієнта відбувалася боротьба між любов'ю та ненавистю. Фантазії помсти й нав'язливі прояви, як-от обсессивне розуміння чи маніпуляції з каменем на дорозі, свідчать про цю розщепленість у ньому, до певної міри цілком зрозумілу, адже його кохана своєю першою відмовою та пізнішим прохолодним ставленням дала підстави для ворожих почуттів. Однак така сама розщепленість почуттів, як ми дізналися через тлумачення його нав'язливих думок, опанувала і його стосунок із батьком, бо ж і батько мусив дати йому в дитинстві підстави для ворожого ставлення, що ми встановили майже з певністю. Його ставлення до коханої, що складалося з почуттів ніжності й ворожості, значною мірою увійшло до його свідомого сприйняття. Він міг щонайбільше вводити себе в оману щодо ступеня та вираження цих негативних почуттів, натомість свого часу інтенсивна й усвідомлювана ворожість до батька давно відійшла в нього на задній план і могла повернутися у свідомість, тільки здолавши найзапекліший спротив. У витісненні інфантильної ненависті до батька бачимо той процес, який увігнав усі наступні події в рамки неврозу.

Окремо названі конфлікти почуттів нашого пацієнта не є незалежними один від одного, вони зчеплені попарно. Ненависть до коханої додавалася до прихильності до батька і навпаки. Проте ці два конфліктні потоки, які стають зайвими після такого спрощення, протиставлення батька й коханої та суперечність між любов'ю й ненавистю, в усіх цих взаєминах не мають між собою нічого спільного, ні за змістом, ні за походженням. Перший із цих двох конфліктів відповідає нормальним ваганням

між чоловіком та жінкою як об'єктами любовного вибору, який подається дитині найперше у відомому запитанні: «Кого ти любиш більше, тата чи маму?» і супроводжує людину впродовж усього життя, попри всі відмінності у виробленій інтенсивності почуттів та фіксації остаточних сексуальних цілей. Але зазвичай це протиставлення невдовзі втрачає характер різкої суперечності, неблаганного «або — або»: виникає простір для нерівних вимог обох сторін, хоча навіть у здорових людей поцінування однієї статі щоразу відбувається коштом певного знецінення іншої.

Дивнішим видається інший конфлікт, а саме конфлікт між любов'ю та ненавистю. Ми знаємо, що початкова закоханість часто сприймається як ненависть, що любов, якій відмовлено у здійсненні, може почасти легко обернутися в ненависть, ми чули від поетів, що в бурхливих стадіях закоханості певний час обидва протилежні почуття стоять поряд, ніби змагаючись між собою. Але хронічне поєднання любові та ненависті стосовно тієї самої особи, коли обидвом почуттям властива щонайвища інтенсивність, — таке викликає в нас подив. Ми мали би сподіватися, що велике кохання невдовзі здолає ненависть або ж що вона його підточить. І справді, таке тривале співіснування протилежностей можливе лише за особливих психологічних обставин та за участі несвідомого стану. Кохання не може згасити ненависть, воно може лише витіснити її в несвідоме, а в несвідомому ненависть знаходить захист від посягань свідомості, може зберегтися, ба навіть наростати. За таких обставин свідомо любов шляхом реакції набирає зазвичай надзвичайно великої інтенсивності, щоб отримати достатньо сили для постійної роботи з утримання своєї протилежності у витісненому

стані. Дуже ранне, ще в доісторичний період дитинства, розділення обох протилежностей із витісненням однієї з них, найчастіше ненависті, виглядає передумовою цієї химерної констеляції в любовному житті⁷³.

Коли розглянути певну кількість проаналізованих випадків нав'язливості, неминуче виникне враження, що такі взаємини між любов'ю та ненавистю, як у нашого пацієнта, належать до найпоширеніших, найвиразніших, а отже, ймовірно, найважливіших рис неврозу нав'язливих станів. Та хай як зважливо звести проблему «вибору неврозу» до життя потягів, все-таки є досить підстав не піддатися цій спокусі й сказати собі, що подібні притлумлені потяги як носії симптомів можна виявити в усіх неврозах. Адже ненависть, утримувана любов'ю у витісненні несвідомого, так само відіграє значну роль у патогенезі істерії та параної. Ми надто мало знаємо про сутність любові, щоб прийти тут до певного рішення. Зокрема, геть нез'ясованим залишається відношення *негативного чинника*⁷⁴ любові до садистичної компоненти

73 Пор. розважання про це на одному з перших сеансів. Для опису такої констеляції почуттів згодом Блейлер запропонував вдалий термін «амбівалентність». Пор., до речі, пізніше продовження цієї дискусії в статті «Диспозиція до неврозу нав'язливих станів» (1913). [Додаток 1923 року. — Прим. пер.]

74 «Так, часто в мене виникає бажання не бачити його серед живих. І все ж я знаю, що якби таке трапилося, я став би ще значно нещаснішим, таким беззахисним, таким беззахисним я є перед ним», — каже Алквіад про Сократа в «Бенкеті». [Фройд наводить цитату в німецькому перекладі Р. Касснера. В українському перекладі цей пасаж звучить дещо інакше: «Часто навіть таке подумую: краще б його, взагалі, не було на світі. Але знову ж таки, якби так сталося, усвідомлюю, який би то був для мене удар. Я просто не знаю, як поведився із цим чоловіком». (пер. з давньогр. Уляни Головач). — Прим. пер.]

лібідо. Тож тут ми пропонуємо лише попередні відомості, коли кажемо: у згаданих випадках несвідомої ненависті конституційно садистична компонента любові була особливо сильно розвинута, саме тому й зазнала передчасного і надто ґрунтового притлумлення, тож феномени неврозу, які ми спостерігаємо, виводяться, з одного боку, з реакції свідомої ніжності, зведеної до дуже високого ступеня, а з іншого — з садизму, що далі діє в несвідомому в формі ненависті.

Та хай як розуміти ці химерні відносини любові й ненависті, їх наявність засвідчена спостереженнями за нашим пацієнтом і не викликає жодного сумніву, тож приємно бачити, як легко розуміти після цього загадкові процеси неврозу нав'язливих станів, пов'язуючи їх із цим одним моментом. Якщо інтенсивній любові протистоїть пов'язана з ним майже така сама за інтенсивністю ненависть, то безпосереднім наслідком цього буде частковий параліч волі, неспроможність до прийняття рішень у всіх тих діях, де рушійним мотивом виступає любов. Утім, ця нерішучість недовго обмежується лише однією групою дій. Адже, по-перше, які дії закохано-го не пов'язані з його головним мотивом? А, по-друге, сексуальна поведінка набуває сили прикладу, який діє на решту реакцій людини, переформовуючи їх. Нарешті, по-третє, максимальне використання механізму *зміщення* закладено в самому психологічному характері неврозу нав'язливих станів. Так параліч здатності прийняття рішень поступово поширюється на всю діяльність людини ⁷⁵.

75 Пор. «Представлення найменшого» як техніка дотепу (у праці «Дотеп та його відношення до несвідомого» (1905)).

Так утверджується панування *нав'язливості* та *сумніву*, які ми бачимо в душевному житті хворих на обсесивний невроз. *Сумнів* відповідає внутрішньому сприйняттю власної нерішучості, яка внаслідок гальмування любові ненавистю дошкуляє хворому в кожній запланованій дії. Власне, це сумнів у любові, яка суб'єктивно має бути найнадійнішим почуттям, але поширюється на все інше й особливо часто зміщається на найбільш дрібне й несуттєве. Адже хіба не можемо ми сказати, що той, хто сумнівається у своїй любові, мусить сумніватися і в усюму іншому, менш важливому?⁷⁶

Це той самий сумнів, який при захисних заходах веде до непевності та постійного повторення, щоб приборкати цю непевність, і який призводить до того, що самі захисні дії стають такими ж неможливими до виконання, як і попередньо загальмована рішучість щодо любові. Виходячи з мого початкового досвіду, я був змушений припустити інше, загальніше походження непевності в нав'язливих невротиків, яка здавалася ближчою до норми. Так, наприклад, якщо під час написання листа мені заважає своїми запитаннями інша особа, то я відчуваю виправдану непевність щодо того, що щойно написав під впливом такої перешкоди, і тому, дописавши листа, змушений для певності його ще раз перечитати. Тож я припускав, що непевність нав'язливих хворих, наприклад, під час їхніх

76 Любовні вірші Гамлета, звернені до Офелії:

*Не вір зіркам блакиті,
Не вір, що сонце є,
Не вір і правді в світі —
В кохання вір моє.*

Вільям Шекспір. «Гамлет» (Дія II, Сцена 2) (укр. пер. Григорія Кочура).

молитов, пов'язана з тим, що до процесу моління постійно домішуються перешкоди у формі несвідомих фантазій. Це припущення виявилось правильним, і його можна легко узгодити з нашими попередніми твердженнями. То правда, непевність щодо того, чи було вжито захисних заходів, викликана перешкодами з боку несвідомих фантазій, але ці фантазії містять і протилежний імпульс, який, власне, і покликаний відвернути молитви. Аж надто виразно це видно в нашого пацієнта, коли перешкода не залишається несвідомою, а проявляється відкрито. Коли він хотів промовити молитву «Боже захисти її...», то з несвідомого несподівано виривалося вороже «не», і він вгадував у цьому натяк на прокльон. Якби оте «не» й далі німувало, то він перебував би у стані непевності й молився би щораз довше. І тільки внаслідок промовляння вголос він врешті відмовився від молитов. Та перш ніж це зробити, він, подібно до інших обсессивних невротиків, випробовував усі можливі способи, щоб зупинити домішування протилежного: скорочував молитву, прискорював її артикуляцію. Інші намагаються ретельно «ізолювати» кожну таку захисну дію. Але всі ці техніки з часом відмовляють: щойно сповнений любові імпульс у своєму зміщенні на малозначущу дію досягає якогось успіху, за ним одразу слідує ворожий імпульс, перекреслюючи його здобутки.

Коли ж нав'язливий невротик відкриває слабе місце у певності нашого душевного життя в ненадійності пам'яті, то з його допомогою може поширити сумнів на все, навіть на дії, які вже відбулися й не були пов'язані з комплексом любов-ненависть, а також на все минуле. Нагадаю приклад про жінку, яка придбала в крамниці гребінь для своєї малої дочки й після підозр щодо чоловіка почала

сумніватися, чи не мала вона насправді того гребеня вже віддавна. Хіба не каже ця жінка прямо: «Якщо я можу сумніватися в твоїй любові, (і це лише одна проекція її сумніву щодо власної любові до нього), то можу сумніватися і в цьому також, тоді я можу сумніватися у всьому», — у такий спосіб засвідчуючи нам прихований сенс невротичного сумніву?

Однак уже й сама *обсесивність* є спробою компенсації сумніву та коректури нестерпних станів загальмованості, про які свідчить сумнів. Коли за допомогою зміщення вдається довести один із загальмованих намірів до рішення, він *мусить* бути здійснений; звісно, цей намір уже не збігається з первинним, але нагромаджена й заблокована там енергія вже не може оминати нагоди розрядитися в ерзац-дії. Тож ця енергія проявляється в обітницях і заборонах, коли то ніжний, то ворожий імпульс поперемінно здобуває шлях до розрядки. Коли ж нав'язлива обітниця не може бути виконана, напруга стає нестерпною та сприймається як вищий ступінь тривоги. Але навіть сам шлях до зміщеної на щось найнезначніше заступчої дії стає настільки спірним, що така дія може бути проведена лише як захисний захід у найтіснішому зв'язку з імпульсом, який слід відвернути.

Ба більше, через певний різновид *регресії* на місце остаточних рішень виступають підготовчі акти, мислення заміняє діяльність, і замість ерзац-дії з усією нав'язливою силою пробивається якась попередня мисленнева стадія дії. Відповідно до того, сильніше чи слабше забарвлена ця регресія з дії на думку, випадок неврозу нав'язливих станів набуває характеру або нав'язливого мислення (нав'язливого уявлення), або ж нав'язливої дії у вужчому розумінні. Ці справжні нав'язливі дії стають можливими,

однак, лише тому, що в них присутнє своєрідне примирення обох протиборчих імпульсів у компромісних утвореннях. І що довше триває недуга, то більш явно нав'язливі дії наближаються до інфантильних сексуальних дій на кшталт онанізму. Ось так при цьому виді неврозу справа таки доходить до актів кохання, але тільки за допомогою нової регресії, цього разу не до дій, скерованих на певну особу, тобто не до об'єкту любові й ненависті, а до автоеротичної діяльності, як у дитинстві.

Перша регресія — з дії до мислення — зазнає сприяння завдяки іншому чиннику, що бере участь у становленні неврозу. Майже регулярною подією в історії нав'язливих невротиків є ранній прояв і раннє витіснення сексуального потягу до розглядання та знання, якій і в нашого пацієнта заправляють якоюсь частиною його інфантильної сексуальної діяльності⁷⁷.

Ми вже згадували значення садистичних компонентів для генези неврозу нав'язливих станів: там, де в конституції нав'язливого невротика переважає потяг до знання, там заглиблення у власні думки стане головним симптомом неврозу. Сам процес мислення піддається сексуалізації так, що сексуальна насолода, яка зазвичай стосується змісту мислення, обертається на сам акт мислення, а задоволення від одержаних результатів мислення сприймається як сексуальне задоволення. Цей зв'язок потягу до знання з процесами мислення робить його особливо придатним у різних формах неврозу нав'язливих станів, де він посідає свою частину, для того, щоб скерувати на мислення енергію, яка даремно намагається пробитися до дії, де існує

77 Із цим правдоподібно пов'язана назагал доволі висока інтелектуальна обдарованість хворих на невроз нав'язливих станів.

можливість іншого виду задоволення бажання. Так за допомогою потягу до знання ерзац-дії можна й далі замінювати підготовчими мисленневими актами. Однак незабаром відкладання дії вже знаходить свій замітник у перебуванні в мисленні, і увесь процес, зберігаючи всі свої особливості, перекладається в нову сферу, подібно до американців, які можуть перемістити [*move*] цілий будинок.

А тепер я наважуся визначити довго розшукуваний мною психологічний характер, який надає продуктам неврозу нав'язливих станів оте «нав'язливе», — визначити, спираючись на наведене вище обговорення. Нав'язливими стають ті мисленневі процеси, які (внаслідок взаємного гальмування на моторному кінці системи мислення) відбуваються з затратами енергії, — як якісними, так і кількісними, — призначеної винятково для дій; тобто це *думки, які регресивно змушені заміняти дії*. Гадаю, не викличе заперечення припущення, що мислення з економічних причин здійснюється з меншими зміщеннями енергії (можливо, на вищому рівні), ніж діяльність, призначена для розрядки та перетворення зовнішнього світу.

Те, що з надмірним зусиллям проникло до свідомості у формі нав'язливої думки, має бути тепер убезпеченим від зусиль свідомого мислення його розв'язати. Ми вже знаємо, що цей захист досягається через *спотворення*, якого нав'язлива думка зазнала до того, як була усвідомлена. Але це не єдиний засіб. Окрім того, рідко коли оминається нагода відділити від окремої нав'язливої ідеї ситуацію її виникнення, де вона, попри спотворення, була би найдоступнішою для розуміння. З цією метою, з одного боку, між патогенною ситуацією та нав'язливою ідеєю, що за нею йде, *вставляється інтервал*, який збиває з пантелику свідоме мислення в його пошуках

причинно-наслідкових зв'язків. З іншого боку, зміст нав'язливої ідеї шляхом *узагальнення* вилучається зі свого особливого контексту.

Прикладом цього в нашого пацієнта є його «нав'язливе розуміння». Ще кращий приклад подає нам інша хвора, яка заборонила собі одягати будь-які коштовності, хоча привід стосувався лише однієї-єдиної прикраси, через яку вона заздрила своїй матері й сподівалася одержати її колись у спадок. І нарешті, захисту нав'язливої ідеї від свідомої роботи з прояснення служить вибір невизначених або двозначних формулювань, який можна розглянути окремо від загального спотворення. Таке хибно зрозуміле формулювання може увійти в делірій, і тоді подальші утворення та заміни нав'язливості спиратимуться на це хибно зрозуміле формулювання, а не на справжній текст. Проте тут можна побачити, що ці делірії прагнуть до створення щоразу нових зв'язків зі змістом і формулювання нав'язливості, яка не ввійшла у свідомість.

Задля одного-єдиного зауваження я хотів би ще раз повернутися до питання життя потягів при неврозі нав'язливих станів. Як виявилось, наш пацієнт був ще й *«нюхачем»*, який, за його словами, у дитинстві міг відрізнити будь-яку людину за запахом, точнісінько як собака, нюхові відчуття й сьогодні кажуть йому більше, ніж іншим⁷⁸. Подібне я зустрічав і в інших невротиків, хворих на невроз нав'язливих станів та істериків, і навчився віддавати належне ролі в генезі неврозів бажання нюхати, яке поступово зникає в дорослому віці⁷⁹. Тут я хотів би по-

78 Тут ще додаю, що в дитинстві він мав сильну схильність до копрофілії. Сюди ж відносимо вже згадану анальну еротику.

79 Напр. при певних формах фетишизму.

рушити загальне питання про те, чи не міг занепад нюхових відчуттів, неминучий після того, як людина полишає горизонтальне положення і спинається на ноги, а також органічне витіснення нюхової насолоди, яке з цього випливає, відігравати помітну роль у виникненні невротичних захворювань. Звідси стає зрозумілим, чому при зростанні культури саме сексуальне життя стає жертвою витіснення. Адже нам давно відомо, який щільний зв'язок у тваринному світі існує між сексуальним потягом та функцією органа нюху.

На завершення цієї праці хотів би висловити надію, що мое, у будь-якому сенсі неповне повідомлення, зможе стати для інших поштовхом ще більше заглибитися у вивчення неврозу нав'язливих станів і в такий спосіб краще його зрозуміти. Характерна риса цього неврозу, яка відрізняє його від істерії, криється, на мою думку, не в житті потягів, а в психологічних відносинах. Не можу завершити обговорення хвороби мого пацієнта, не висловивши враження, що він ніби розпався на три особистості. Сказати б: одну несвідому та дві передсвідомі, між якими могла вагатися його свідомість. Його несвідоме охоплювало притлумлені в ранньому дитинстві пориви, які можна назвати пристрасними й лихими; у нормальному стані він був добрим, життєрадісним, розсудливим і обізнаним, але в третій психічній організації підпорядковувався за бобонам та аскезі, так що міг мати водночас два різних переконання і обстоювати два світогляди. Ця передсвідомою особа містила в собі переважно утворення, які були реакцією на його витіснені бажання, тож легко було передбачити, що якби хворобливий стан тривав довше, то нормальна особа була би повністю поглинута. Тепер

я маю нагоду аналізувати одну пані, що страждає на важку форму неврозу нав'язливих дій. Вона також розділилася подібним чином на толерантну й веселу та страшенно похмуру й аскетичну особу, першу виставляла як своє офіційне еґо, тоді як насправді перебувала під владою другої. Обидві психічні організації мали доступ до її свідомості, і за аскетичною особою можна було знайти цілковито незнане для неї несвідоме, яке складалося з дуже давніх, давним-давно витіснених поривів бажання⁸⁰.

80 Пацієнт, до якого після проходження аналізу повернулося психічне здоров'я, як і багато інших достойних молодих чоловіків, що подавали певні надії, загинув у Великій війні. [Додаток 1923 року. — *Прим. пер.*]

ЧИТАЙТЕ ТАКОЖ:

Етика. Нарис про розуміння зла

Ален Бадью

Паризький сплін. Есе

Шарль Бодлер, Вальтер Беньямін

**Погляд навскіс.
Вступ до теорії Жака Лакана
через популярну культуру**

Славой Жижек

Як читати Лакана

Славой Жижек

**Риба всередині нас.
Мандрівка 3,5-мільярдною
історією людського тіла**

Ніл Шубін

Науково-популярне видання

ЗИГМУНД ФРОЙД

**ІСТОРІЇ ХВОРОБ.
Дора. Шребер. Чоловік-щур**

Переклад з німецької *Романа Осадчука*

Головний редактор *Павло Швед*
Літературний та науковий редактор *Юрко Прохасько*
Коректорки *Олександра Сауляк та Юлія Білоус*
Дизайн обкладинки *Дмитро Яринич*
Верстальник *Михайло Федишак*

Підписано до друку 10.07.2019. Формат 84 × 108/32.
Умовн. друк. арк. 10,75. Наклад 1000 прим.
Зам. № 9-07-1201

Видавництво «КОМУБУК»

вул. Богдана Хмельницького, 16-22, м. Київ, 01030
тел. (067) 352 58 77
e-mail: kb@komubook.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4860 від 10.03.2015 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика „Глобус“»
61052, м. Харків, вул. Різдвяна, 11

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 3985 від 22.02.2011 р.

Психоаналітичні теорії Зигмунда Фрейда (1856–1939) справили безпрецедентний вплив на інтелектуальний розвиток усього ХХ століття. Геніальний винахідник і вчений для одних та безсоромний обмовник людства для інших, Фрейд усе життя з наполегливістю та ретельністю класичного науковця рухався до своєї великої мети — зробити людину зрозумілішою для неї самої, навіть якщо для цього потрібно безжалісно зруйнувати її численні ілюзії та переступити через усталені суспільні цінності і табу. Критики психоаналізу, яких ніколи не бракувало, часто забувають, що від самого початку кар'єри Зигмунд Фрейд був передовсім лікарем-практиком, який вибудовував свої теорії на твердій основі реальних клінічних випадків, а своє завдання бачив у тому, щоб полегшити страждання пацієнтів, допомігши їм позбутися патологічних симптомів та фобій. Пропоноване видання містить три з найвідоміших «історій хвороб», описаних Фрейдом, які дають змогу читачеві зазирнути за куліси психоаналізу й безпосередньо зануритись у ту «роботу тлумачення», з якої пізніше постали більш узагальнені постулати психоаналітичного вчення.

ПЕРША
УКРАЇНСЬКА
ПЛАТФОРМА
КРАУДПАБЛІШИНГУ

www.komubook.com.ua

